YU.P. URUNBAYEVA, U.N. NORMURODOV, A.A. ABLAIZOV,
Y.M. XALIKOV, M.I. UMIRZOQOVA

MAKROIQTISODIYOT-2

DARSLIK

SAMARQAND

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining 95 yilligiga bag‘ishlanadi

Yu.P. Urunbayeva, U.N. Normurodov, A.A. Ablaizov, Y.M. Xalikov, M.I. Umirzoqova

MAKROIQTISODIYOT-2

DARSLIK

Oliy ta’lim ,fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan 5A230108 – magistratura mutaxasisligi talabalari uchun darslik sifatida chop etishga tavsiya etilgan

SAMARQAND - 2026

UO‘K: 330.1.541(075)
M 20
KBK: 65.012(5O‘zb)ya73

Yu.P. Urunbayeva, U.N. Normurodov, A.A. Ablaizov, Y.M. Xalikov, M.I. Umirzoqova

MAKROIQTISODIYOT-2 *[Matn]:* ***darslik*** */ Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ nashriyoti, 2026 - 328 bet.*

E’tiboringizga havola qilinayotgan ushbu darslik 60310100-«Iqtisodiyot» (sohalar va tarmoqlar bo‘yicha) yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, asosiy e’tibor zamonaviy makroiqtisodiy usullar va ularning amaliyotga tadbiq etilishiga qaratilgan, mamlakat makroiqtisodiy rivojlanish bosqichlarini aniqlash hamda ularni takomillashtirish borasidagi makroiqtisodiy jarayonlarga alohida e’tibor qaratilgan. Yurtimizda Yangi O‘zbekistonni va uchinchi Renessans poydevorini barpo etish to‘g‘risida ham fikr yuritilgan. Darslik Oliy o‘quv yurtlari talabalari, magistrlar va professor o‘qituvchilarga mo‘ljallangan.

Taqrizchilar:

O.M. Pardayev – i.f.d., professor.

B.Sh. Safarov –i.f.d., professor.

Darslik institut Kengashining 2025-yil 27-noyabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 343-27/11).

ISBN: 978-9910-225-59-8

© Yu.P. Urunbayeva va b., SamISI. 2026 y.
© “STEP-SEL” MChJ nashryoti. 2026 y.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga erishish "Yangi O'zbekiston – Uchinchi Renessans sari" shiori ostida ro'y bermoqda. Shu ma'noda, har qanday hodisa, tushuncha yoki atamaning o'ziga xos shakllanish jarayoni bor. Yangi O'zbekiston fenomeni ham bundan mustasno emas. Ushbu tushuncha mamlakatimizning zamonaviy qiyofasini shakllantirish, yurtimizda demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish, Uchinchi Renessans poydevorini yaratish borasidagi islohotlarimizning tayanch g'oyasini ifoda etadi[1]. Shu jihatdan. makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va ularning o'zgarishlarini baholash bugungi kunda o'ta muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda barcha sohalarni isloh etishga qaratilib, yoshlarni yetuk shakillanishida ta'lim tizimida ham keng ko'lamli yangilanishlar amalga oshirilmokda. "O'zbekiston – 2030" strategiyasini "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi Prezident Farmonida ta'lim sohasidagi yangiliklar, Yangi O'zbekistonni shakllantirish jarayonida mamlakatimiz yoshlarini yetuk, bilimdon qilib tarbiyalash va intellektual salohiyatini yuksaltirish, yurtimiz taraqqiyotini yanada yuqori bosqichga ko'taradigan malakali kadrlar tayyorlash, xususan, talaba-yoshlarning puxta bilim olishi, o'zlari tanlagan sohaning yetuk mutaxassisi bo'lishini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bugun jahon miqyosida yurtimiz haqida so'z ketganda "Yangi O'zbekiston" iborasi tilga olinmoqda. Bu keyingi yillarda taraqqiyotning mutlaqo yangi bosqichiga qadam qo'yganimiz, erishayotgan zalvorli yutuqlarimizning e'tirofidir"[2]. Ana shunday yangilanish davrida nima bo'lganda ham iqtisodiyotimizning orqada qolishiga imkon bermaslik choralarini ko'rishimiz lozim. Chunki

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston Taraqqiyot Strategiyasi" "O'zbekiston" Toshkent 2023 25 b.

[2] Prezident Shavkat Mirziyoyevning Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashining kengaytirilgan majlisidagi nutqi. "MA'NAVIYAT HAYOTIMIZDA YANGI KUCH, YANGI HARAKATGA AYLANISHI KERAK"Xalk so'zi 2023 vil 23 dekabr, №274(8617) 2 bet.

VA SERVIS INST
AXBOROT RESURS
74737

bugungi O‘zbekiston – kechagi O‘zbekiston emas. Bugungi xalqimiz ham kechagi xalq emas.

“O‘zbekiston – 2030” strategiyasini 2024 yilda amalga oshirish natijalari ommaviy axborot vositalarida, shu jumladan, internet tarmog‘ida va ijtimoiy tarmoqlarda keng sharhlab borilishini hamda uning mazmun-mohiyati jamoatchilikka tushuntirilish, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan barcha tadbirlarning borishi va natijalari to‘g‘risidagi xolis va to‘liq ma’lumotlar aholiga tezkorlik bilan yetkazilishi ta`kidlandi.

Barqaror iqtisodiy o‘sish orqali aholi farovonligini ta’minlash yo‘nalishi doirasida: yalpi ichki mahsulot o‘sish sur’ati 6 foizdan kam bo‘lmagan darajada bo‘lishini, investisiyalar esa yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbatan kamida 30 foiz bo‘lishini ta’minlash, iqtisodiyot tarmoqlarida qiymati 18 milliard dollar bo‘lgan 309 ta yirik loyihalar ishga tushirilishi, yillik inflatsiya darajasi 9 foizgacha va fiskal taqchillik 4 foizgacha bo‘lishi ta’minlanishi bilan bir qatorda, keyinchalik inflatsiya va Davlat byudjeti taqchilligi ko‘rsatkichlarini pasaytirish[3] choralari belgilab berildi.

Ushbu tamoyillarning mazmuni avvalo iqtisodiyit siyosatdan ustun tarmog‘i, yangilanish va taraqqiyot jarayoni qonunlarga asoslanmog‘i qolaversa, ijtimoiy muhofaza sohasida turli chora-tadbirlar inson qadri uchun asoslanmog‘i lozim.

Makroiqtisodiyot-2 ning umumiy nazariyasini bilmay turib, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish ancha qiyin. Shu tufayli mazkur darslikda makroiqtisodiyot ko‘rsatkichlar tizimi, ularni aniqlash yo‘llari va makroiqtisodiy o‘sishning turlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan, o‘zaro bog‘liq holda yoritilgan. Ushbu masalalarni talabalarga tushunarli tarzda ifodalash uchun barcha masalalar aniq misollar bilan ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, ushbu ishda iqtisodiy o‘sishning ta’rifi bo‘yicha turli olimlarning qarashlari tahlil qilinib, mualliflar tamonidan ushbu tushunchaning yangi takomillashgan ta’rifi ham asoslangan. Mazkur ishdagi muhim jihatlardan biri iqtisodiy o‘sishni ifodalovchi ko‘rsatkichlarning turlari va darajasini belgilovchi mezonlarning ishlab

[3] “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida.

chiqilganligidir. Ushbu me'zonlar ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan holda tavsiya qilindi. O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari talabalari, magistrlar va professoro'qituvchilarga mo'ljallangan. Bundan katta ilmiy xodim-izlanuvchilar, mustaqil tadqiqotchilarga, malaka oshirish kurslari tinglovchilari va mamlakatning makroiqtisodiy holatini, o'sish darajasini aniqlashga va baho berishga qiziquvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Makroiqtisodiyot-2 fanini o'qitishning maqsad va vazifalari. Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarda makroiqtisodiyot nazariyasi, makroiqtisodiy tahlil va davlatning makroiqtisodiy siyosati to'g'risida bir tizimga solingan bilim va ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Fanning vazifalari – makroiqtisodiy kategoriyalar, makroiqtisodiy muammolarning namoyon bo'lishi shakllari va sabablari, iqtisodiy jarayonlarni makroiqtisodiy modellar vositasida tahlil etish, makroiqtisodiy siyosat maqsadlari va vositalari, ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy siyosat yuritish xususiyatlari to'g'risida ilmiy tasavvurlarni shakllantirish hamda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, makroiqtisodiy konsepsiya va modellardan foydalangan holda iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish, makroiqtisodiy siyosat natijalarini prognoz qilish usullarini o'rgatishdan iborat.

"Makroiqtisodiyot-2" o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- makroiqtisodiyot fanining predmetini, asosiy kategoriyalarini va tadqiqot usullarini; makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning mohiyatini va ularni hisoblash shartlarini; asosiy makroiqtisodiy modellarni va ularda iqtisodiy jarayonlarning kechishi hamda makroiqtisodiy siyosat natijalarini aks ettirishni; tovarlar va xizmatlar bozorida makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmining mohiyatini; pulga talab, pul taklifi va pul bozorida muvozanatga ta'sir etuvchi omillarni; byudjet-soliq va pul – kredit siyosatining maqsadlarini, vositalarini, ko'rinishlarini; iqtisodiy o'sishning mohiyatini, o'lchanishini, omillarini va modellarini, tashqi savdo siyosatining nazariy asoslarini va vositalarini; mamlakat to'lov balansining tuzilishini, makroiqtisodiy ahamiyatini va uni tartibga solish usullarini; valyuta kursining mohiyatini, makroiqtisodiy

ahamiyatini, uni belgilovchi omillarni va barqarorligini ta'minlash shartlarini, ochiq iqtisodiyotda makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish xususiyatlarini bilishi kerak;

- makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash; asosiy makroiqtisodiy modellarning o'zgaruvchilarini aniqlash va tenglamalarini tuzish[4]; tovarlar va xizmatlar bozorida qisqa va uzoq muddatli muvozanatni ta'minlash mexanizmini tushuntirib berish; pul bozorida muvozanat yuzaga kelishining o'ziga xos xususiyatlarini; makroiqtisodiy siyosatning iqtisodiy jarayonlar va alohida ko'rsatkichlarga ta'sir ko'rsatishi qonuniyatlarini aniqlash; turli makroiqtisodiy vaziyatlarda byudjet-soliq yoki pul-kredit siyosatini qo'llash hamda o'zaro muvofiqlashtirish shartlarini tushuntirib berish; tashqi savdo siyosati va valyuta kursini tartibga solish orqali to'lov balansi holatiga, yalpi talab va yalpi taklif hajmlariga ta'sir ko'rsatish usullarini tavsiflab berish; ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy jarayonlarning kechishi hamda makroiqtisodiy siyosatning o'ziga xos xususiyatlarini, milliy va jahon iqtisodiyoti darajasida bozor mexanizmi qanday amal qilishini izohlab berish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak;

- iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda makroiqtisodiy modellarni qo'llash; makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish; makroiqtisodiy siyosatning ijobiy va salbiy oqibatlariga baho berish; makroiqtisodiy siyosatning natijalarini prognoz qilish malakalariga ega bo'lishi kerak.

Authorship and Reviewers:

Authored by Urunbayeva Yu.P., Xalikov Y.M. the textbook is published by Samarkand Institute of Economy and Service (SamISI) in 2024, spanning 268 pages.

Reviewed by esteemed scholars, O.M. Pardayev and B.Sh.Safarov, both Ph.D. professors, the content guarantees academic rigor and excellence.

[4] "O'zbekiston – 2030" strategiyasini "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturidan: (Har bir insonga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish yo'nalishi doirasida 2024 yilda: Prezident va ixtisoslashtirilgan maktablarning bilimlarni baholash tizimi qo'shimcha 1 000 ta umumiy o'rta ta'lim muassasalarida joriy qilinib, fanlardagi amaliy mashg'ulotlar ulushi 60 foizgacha oshirilsin).

Content Focus:

The textbook offers a comprehensive exploration of contemporary macroeconomic methodologies and their practical implementations. Emphasizing the intricate dynamics of macroeconomic processes, it delves into the stages of a nation's macroeconomic evolution and strategies for enhancement. Notably, it scrutinizes the transformative vision of establishing New Uzbekistan and lays the groundwork for the Third Renaissance.

Target Audience:

Tailored for students, postgraduates, and faculty members of tertiary institutions, the textbook serves as a vital resource for academic enrichment and professional development.

Endorsement:

Endorsed by the Scientific Methodological Council of the Samarkand Institute of Economy and Service, the textbook has undergone rigorous evaluation and is recommended for publication, ensuring its scholarly relevance and contribution to economic discourse.

INTRODUCTION

The contemporary socio-economic landscape of our nation is shaped by the overarching vision encapsulated in the slogan "New Uzbekistan - Towards the Third Renaissance". Every facet of our society undergoes its own evolutionary process, and the emergence of the New Uzbekistan phenomenon is emblematic of this trajectory. This concept embodies the core principles driving our reforms, aimed at sculpting a modern national identity, fostering democratic governance, nurturing a vibrant civil society, and laying the groundwork for the Third Renaissance. In this context, the evaluation of macroeconomic indicators and their fluctuations assumes paramount importance. Uzbekistan is currently witnessing sweeping reforms across its education system, with a concerted focus on comprehensive overhauls across all sectors, geared towards fostering the holistic development of its youth. In the realm of education, the Presidential Decree outlining

the implementation of the "Uzbekistan-2030" strategy during the "Year of Youth and Business Support" heralds a multitude of initiatives aimed at fostering knowledge acquisition and intellectual enrichment. These endeavors are geared towards cultivating a pool of qualified professionals who will catalyze the nation's advancement to new heights. Notably, the focus lies on equipping students and young individuals with comprehensive knowledge and expertise in their respective fields, nurturing their development into adept specialists. President Sh.M. Mirziyoyev aptly remarked on the global recognition of Uzbekistan, as the phrase "New Uzbekistan" reverberates on the international stage, underscoring the nation's transformative journey and significant progress. President Sh.M. Mirziyoyev eloquently observed that Uzbekistan's global prominence is underscored by the frequent mention of the phrase "New Uzbekistan." This acknowledgment signifies our nation's transition into a distinctly new phase of development, marked by substantial progress in recent years. In this era of renewal, it is imperative to implement measures that prevent economic stagnation, recognizing that today's Uzbekistan stands apart from its past iterations.

The outcomes of the "Uzbekistan - 2030" strategy's implementation in 2024 will be subject to extensive commentary in various media platforms, including mass media, the internet, and social networks. It is crucial to disseminate impartial and comprehensive information about the progress and results of all activities undertaken within the framework of this strategy, ensuring transparency and fostering public understanding. Within the framework of ensuring the populace's wellbeing through sustained economic growth, specific targets have been outlined: maintaining a minimum GDP growth rate of 6 percent, ensuring investments constitute at least 30 percent of the GDP to facilitate the launch of 309 large-scale projects valued at $18 billion across various economic sectors, curbing annual inflation to 9 percent, and limiting the fiscal deficit to 4 percent. Additionally, strategies to mitigate inflation and address the state budget deficit are to be formulated. These principles underscore the primacy of economics over politics, advocating for a renewal and development process

grounded in legal frameworks, with a strong emphasis on implementing social protection measures that uphold human dignity. A thorough understanding of macroeconomics is indispensable for the development of the national economy. Therefore, this textbook delves into the intricacies of macroeconomic indicators, their determination methods, and different forms of macroeconomic growth from both a theoretical and practical standpoint, supplemented with concrete examples to aid student comprehension. Furthermore, it examines various scholars' perspectives on economic growth definitions, culminating in a refined interpretation proposed by the authors. A pivotal aspect of this work entails the establishment of criteria for assessing the types and levels of indicators indicative of economic growth, grounded in scientific and theoretical principles. Designed for students, postgraduates, and faculty members of higher education institutions, this textbook is also beneficial for senior researchers, independent scholars, professionals undergoing continuing education, and individuals interested in evaluating the nation's macroeconomic landscape and growth trajectory.

The overarching objective of teaching macroeconomics is to equip students with a comprehensive understanding of macroeconomic theory, analysis, and state macroeconomic policies, fostering the development of requisite knowledge and skills. The objectives of macroeconomics encompass the exploration of macroeconomic categories, identification of macroeconomic problems, analysis of economic phenomena through macroeconomic models, formulation of scientific insights into macroeconomic policy objectives and instruments, examination of macroeconomic policy implementation within an open economy framework, and comprehension of macroeconomic indicators. To achieve these goals, instruction in macroeconomics aims to impart methodologies for calculating macroeconomic variables, analyzing economic phenomena utilizing macroeconomic concepts and models, and forecasting the outcomes of macroeconomic policy decisions. As part of the curriculum for mastering the academic subject of "Macroeconomics," bachelor students are expected to engage with the following key areas:

- Understanding the subject matter, fundamental categories, and research methodologies of macroeconomics.
- Exploring the nature of macroeconomic indicators and the methodologies for their calculation.
- Familiarizing themselves with prominent macroeconomic models and analyzing economic processes and policy outcomes within these frameworks.
- Comprehending the mechanisms for achieving macroeconomic equilibrium in the market for goods and services.
- Investigating the factors influencing demand for money, money supply, and equilibrium in the money market.
- Grasping the objectives, instruments, and modalities of budgetary, taxation, monetary, and credit policies.
- Delving into the essence, measurement, determinants, and models of economic growth, as well as the theoretical foundations and tools of foreign policy.
- Understanding the structure of the country's balance of payments, its macroeconomic significance, and the methods for its regulation.
- Gaining insights into the nature of exchange rates, their macroeconomic implications, determinants, and conditions for ensuring stability, alongside the nuances of implementing macroeconomic policy within an open economy context.

Students are expected to develop the following skills as part of their study of macroeconomics:

- Proficiency in calculating macroeconomic indicators and constructing equations for the main macroeconomic models.
- Understanding the mechanisms for achieving short-term and longterm equilibrium in the market for goods and services.
- Recognition of the distinctive characteristics of equilibrium in the money market.
- Ability to discern the principles governing the impact of macroeconomic policy on economic processes and individual indicators.

- Comprehension of the conditions necessitating the application of budgetary, taxation, monetary, and credit policies, and their mutual coordination in diverse macroeconomic scenarios.
- Description of strategies for influencing the state of the balance of payments, aggregate demand, and aggregate supply through foreign trade policies and exchange rate regulations.
- Proficiency in elucidating the dynamics of macroeconomic processes within an open economy context and understanding the unique features of macroeconomic policy, including the operation of market mechanisms at the national and global levels.
- Application of macroeconomic models in analyzing economic phenomena.
- Analysis of macroeconomic indicators and assessment of the positive and negative ramifications of macroeconomic policies. - Forecasting the outcomes of macroeconomic policies.

I BOB. MAKROIQTISODIYOT-2 GA KIRISH

1.1. Makroiqtisodiy tahlil elementlari. Positiv makroiqtisodiyot va Normativ makroiqtisodiyot

Makroiqtisodiyot atamasi kundalik foydalanishga nisbatan yaqindagina kiritilgan bo‘lsada makroiqtisodiy tahlil elimentlari iqtisodiyot fani bilan deyarli birga paydo bo‘ldi. Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini yaxlit bir jarayon sifatida tadqiq qilish, unga turli elementlarining o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’siri xos bo‘lgan tizim sifatida yondoshish dastlab F. Kene asarlarida uchraydi. Fransiya qiroli Lyudovik XV saroyi vrachi F.Kene 1758-yilda, milliy mahsulot ishlab chiqarish jarayoni pul oqimlarining doiraviy aylanishi sifatida tasvirlangan “Kene jadvali” ni tuzishda ilk bor makroiqtisodiy tahlil elimentlarini qo‘lladi.

Makroiqtisodiy-2 tahlilning tamal toshlari, shuningdek, J.B.Sey, L.Valras, V.Pareto va boshqa olimlar tomonidan XIX asrdanoq qo‘yilgan edi deb ta’kidlash mumkin. Keyinchalik, K.Marks o‘zining jami ijtimoiy mahsulot(JIM)ni takror ishlab chiqarish sxemasi, V.Leontev esa o‘zining tarmoqlararo balansi bilan makroiqtisodiyotni iqtisodiy nazariyaning alohida bo‘limi sifatida ajralib chiqishi uchun mustahkam asos yaratishdi. J.M. Keyns esa o‘zining “Ish bilan bandlilik, foiz va pulning umumiy nazariyasi” (1936-yil) asari bilan bu jarayonni mantiqiy yakuniga etkazdi. Shu sababli ham J.M. Keyns makroiqtisodiyot fanining asoschisi sifatida tan olinadi.

Makroiqtisodiyot-2 – bu mamlakat miqyosida iqtisodiyotning o‘zaro aloqada va ta’sirda harakat qiladigan sohalari, tarmoqlari, hududiy tuzilmalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo‘jalik tizimidir[5]**.** Makroiqtisodiyot o‘z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish sohalarini, bank, moliya, sug‘urta, soliq, bojxona tizimlarini o‘z ichiga oladi.

Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi – takror ishlab chiqarish jarayonini obyektiv ravishda aks ettiruvchi ko‘rsatkichlardan

[5] McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 8

foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni ochib berishdan iborat. Bu maqsadga yerishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin: Shunday qilib, makroiqtisodiyot o‘z predmeti va tadqiqot usullariga ko‘ra mustaqil fan sifatida XX asrning o‘rtalariga kelib shakllanib bo‘ldi.

Makroiqtisodiyot-2 umumiy iqtisodiy nazariyaning bo‘limi hisoblanib, unda milliy xo‘jalik darajasida iqtisodiyotning fundamental muammolari tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning ikki ko‘rinishi o‘zaro farqlanadi:

a) pozitiv makroiqtisodiyot;

b) normativ makroiqtisodiyot.

Pozitiv makroiqtisodiyot real iqtisodiy hodisalarni va ularning aloqadorliklarini o‘rganadi.

Normativ makroiqtisodiyot esa qaysi sharoitlar yoki jihatlar maqbul yoki nomaqbul ekanligini belgilaydi, harakatning aniq yo‘nalishlarini taklif etadi.

Shu joyda iqtisodiy nazariyaning ikki mustaqil bo‘limi sifatida makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot fanlarining predmetlarini o‘zaro farqlab olishimiz zarur.

Mikroiqtisodiyot predmeti bo‘lib “belgilangangan” iqtisodiy shartsharoitlarda uy xo‘jaliklari va firmalar darajasida iqtisodiy qaror qabul qilish mexanizmi hisoblanadi. Mikroiqtisodiy tahlil obyekti bo‘lib alohida tovarlar bozorlari, resurslar bozorlari, ulardagi talab va taklif hisoblansa makroiqtisodiyotda milliy iqtisodiyot darajasida mehnat, pul, tovarlar va xizmatlar bozorlarining o‘zaro munosabatlari va o‘zaro ta’sirini tahlil qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning tadqiqot obyektiga quyidagilar kiradi:

- Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar (YaIM, YaMM, MD va boshqalar.);
- Iqtisodiy xatti-harakatlar (iqtisodiy o‘sish, iqtisodiyotning davriyligi, inflatsiya va ishsizlik darajasi);

■ Iqtisodiy siyosat (davlatning byudjet-soliq, pul-kredit, tashqi iqtisodiy siyosati va uning investitsion jarayonlarga va iqtisodiy o‘sishga ta’siri);

■ Iqtisodiy omillar (foiz stavkasi, narx, davlat byudjetining daromadlari va xarajatlari).

Makroiqtisodiy siyosatning maqsadlari quyidagilardan iborat:

■ Milliy ishlab chiqarishning bir maromda o‘sishi — aholi turmush darajasini oshishining asosi;

■ Baho darajasining barqarorligi, inflatsiyani kamaytirish;

■ Aholining bandligini oshirish;

■ Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun qulay tashqi-iqtisodiy sharoitlar yaratish.

Mikroiqtisodiyotda “belgilangan” deb qabul qilingan, Ya’ni mikroiqtisodiy tadqiqot predmeti hisoblanmaydigan ko‘pgina ko‘rsatkichlar, jumladan iste’molchilarning daromadlari, jamg‘armalari, foiz stavkasining dinamikasini va buni belgilovchi omillarni makroiqtisodiyot tadqiq qiladi.

Makroiqtisodiyot-2 yalpi ishlab chiqarishining barqaror o‘sishini, resurslarning to‘liq bandliligini, inflatsiyaning past sur’atlarini va to‘lov balansining muvozanatini ta’minlash nuqtai nazaridan mamlakat iqtisodiyotini bir butun holda tadqiq qiladi va uni makroiqtisodiy tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini o‘rganadi.

Keltirilgan ta’rifdan ko‘rinib turibdiki makroiqtisodiyot predmetida o‘zaro bog‘liq uch jihatni ajratib ko‘rsatish mumkin. Bular:

1. milliy iqtisodiyot;

2. davlat tomonidan iqtisodiy siyosati yuritish va iqtisodiyotni tartibga solish;

3. jahon xo‘jaligi doirasida milliy iqtisodiyotni boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan o‘zaro munosabatlari masalasi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan muammolarni o‘z vaqtida va joy-joyida hal qilishda ko‘pgina iqtisodiy fanlar qatori mikro va

makroiqtisodiyot fanlari ham bevosita shug‘ullanadi. Masalan, biror-bir mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun har xil qaror va qonunlar qabul qilishda iqtisodchilar ikki xil tahlillar orqali yondoshadilar. Ya’ni, mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy yondoshuvlardan iborat.

Iqtisodiyotning mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyotning taqqoslama jadvali (1.1-jadval)

1.1-jadval

Mikro va makroiqtisodiyotning o‘zaro taqqoslanma tahlili

№	Mikroiqtisodiyot	Makroiqtisodiyot
1	**Bozor munosabat larining subyektlari**	
	Alohida ishlab chiqaruvchi Alohida iste’molchi	Yalpi ishlab chiqaruvchilar Yalpi iste’molchilar Davlat (ijtimoiy institutlar). Xorij
2	**Bozor munosabatlari ni boshqarish subyekti**	
	Mavjud emas	Davlat (hukumat)
3	**Tahlil etil uvchi bozor**	
	Aniq tovar yoki xizmat bozori	Barcha tovar va xizmatlar bozori
4	**Tahlil etiluvc hi bozor holati**	
	Xususiy	Umumiqtisodiy
5	**Foydalaniluvc hi ko‘rsatkichlar**	
A	-narx;	-umumiy narx darajasi;
B	-talab;	-Yalpi talab;
V	-taklif;	-Yalpi taklif;
G	-mahsulot;	-Yalpi milliy mahsulot;
D	-daromad;	-milliy daromad;
E		-inflatsiya;
J		-ishsizlik;
Z		-iqtisodiy o‘sish va x.
6	**O’rganiluvchi markaziy muammo**	
	Talab va taklif muvozanati	AD=AS bo‘lgan holatda ishlab chiqarish hajmi.
7	**Dastlabki tarixi y iqtisodiy maktab**	
	Neoklassik maktab	Keyns maktabi

Mikroiqtisodiy yondashuv yoki mikroiqtisod bu biror bir aniq iqtisodiy birlikni to‘liq tahlil qilishdan iboratdir. Masalan, biror-bir ishlab chiqarish korxonasini o‘rganish, ya’ni, korxonini tashkil qilishdagi ichki (insonlar, ishlab chiqarish vositalari, kapital va ma’lumotlar bilan ta’minlanganlik darajasi) *va tashqi* (ma’muriy va markaziy boshqaruv tashkilotlari, iste’molchilar, ishlab chiqarish komponentlarini yetkazib beruvchilar va aholi yashash joylariga uzoqyaqinligi) *omillar,* ishlab chiqargan mahsulotlarining xarajatlari, foydasi, tushumi, to‘lanadigan soliqlar va shuningdek korxona faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan barcha jarayonlarini *to‘liq o‘rganishdan iboratdir*. Yoki boshqacha qilib aytganda resurslar, tovarlar va daromadlar doiraviy aylanishini alohida olingan korxona, tarmoq hudud darajasida o‘rganishdan iboratdir.

Makroiqtisodiyot esa keng ko‘lamdagi iqtisodiyot bilan shug‘ullanadi. Makroiqtisodiyot mustaqil fan sifatida XX asrning 30yillarida shakllandi. Uning asoschisi britaniyalik iqtisodchi Djon Meynard Keyns. Keyns ilmiy konsepsiyasining muhimligi va dolzarbligi shundaki, u ilk bor aralash iqtisodiyot modelini ishlab chiqdi va to‘liq asoslab berdi. Shu bilan birga u iqtisodiyotdagi siklik rivojlanish masalalarini o‘rganib makroiqtisodiy tahlillar olib borish kerakligini tavsiya etdi. Aytib o‘tish joizki, Keyns nazariyasi AQSHda 1929-1933yillarda yuz bergan buyuk depressiya davriga to‘g‘ri keldi. Keynsning nazariyasi qo‘yidagilarni o‘z ichiga oldi:

1) Aralash iqtisodiyot nazariyasi ilgari surildi va o‘z-o‘zidan klassik bozor iqtisodiyoti konsepsiyasi va A.Smitning “Ko‘rinmas qo‘l” nazariyasi o‘z kuchini yo‘qota boshladi;

2) Bozor iqtisodiyoti sharoitida jami talabining taklifdan ustunligi tan olindi va biri ikkinchisidan kelib chiqishi asoslab byerildi;

3) Milliy iqtisodiyotda “boylik samarasi” amal qilishi, ya’ni shaxsiy jamg‘armalarning ko‘payishi o‘z navbatida xalq farovonligini oshirishda salbiy ta’sir etishi isbotlab berildi.

Uning obyekti bo‘lib yalpi ishlab chiqarish, ish bilan bandlik, baho va tashqi iqtisodiy savdo, inflatsiya hisoblanadi. Ya’ni, resurslar,

tovarlar va daromadlar doiraviy aylanishni xalq xo'jaligi yoki mamlakat miqiyosida o'rganishlardan iborat. Hozirgi jahon xo'jaligi rivojlangan, ilmiy texnika taraqqiyoti davrida barcha mamlakatlarning iqtisodiyotlari uzviy bog'liqdir. Mamlakatlarning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va mudofaa qobiliyatlari ko'p jihatdan ularning makroiqtisodiyotiga bog'liqdir. U murakkab va ko'p qirrali masalalarni o'z ichiga olganligi tufayli hozirda iqtisodchilar orasida makroiqtisodiyot munozarali fan bo'lib kelmoqda.

Shunday qilib, makroiqtisodiyot o'z predmeti va tadqiqot usullariga ko'ra mustaqil fan sifatida XX asrning o'rtalariga kelib shakllanib bo'ldi.

SHunday qilib, makroiqtisodiyot o'z predmeti va tadqiqot usullariga ko'ra mustaqil fan sifatida XX asrning o'rtalariga kelib shakllanib bo'ldi.

Makroiqtisodiyot umumiy iqtisodiy nazariyaning bo'limi hisoblanib, unda milliy xo'jalik darajasida iqtisodiyotning fundamental muammolari tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning ikki ko'rinishi o'zaro farqlanadi:

a) pozitiv makroiqtisodiyot;

b) normativ makroiqtisoiyot.

Pozitiv makroiqtisodiyot real iqtisodiy hodisalarni va ularning aloqadorliklarini o'rganadi.

Normativ makroiqtisodiyot esa qaysi sharoitlar yoki jihatlar maqbul yoki nomaqbul ekanligini belgilaydi, harakatning aniq yo'nalishlarini taklif etadi. Birinchi marta A.Smit iqtisodiyot nazariyasi vazifalarini asoslaganda, ushbu atamani muomalaga kiritgan. Adam Smit (1723-1790) klassik siyosiy iqtisodning atoqli namoyandasidir. Mustaqillik Deklaratsiyasi imzolangan 1776yili Angliyada zamonamizning eng muhim kitoblaridanbiri Shotlandiyalik buyuk iqtisodchi Adam Smitning «Odamlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» asari nashr etildi. Bu asar zamonaviy iqtisodiy fanning boshlanishi hisoblanadi. Shu kitob uning muallifi Adam Smitni «iqtisodiyot otasi» unvoniga sazovar etdi. Smitning nuqtai nazaridan millatning boyligi faqat qishloq xo'jaligi jarayonida emas, umuman ishlab chiqarish jarayoni la .vujudga keltiriladi. Ishlab chiqarilgan

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
SURS №
№ 74737

ne'matlar miqdori inson mehnatining boshqa ishlab chiqarish omillari bilan birlashuvidan tashkil topadi. A.Smit o'z davridagi iqtisodiy bilim va konsepsiyalarni umumlashtirdi va sistemaga tushurdi. Buning natijasida xo'jalik hayotining asosiy sohalarini tavsiflab beruvchi bir butun nazariya yaratdi.

A.Smitning bu asari 5 kitobdan iborat bo'lib,

1-da – qiymat va qo'shimcha daromad muammolari tadqiq etildi;

2-da – kapital jamg'arilishi va uning shakllari;

3-da –kapitalizm taraqqiyotining tarixiy shart-sharoitlari;

4-da – merkantilizm va fiziokratlarning ta'limotiga munosabati;

5-da – davlat moliya tizimi tadqiq etilgan.

A.Smitni tadqiqotining predmetini – jamiyatni iqtisodiy rivojlanishi va uning moddiy turmush darajasini oshirish muammolari tashkil etadi.

Normativ makroiqtisodiyot tamoyiliga ko'ra boylikning manbai mehnat va undagi *mehnat taqsimoti* hisoblanadi. Muallif bu tezisni to'g'nog'ich ishlab chiqarish ustaxonasi misoli yordamida asoslab beradi. Ustaxonada 10 kishi ishlaydi. Ular o'rtasida mehnat shunday taqsimlangan: 1- simni tortadi, 2 – uni to'g'rilaydi, 3 – kesadi, 4 – uchini o'tkirlaydi, va h. Bir kunda bu 10 kishi 48.000 to'g'nog'ich, ya'ni har bir kishi 4.800 donadan mahsulot ishlab chiqaradi. Agar ular bir-birlariga bog'liq bo'lmagan holda ishlaganlarida, ularning hech qaysisi 1 kunda 20dan ko'p to'g'nog'ich tayyorlay olmagan bo'lar edi. Demak, ixtisoslashuv tufayli mehnat unumdorligi 240 baravardan ko'proq oshgan (4800/20).

A.Smitning fikriga ko'ra mehnat taqsimoti- milliy mahsulot yaratish jarayonida odamlar o'rtasidagi hamkorlik shaklidir. Shu borada olim qo'yidagi fikrlarni ilgari surdi:

- Ixtisoslashuv tufayli kishilarning chaqqonligi ortadi;
- Ular vaqtni tejaydilar, chunki bir ish turidan boshqasiga o'tishga hojat bo'lmaydi;
- Ishchilar o'z faoliyatlarini takomillashtiradilar;

- Ixtiro qilish uchun katta imkoniyatlarga ega bo‘ladilar.

Demak, A.Smit fikriga ko‘ra jamiyatdagi boylikning asosiy manbai barcha mehnat jarayonida qatnashganlarning faoliyati natijasida vujudga keladi va mehnat taqsimoti orqali ortib boradi. Ammo u faqat moddiy narsalarni yaratish va o‘zgartirish bilan bog‘liq bo‘lgan mehnatni unumli mehnatga kiritgan. Bunga o‘qituvchilarning, yuristlarning, harbiylarning, ma’muriyatning, yozuvchilarning va shu kabilarning ko‘rsatayotgan xizmatlarini unumsiz deb topgan.

Ikkinchidan, A.Smit iqtisodiyotda qishloq xo‘jaligi sohasining ustunligi g‘oyasidan qutula olmagan. U hunarmandlar va savdogarlar mehnatini yer egalari mehnatiga nisbatan kam unumli bo‘ladi, deb tasdiqlaydi. Negaki yer egalariga tabiat «yordam» beradi va «dehqonchilikka qo‘yilgan kapital haqiqiy boylikka va daromadga ancha ko‘p qiymat qo‘shadi». Bunda A.Smitning ta’kidlashicha, iqtisodiyotning rivojlanib borishi bilan sanoat tovarlari bahosi pasayib borish tendensiyasiga, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bahosi esa o‘sish tendensiyasiga ega.

A.Smit kapitaldan keladigan daromad sifatidagi foizni inkor etadi, foydani esa tadbirkorlik riski (tavakkalchiligi) kompensatsiyasi va boshqaruv uchun to‘lov sifatida ko‘rsatib beradi. Shuningdek, u boylikni ko‘paytirishda pulning roliga alohida urg‘u berib o‘tadi. Jumladan, u shunday deydi, «jamiyat uchun natural ayirboshlashdan ko‘ra, pulli ayirboshlash foydali bo‘ladi»[6]. Odamlarning jamg‘armaga bo‘lgan tabiiy intilishlari, jamiyatga o‘z kapitalini ko‘paytirish imkonini beradi, negaki jamg‘arma investitsiyaning zaruriy sharti hisoblanadi. Kapitalning o‘sishi – millat boyligini ko‘paytirishning uchinchi (mehnat taqsimoti va puldan foydalanish bilan birga) asosiy omilidir: kapital qancha ko‘p bo‘lsa, ishchilarni boqish va ularni ixtisoslashtirish imkoniyati shuncha ko‘p bo‘ladi. Asosiy rol tejamkorlikka qaratiladi, noo‘rin sarf-harajatlar tanqid qilinadi, kapitalni isrof qilish, ya’ni harajatlarning daromaddan ortiqcha bo‘lishiga qarshi bo‘lgan.

[6] **Razzoqov A. va boshq. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. Darslik. T., Moliya, 2009. -86b.**

1.2. Makroiqtisodiyot-2 fanining tadqiqot usullari

Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullariga ilmiy mavhumlashish, analiz va sintez, deduksiya, induksiya, statistik kuzatuv, iqtisodiy matematik modellashtirish usullari kiradi.

Juda murakkab tizim hisoblangan milliy iqtisodiyotni tadqiq qilish o‘ziga xos usullardan foydalanishni talab etadi. Son-sanoqsiz faktlarni, minglab ko‘rsatkichlarni alohida-alohida o‘rganib chiqish va ular borasida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish o‘ta qiyin vazifadir. Shu sababli ham makroiqtisodiyot fanida **agregat kattaliklardan** foydalanishga asoslangan tadqiqot usullaridan foydalaniladi.

Agregatlash, ya’ni bir qancha iqtisodiy ko‘rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko‘rsatkich yoki kategoriyaga umumlashtirish orqali milliy iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish imkoniyati yuzaga keladi. Agregat ko‘rsatkichlar yordamida minglab alohida bozorlarni mamlakatning yagona bozori sifatida ko‘rib chiqish mumkin bo‘ladi. Makroiqtisodiy tahlil jarayonida alohida tovarlar va xizmatlarning bahosi, ularga bo‘lgan talab va ularni taklif etish hajmlari ko‘rsatkichlari emas, balki agregat ko‘rsatkichlar hisoblangan baholarning o‘rtacha darajasi, yalpi talab va yalpi taklif ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi.

Haqiqiy fanning amalda vujudga kelishi faqatgina tadqiqot predmetining shakllanishi bilan emas, shu bilan birga uning uslubiyatining qaror topishi, takomillashib borishi bilan ham bog‘liqdir.

Bunday izlanish va tahlillarni amalga oshirish, Respublikamizning mustaqillik yillarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo‘lidagi sa’y-harakatlari va ularning natijalarini baholash uchun ham iqtisodiyot nazariyasining ilmiy tadqiqot usullari va uslubiyatidan xabardor bo‘lish, iqtisodiy tafakkurlash imkoniyatlariga ega bo‘lishni taqozo etadi.

Uslubiyat – bu ilmiy bilishning tamoyillari tizimi, yo‘llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir. Bu obyektiv reallikni bilish dialektikasi, mantiqi va nazariyasini o‘z ichiga oluvchi bir butun ta’limotdir. Uslubiyat umumilmiy tavsifga ega, lekin har bir fan

o‘zining predmetidan kelib chiqib, o‘zining ilmiy bilish usullariga ega bo‘ladi. Shuning uchun uslubiyat umumilmiy va ayni vaqtda xususiy bo‘ladi.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo‘lib xizmat qiladi makroiqtisodiyot-2da qo‘llaniladigan bu tamoyillar quyidagilardir:

1) iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog‘liqlikda, ziddiyatda, o‘zaro ta’sir qilib turadigan turli bo‘g‘inlardan, bo‘laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishda, mazmun va shakl jihatdan o‘zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo‘ladi;

2) iqtisodiy jarayonning har bir bo‘lagini alohida olib, uning o‘ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo‘q bo‘lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, ichki va tashqi aloqadorlik va bog‘liqlik tomonlarini zamon va makonda o‘rganish;

3) iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda, deb qarash. Bu yerda son jihatidan o‘zgarishlar to‘plana borib, sifat jihatidan o‘zgarishga olib kelishini hisobga olish zarur.

4) ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o‘zaro kurashiga rivojlanishning manbai sifatida yondashish.

Makroiqtisodiyot-2da iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag‘lari kabi omillarga tayangan holda kechadi, bu omillar o‘zaro chambarchas bog‘liq hamda ziddiyatda bo‘ladi va bir-biriga ta’sir ko‘rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o‘zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo‘ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o‘rniga yangilari paydo bo‘ladi. Ana shular hisobga olinsa, bu fan uchun dialektika qoidalarini qo‘llashning qanchalik zarurligi va muhimligi darhol namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, makroiqtisodiyot-2 fanining o‘ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi ilmiy abstraktsiyadir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o‘zgarishini o‘rganishda

mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo‘lmaydi, bunda abstraktsiya kuchi ishga solinadi.

Ilmiy abstraktsiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo‘lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o‘rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e’tiborni qaratishdir. Bu usul yordamida o‘rganilayotgan voqea va hodisaning ichki, ko‘zga ko‘rinmaydigan mohiyati, uning asl mazmuni bilib olinadi.

Aslida har bir iqtisodiy jarayon yoki hodisa o‘nlab omillarning ta’siri ostida ro‘y beradi. Mazkur jarayon yoki hodisaning chuqur mazmunini ochib berish maqsadida har bir omilni o‘rganish, bir tomondan, o‘ta mushkul va sermashaqqat hisoblansa, boshqa tomondan, u qadar muhim bo‘lmagan jihatlarni ham yuzaga chiqarib, tadqiqotchini voqeaning asl mohiyatidan chalg‘itadi. Shunga ko‘ra, tadqiqotchi uchun jarayon va hodisalarni ilmiy tahlil qilishda birinchi darajali, ahamiyatli va asosiy omillarni ajratib olib, diqqat markazini shunga qaratish muhim hisoblanadi. Bu harakatlar amalda tadqiqotchining ongida, fikran va muntazam ravishda sodir bo‘ladi. Aynan shu jarayon ilmiy abstraktsiyalashdir.

Ilmiy abstraktsiyalash natijasida hodisa va jarayonlarning eng umumiy xususiyat va aloqalarini namoyon etuvchi ilmiy tushuncha – kategoriyalar ishlab chiqilishi mumkin. Masalan, dunyoda ishlab chiqarilayotgan millionlab turlicha tovarlarning tashqi xossalaridagi ko‘plab tafovutlardan abstraktsiyalashgan holda, biz ularni yagona iqtisodiy kategoriya – tovar tushunchasi orqali ifodalaymiz. Bunda turli tovarlarni birlashtiruvchi eng asosiy jihat – bu sotish, ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ekanligini qat’iy e’tirof etamiz.

Biroq, ilmiy abstraktsiyalash uchun tadqiqotchi muayyan hodisa va jarayonning mazmun-mohiyatiga oid bilimlar bilan yetarli darajada qurollangan bo‘lishi lozim. Aks holda, u asosiy va ikkilamchi darajali omillarni to‘g‘ri ajrata olmay, pirovardida noto‘g‘ri xulosa chiqarishiga olib keladi.

Ilmiy bilishning muhim usullaridan yana biri – tahlil va sintez usulidir. Tahlil va sintez deyarli barcha fanlar uchun samarali qo‘llash mumkin bo‘lgan usullardan biri hisoblansada, uning iqtisodiy fanlar uchun ahamiyati juda beqiyosdir.

Tahlil – bu o‘rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o‘rganish. Tadqiqotchi voqea-hodisaning mohiyatini chuqur anglashi, u haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lishi uchun uning ichki tarkibiy qismlariga kirib borishi zarur. Bu esa tadqiqot ob’ektini alohida tarkibiy qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o‘rganish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun, biz O‘zbekistondagi iqtisodiy o‘sish sur’ati 2024- yilda oldingi yilga nisbatan 3,5 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o‘sish sur’atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishamiz. Ya’ni, Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va mintaqalar bo‘yicha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni o‘rganish orqali o‘sish sur’atining manba va omillari to‘g‘risida to‘g‘ri xulosa chiqara olamiz.

Sintez – bu o‘rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir. Murakkab iqtisodiy tizimlar ana shu yo‘l bilan o‘rganiladi, iqtisodiy tizim butunicha tasvirlab beriladi.

Makroiqtisodiyot-2 fanida ko‘pincha sintezdan aniq iqtisodiy ko‘rsatkichlarni umumlashtirish orqali yaxlit xulosa chiqarish jarayonida foydalaniladi. Masalan, korxonalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali tarmoq va sohalar, tarmoq va sohalar iqtisodiy faoliyati natijalarini umumlashtirish orqali esa – milliy iqtisodiyotga baho berish, uning umumiy natijalarini aniqlash mumkin. Shu bilan birga, sintez usuli iqtisodiyot nazariyasi fanida ko‘plab iqtisodiy ta’limot va nazariyalarning ilmiy asosga ega bo‘lgan, to‘g‘ri va muhim jihatlarini ajratib olgan holda, ularni umumlashtirish orqali yangi g‘oya va nazariyalarni hosil qilish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir. Jumladan, narxning ilmiy asosini ochib berishda A.Marshallning qiymatning turli

nazariyalarini sintez qilish usulidan foydalanganligi buning yaqqol dalilidir.

Mantiqiylik va tarixiylikning birligi usuli. Makroiqtisodiyot-2da tarixiylik dalili tarixiy rivojlanish nuqtai-nazaridan tadqiqot olib borish zarurligini taqozo qiladi. Chunki iqtisodiy jarayonlar tarixiy jarayon sifatida rivojlanadi. Mantiqiylik usulida jarayonlar faqatgina tarixiy nuqtai-nazardan emas, shu bilan birga asosiy ichki zarur qonuniy bog‘lanishlar bo‘yicha ham tahlil qilinadi. Masalan, biz pulning iqtisodiy tabiatini o‘rganishda uning tarixiy jihatlari, jumladan, qiymat shakllarining rivojlanishini ko‘rib chiqamiz. Bu esa, bizdan tarixga, tovar-pul munosabatlarining dastlabki kurtaklari paydo bo‘lgan jamiyatga qaytib, o‘sha davrdagi iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilishni taqozo etadi. Biroq, bu holat o‘tmishdagi barcha iqtisodiy munosabatlarga emas, balki aynan pulning dastlabki asoslari bilan mantiqiy bog‘langan munosabatlargagina taalluqlidir.

Foydalanilayotgan usullar ichida **eksperiment** ma’lum o‘rin egallaydi, iqtisodiy o‘sishning keskin o‘zgarishi bosqichlarida, jumladan iqtisodiyotning inqiroz va beqarorlik bosqichlarida eksperimentdan keng foydalaniladi. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish paytida eksperiment alohida o‘ringa ega. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish uchun puxta tayyorgarlik ko‘rish, ya’ni ilmiy tajriba, eksperiment o‘tkazish hisob-kitob vositasiga asoslanish va ilmiy yo‘nalishlarni ishlab chiqish talab etiladi. Makroiqtisodiyot-2 sohasida o‘tkaziladigan eksperimentlarga erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish, muayyan iqtisodiy tadbirlarni alohida korxona yoki hududlarda sinovdan o‘tkazish kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Makroiqtisodiyot-2da makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy tahlilni qo‘shib olib borish. Mikroiqtisodiy tahlilda iqtisodiyotning boshlang‘ich bo‘g‘ini bo‘lmish korxona va firmalarning ichki jarayonlarini alohida iqtisodiy sub’ektlarning xatti-harakati, xulqi tadqiq qilinadi. Bu tahlilda alohida olingan tovarlarning xarajatlari, kapital va boshqa resurslardan foydalanishning, narx tashkil topishining, ish haqi to‘lashning, talab va taklif tarkib topishining shakl va mexanizmlarini o‘rganish markaziy o‘rin tutadi.

Makroiqtisodiy tahlil makromutanosiblikni ta'minlash asosida milliy iqtisodiyotning to'laligicha faoliyat qilishi tadqiqoti bilan shug'ullanadi. Milliy mahsulot, narxning umumiy darajasi, inflyatsiya, ishchi kuchining bandligi masalalari bu tahlil ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot o'zaro bog'langan va bir-biri bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi.

Induktsiya va deduktsiya bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usulidir. **Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induktsiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduktsiya deb ataladi.** Misol uchun, biz «A» korxonadagi ishchilar ish haqining oshirilganligi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib kelganligini guvohi bo'ldik, deb faraz qilaylik. Bundan, butun iqtisodiy tizim uchun tegishli bo'lgan «ishchilar ish haqining oshirilishi, boshqa sharoitlar o'zgarmagani holda, mehnat unumdorligini oshishiga olib keladi», degan umumiy xulosa chiqarishimiz induktsiyadir. Aksincha, bunday nazariy qoidani oldindan bilgan holda, uning turli tarmoqlar, alohida korxonalardagi amal qilish holatini aniqlashimiz va baholashimiz deduktsiyani anglatadi.

Iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil qilishda **ikki tomonlama yondashuv usuli** muhim o'rin tutadi. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar qiymat va naflilik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Aks holda bir tomonlamalikka yo'l qo'yilib, yanglish tasavvurga va noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin[7].

Makroiqtisodiyot-2da Iqtisodiy jarayonlarni miqdoriy jihatdan tahlil qilishda **taqqoslash, statistik, matematik va grafik usullaridan** keng foydalaniladi. Ayniqsa, hozirgi davrda grafik usulni keng o'zlashtirish va qo'llash zarurdir. Grafiklar nazariya modellarini ifodalashda vositachi bo'lib xizmat qiladi. Aniqroq qilib aytganda, grafik usul o'zgaruvchi miqdorlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rgazmali qilib tasvirlaydi.

---

[7] Bu usulning nazariy va amaliy ahamiyati prof.Sh.Shodmonov, dots. G.Baubekova tomonidan chiqarilgan «Innovatsionnie metodi v prepodavanii ekonomicheskoy teorii» kitobida batafsil bayon etilgan.

Bu usullar yordamida makroiqtisodiyot-2dagi iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning mazmunini, ulardagi o‘zgarishlarni, kelib chiqish sabab-oqibatlarini bilish mumkin bo‘ladi.

1.3. F.Kenening pul oqimlarining doiraviy aylanish modeli. “Resurslar- tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy oqimi modeli.

Fransua Kene (1694-1774) – pul oqimlarining doiraviy aylanish modeli asoschisidir. U nafaqat fiziokratizm maktabi asosini yaratdi, balki uning nazariy va siyosiy dasturini ham shakllantirdi. F.Kene har tomonlama bilimli olim bo‘lib, tibbiyot va biologiyaga oid ko‘pgina asarlar yaratdi. U iqtisodiyot muammolari bilan 60 yoshidan boshlab bevosita shug‘ullana boshladi.

F. Kenening «Fermerlar», «Don», «Aholi», «Soliqlar» nomli dastlabki iqtisodiy maqolalari Chop etilgan. 1758 yilda uning asosiy asari – «Iqtisodiy jadval» nashrdan chiqdi.

F. Kenening o‘rganish metodi shundan iborat ediki, u, yuqori davlat hokimiyatini tabiiy tartib qonunlarini yaxshi biladigan, o‘qimishli bir shaxs qo‘lida bo‘lishini maqsadga muvofiq deb bilgan. Ya’ni, «yuqori hokimiyat» oqsuyaklardan va yirik yer egalaridan tashkil topmasligi kerakligini uqtiradi. «Ular, deydi u, birga qo‘shilib qonunning o‘zidan ancha kuchli hokimiyat tashkil etadi, millatni qul qiladi, adolatsizlikni keltirib chiqaradi, yirtqichlarga zulm o‘tkazadi va o‘taketgan beboshlikni keltirib chiqarishi mumkin».

F. Kenening nazariy merosida uning sof mahsulot (milliy daromad) to‘g‘risidagi ta’limoti muhim o‘rin egallaydi. Uning fikriga ko‘ra, sof mahsulotning manbai yer va unga sarflangan kishilarning mehnati hisoblanadi. Shu boisdan davlat sanoatni emas, balki qishloq xo‘jaligini rag‘batlantirish to‘g‘risida g‘amho‘rlik qilishi kerak. F.Kene «dehqonlar kambag‘al bo‘lsa qirollik kambag‘al bo‘ladi» deb, hukumatni ishontirishga harakat qilgan. Savdo va sanoat boylik yaratmaydi, negaki savdogar va hunarmandlar qishloq xo‘jaligida yaratilgan boylikni faqat bir joydan ikkinchi bir joyga yetkazish va

o‘zgartirish bilan shug‘ullanadi. Shuning uchun savdo va sanoat «unumsiz» hisoblanadi.

F.Kene fikriga ko‘ra «pul unumsiz boylik bo‘lib, u hech narsa ishlab chiqarmaydi». Uning atamasi bo‘yicha qishloq xo‘jaligi qurollari, qurilishlari, mollari, hayvonlari va dehqonchilikda bir necha ishlab chiqarish sikllarida foydalaniladigan barcha narsalar «dastlabki avanslar» deyiladi (yoki asosiy kapital). Bir ishlab chiqarish siklida ishlatiladigan urug‘lik, yem-xashak, ishchilarning mehnat haqi va boshqalarni u «har yillik avanslar»ga kiritdi (yoki aylanma kapital). Demak, uning fikriga ko‘ra, kapital – bu pulga olinadigan barcha ishlab chiqarish vositalari hisoblanadi. U aylanma kapital bilan birga asosiy kapitalni ham harakatda bo‘lishini isbotlab berdi.

Har qanday iqtisodiy tizimda tovarlar va xizmatlarni takror ishlab chiqarish umumiy jarayonini resurslar, tovar va xizmatlar, daromadlar hamda xarajatlarning doiraviy oqimi modeli ko‘rinishida tasavvur qilish mumkin. Bu sodda model makroiqtisodiy tahlil asosini tashkil etadi. Faqat xususiy mulkka tayangan (ya’ni davlat ishtiroki mavjud bo‘lmagan) yopiq iqtisodiyotda bunday doiraviy oqimi firmalar va uy xo‘jaliklari o‘rtasida amalga oshiriladi.

Uy xo‘jaliklari ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan barcha iqtisodiy resurslarni resurslar bozoriga yetkazib beradilar, korxonalar esa bu resurslarni sotib olib turli xil mahsulotlarga, xizmatlarga aylantiradilar, so‘ngra esa ularni tayyor mahsulotlar va xizmatlar bozoriga yetkazib beradilar. Ayni paytda “resurslar - tovarlar va xizmatlar” oqimiga qarama qarshi yo‘nalishda “daromadlar - xarajatlar”ning ham doiraviy oqimi amalga oshiriladi. Ya’ni, uy xo‘jaliklari o‘zlari yetkazib bergan iqtisodiy resurslar evaziga daromad oladi hamda ularni tovarlar va xizmatlar iste’mol qilish uchun sarflaydilar yoki aksincha korxonalar resurslar uchun sarf-xarajatlar qiladilar hamda tayyor mahsulotlarni sotish evaziga daromad oladilar.

Resurslar hamda tovarlar va xizmatlar oqimi jami taklifni, daromadlar va xarajatlar oqimi jami talabni ko‘rsatadi.

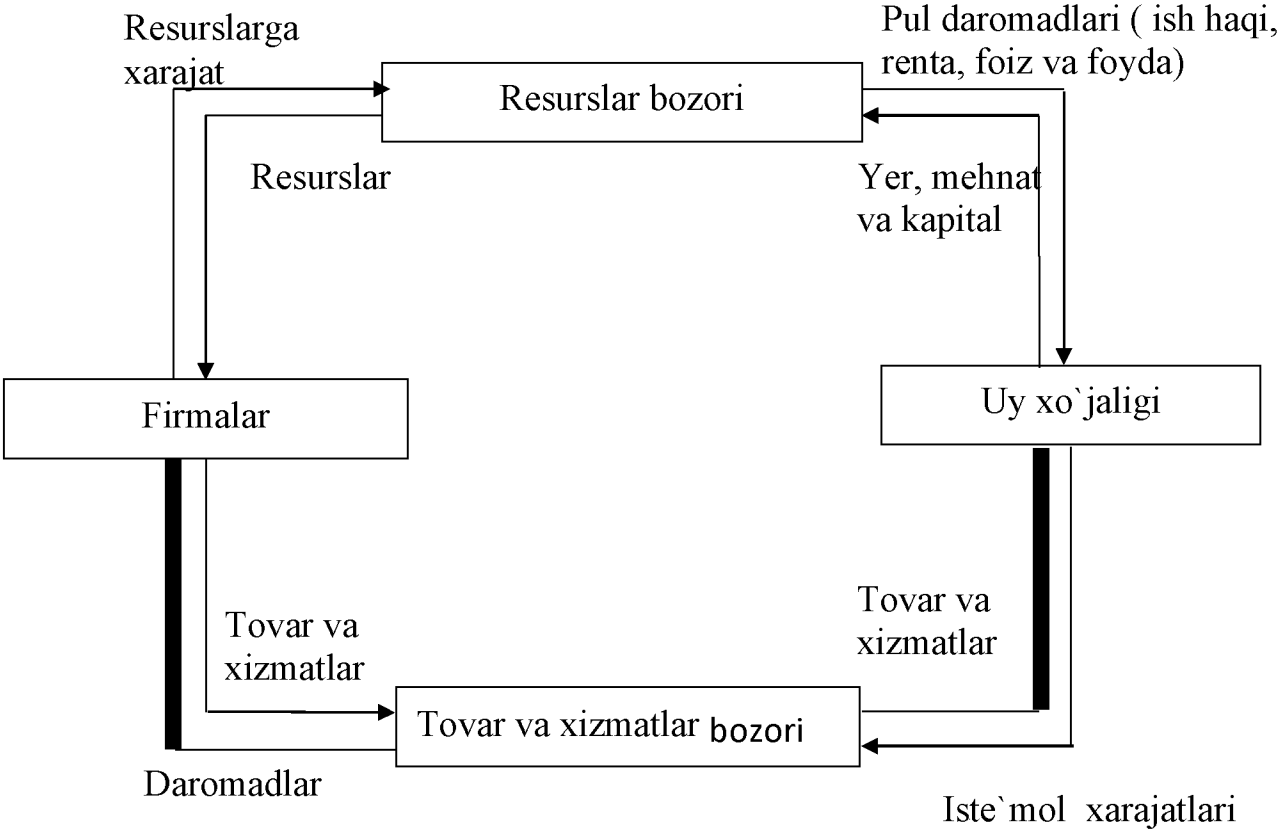

1.1-chizma. Sof bozor iqtisodiyoti sharoiti “resurslar mahsulotlar” va “daromadlar

1.4. Sof bozor iqtisodiyoti sharoitida “resurslar-mahsulotlar” va “daromadlar-xarajatlar”ning doiraviy aylanishi modeli.

Davlat ishtiroki mavjud bo‘lmagan yopiq iqtisodiyotda yalpi talab va yalpi taklifning o‘zaro teng bo‘lishi firmalarnining yalpi sotuvi, yoki yalpi ishlab chiqarishi hajmi uy xo‘jaliklarining yalpi daromadlari, yoki yalpi daromadlariga teng

Bu ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi tenglikning buzilishi ishlab chiqarishning pasayishi, inflatsiya va ishsizlik darajalarining ko‘tarilib ketishiga sabab bo‘ladi. Davlat aralashuvi mavjud bo‘lgan iqtisodiyotda bu model ancha murakkab ko‘rinish oladi.

Bunday iqtisodiyotda resurslar - tovarlar va xizmatlar, daromadlar-xarajatlarning uzluksiz harakati ham bozor mexanizmlari orqali, ham davlat aralashuvi bilan ta'minlanadi. Bunda hukumat ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning harakatini bevosita boshqarmaydi, balki resurslar va tovarlar bozorlarida qatnashish orqali ularning iqtisodiy faoliyatiga qulay sharoitlar yaratadi. Davlat korxonalar va uy xo'jaliklarini soliqqa tortish bilan birga korxonalarga subsidiyalar berish, aholiga transfert to'lash orqali ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari va xaridga qodir talablariga ta'sir etadi. Ayni paytda davlat resurslar bozoridan hamda tovarlar va xizmatlar bozorida sotib oluvchi sifatida ishtirok etadi.

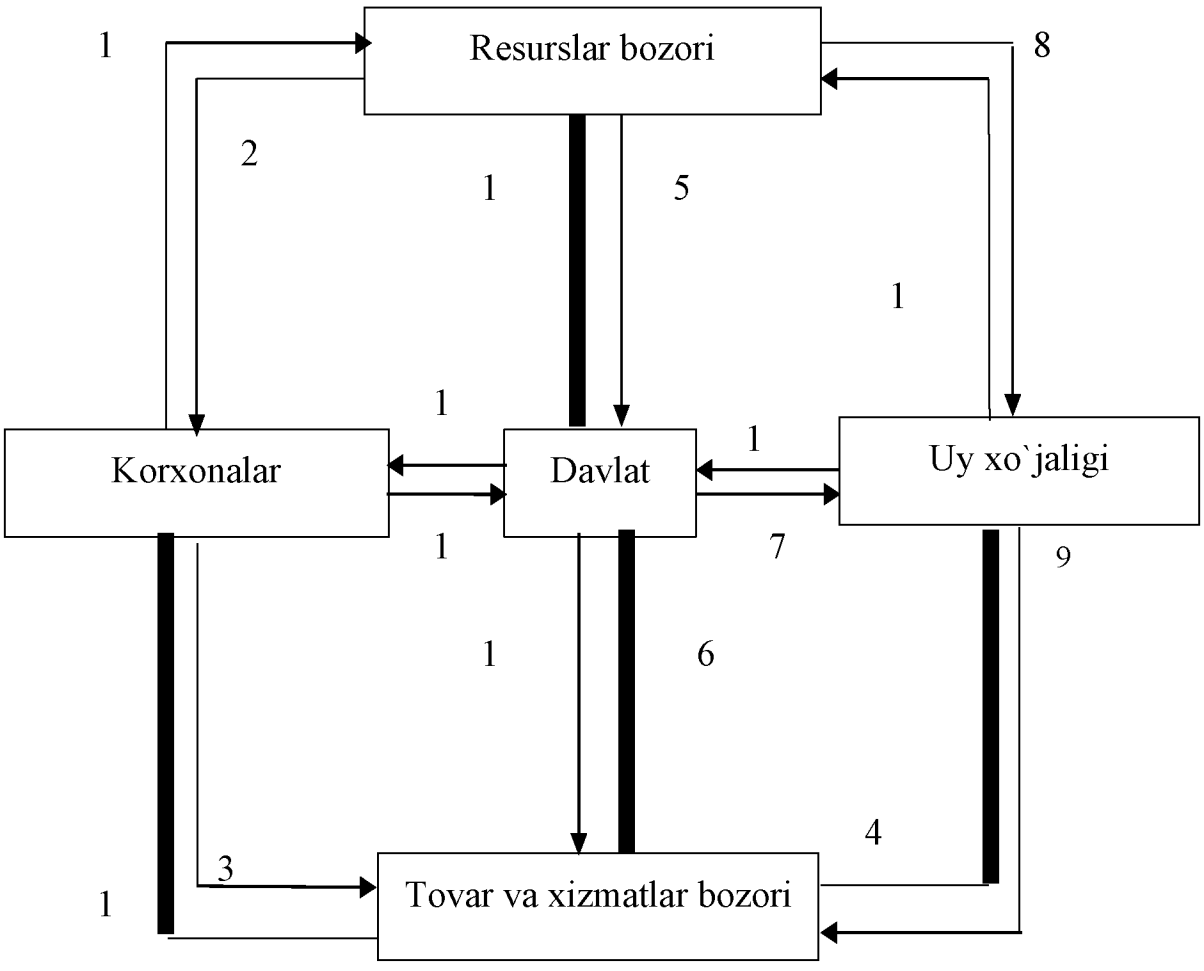

1.2- chizma. Aralash bozor iqtisodiyoti sharoiti resurslar, mahsulotlar, daromadlar va xarajatlarning doiraviy aylanishi

Bunda:

1,2-Yer, mehnat, kapital.	9-Iste'mol xarajatlari.
3,4-Tovar va xizmatlar.	10-Daromad
5-Resurslar.	11- Xarajatlar.
6-Tovar va xizmatlar	12,13-Soliqlar.
7-Transfertlar.	14-Xarajatlar.
8-Pul daromadlari (ish haqi, renta, foiz, foyda)	15-Tovar va xizmatlar 16-Subsidiyalar.

Davlat o‘z ishtiroki bilan firmalarning ishlab chiqarish hajmlari va uy xo‘jaliklarining tovarlar va xizmatlar harid qilish miqdolari to‘g‘risidagi qarorlari o‘zaro mos kelmagan hollarda ro‘y byeradigan iqtisodiy tebranishlarni tartibga solib turadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida doiraviy oqimlar modeli yanada murakkablashadi. Endi unda to‘rtinchi makroiqtisodiy subyekt- tashqi dunyo ham paydo bo‘ladi. Chet el investitsiyalarinig kiritilishi va xorijga investitsiya qilish, eksport va import operatsiyalari shu jumladan moliyaviy bozor orqali jamg‘armalarning investitsiyalarga oqib o‘tishi va moliyaviy mablag‘larning qayta taqsimlanishini e'tiborga olsak ko‘rib o‘tilgan model mukammal emasligiga iqror bo‘lamiz.

Ammo shu ko‘rinishda ham bu model makroiqtisodiy jarayonlarni yaxlit holda tasavvur qilishga imkon beradi. Doiraviy oqimlar modelidan chiqariladigan xulosa shuki, davlat, firmalar, uy xo‘jaliklari va tashqi dunyoning yalpi xarajatlari yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo‘lishi resurslar, tovarlar va xizmatlar oqimlari(ya'ni real oqim) bilan daromadlar va xarajatlar oqimlari (ya'ni pul oqimlari) o‘zaro teng bo‘lishining asosiy shartidir yalpi xarajatlar hajmining oshishi ishlab chiqarish hajmlari va ish bilan bandlilik darajasining o‘sishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida yalpi daromadlarning oshishiga sabab bo‘ladi. Kattaroq hajmdagi yalpi daromadlar unga mos hajmdagi yalpi xarajatlarni belgilab beradi. Sabab oqibat bog‘lanishlari o‘rin almashishi tufayli doiraviy oqimlar modeli doiraviy aylanish ko‘rinishini oladi.

Iqtisodiyot barqaror rivojlanib borishi uchun yalpi xarajatlar to‘xtovsiz o‘sib borishi shart. Bu vazifa byudjet-soliq siyosati vositalari bo‘lgan soliqlarni hamda davlat xarajatlarini o‘zgartirish hamda pul-kredit siyosati vositalari yordamida pul massasini o‘zgartirish orqali bajariladi.

Qisqacha xulosalar

«Makroiqtisodiyot-2» fani iqtisodiyotni bir butun holda o‘rganadi va ishsizlik, inflatsiya, iqtisodiy o‘sish, to‘lov balansi barqarorligi, davlat byudjeti, davlat qarzi kabi hozirgi zamon iqtisodining barcha muhim muammolarini tadqiq qiladi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan makroiqtisodiy tahlil elementlari XVIII asrdanoq qo‘llanila boshlagan bo‘lsada makroiqtisodiyot fani XX asrning o‘rtalariga kelib mustaqil fan sifatida shakllanib bo‘ldi va uning asoschisi deb J.M. Keyns tan olinadi.

Makroiqtisodiy-2 tahlilning o‘ziga xos xususiyati unda agregat ko‘rsatkichlardan foydalanishda namoyon bo‘ladi.

Uy xo‘jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo makroiqtisodiyot subyektlarini tashkil etadi.

Makroiqtisodiy-2 tahlilda matematik formula, grafik va chizmalar ko‘rinishidagi makroiqtisodiy modellardan foydalaniladi. Iqtisodiyotdagi barcha muammolarni o‘rganish imkonini beradigan yagona model mavjud emas. Shuning uchun ham makroiqtisodiy tadqiqotlarda o‘zaro bir birini to‘ldiradigan ko‘pgina modellardan foydalaniladi.

Davlatning iqtisodiy tizimning barqarorligini va iqtisodiy o‘sishni ta’minlash borasidagi xatti-harakatlari iqtisodiy siyosat deb ataladi.

“Resurslar - tovarlar va daromadlar” hamda “daromadlar – xarajatlarning doiraviy oqimi sxemasi soddalashtirilgan makroiqtisodiy model bo‘lib makroiqtisodiyot subyektlarining o‘zaro munosabatlarini va makroiqtisodiy jarayonlarning kechishini shartli tarzda aks ettiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Makroiqtisodiyot-2” fani predmetining o‘ziga xos xususiyati nimada va u mikroiqtisodiyot predmetidan nimasi bilan farq qiladi?
2. Pozitiv va normativ makroiqtisodiyot tushunchalariga izoh bering.
3. Makroiqtisodiyot-2 subyektlari orasida davlatning roli qanday?
4. Agregat ko‘rsatkichlar deganda nimani tushunasiz?
5. Makroiqtisodiy tahlilda agregat ko‘rsatkichlardan foydalanish zaruriyati nima uchun yuzaga keladi?
6. Makroiqtisodiy modellarning mohiyatiga izoh bering.
7. Zaxiralarni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar va oqimlarni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar o‘rtasida qanday bog‘liqliklar mavjud?
8. “Resurslar-tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar” ning doiraviy oqimi modelidagi qarama-qarshi omillarga izoh bering.
9. Doiraviy oqimlar modelini doiraviy aylanish tusini olishining shartlari qanday?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1.Qaysi yilda F.Kene “Kene jadvali” ni tuzishda ilk bor makroiqtisodiy tahlil elimentlarini qo‘llagan?

A) 1758

B) 1760

C) 1755

D) 1759

2.Makroiqtisodiyot-2 fanining asoschisi sifatida kim tan olingan?

A) F.Kene

B) J.B.Sey

C) J.M.Keyns

D) L.Valras

3.Makroiqtisodiyot-2 nima?

A) ishlab chigarish, taqsimlash, iste'mol va ayirboshlash faoliyatida alohida iqtisodiy agentlarni o'rganuvchi iqtisodiyot nazariyasining bo'limi

B) insonlarning cheksiz ehtiyojlarini qondirish uchun cheklangan resurslardan samarali foydalanishni va xo'jalik yuritish jarayonida turli tomonlar orasida yuzaga keluvchi munosabatlarni o'rganuvchi fan

C) ishlab chiqarish, taqsimlash va savdo, shuningdek tovarlar va xizmatlarni iste'mol qilish sohasini o'rganish sohasi

D) mamlakat miqyosida iqtisodiyotning o'zaro aloqada va ta'sirda harakat qiladigan sohalari, tarmoqlari, hududiy tuzilmalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo'jalik tizimidir

4. Makroiqtisodiy nazariyaning necha xil ko'rinishi o'zaro farqlanadi?

A) 3

B) 2

C) 4

D) 5

5.Makroiqtisodiyot-2 ga doir bozor munosabatlarining subyektlari qaysilar?

A) yalpi ishlab chiqaruvchilar, yalpi iste'molchilar, davlat, xorij

B) alohida ishlab chiqaruvchilar, alohida iste'molchilar

C) barcha tovar va xizmatlar bozori

D) xususiy korxonalar

6. Makroiqtisodiyot-2 fanining tadqiqot usullari?

A) muvozanatni aniqlash, o'rganish uslubi, abstrak mushohada

B) tajribaviy, monografik, konstruktiv

C) ilmiy mavhumlashish, analiz va sintez, deduksiya, induksiya,statistik kuzatuv

D) umumiy muvozanat usuli, fundamental, miqdoriy va sifatiy

7. Resurslar hamda tovarlar va xizmatlar oqimi qaysi ko'rsatkichni ko'rsatadi?

A) jami talabni

B) jami taklifni

C) yalpi talabni

D) yalpi taklifni

8. Makroiqtisodiyot-2 fani nechanchi asrdan boshlab mustaqil fan sifatida rivojlana bo‘lgan?

A) XIX asrning o‘rtalaridan

B) XIX asrning oxirlaridan

C) XX asrning boshlaridan

D) XX asrning o‘rtalaridan

9. Jami taklif va jami talabning buzilishi nimaga sabab bo‘ladi?

A) ishlab chiqarishning pasayishi, inflatsiya va ishsizlik darajasining ko‘tarilib ketishiga

B) makroiqtisodiy muvozanatga

C) ishlab chiqarishning oshishiga va inflyatsiyaning pasayishiga

D) narx darajasining ko‘tarilib ketishiga

10. Makroiqtisodiyotdagi dastlabki tarixiy iqtisodiy maktab qaysi?

A) Klassik maktab

B) Neoklassik maktab

C) Keyns maktabi

D) Sey maktabi

II BOB. MILLIY IQTISODIYOTNING O‘LCHAMLARI VA TARKIBI

2.1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM), Sof ichki mahsulot (SIM), Yalpi milly daromad (YaMD), Sof milly daromad (SMD), shaxsiy daromad (ShD), Shaxsiy tasrrufdagi daromad (ShTD), Iste’mol (C), Jamg‘arish ko‘rsatkichlarining hajmi va o‘sish sur’atlari.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 22-yanvarda Oliy Majlisga Murojaatnomasida 2024-yil va keyingi yillarda iqtisodiyot sohasida amalga oshirish zarur bo‘lgan dasturiy va maqsadli vazifalar belgilab berildi. Murojaatnomadagi birinchi qayd etilgan vazifalardan biri, “2024 yilda makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va inflatsiyani jilovlash – iqtisodiy islohotlar jarayonidagi bosh vazifamizdir”, deb ko‘rsatgani bo‘ldi [8]. Ushbu vazifani bajarish uchun makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha belgilangan parametrlarni bajarishga to‘g‘ri keladi. Milliy iqtisodiyotning asosiy negizini makroiqtisodiyot tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyot deganda ko‘z oldimizga ma’lum bir mamlakatning iqtisodiyoti, ya’ni xalq xo‘jaligining alohida tarmoqlari va sohalari majmui tushuniladi. Ammo uni nazariy jihatdan tahlil qilinsa, bu o‘zining ta’rifiga ega. Bu borada olimlarimiz asarlariga e’tibor qaratilsa, ular turli qarashlarga ega ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Jumladan, **Sh.Sh. Shodmonov va B.E. Mamarahimov**lar milliy iqtisodiyotni quyidagicha izohlaydi. “Milliy iqtisodiyot – barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro va makro darajadagi iqtisodiyotlarni, funksional iqtisodiyotni, ko‘plab infratuzilmalarni o‘z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir” [9], deb ta’rif berganlar. Mazkur olimlar milliy xo‘jalikning tarkib topgan tuzulishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi, degan izohni keltirgan.

[8] Prezident Shavkat Mirziyoyevning Respublika Ma’naviyat va maьrifat kengashining kengaytirilgan majlisidagi nutqi. “MA’NAVIYAT HAYOTIMIZDA YANGI KUCH, YANGI HARAKATGA AYLANISHI KERAK”Xalk so‘zi 2023 yil 23 dekabr, №274(8617) 2 bet.

[9] Шодмонов Ш.Ш., Мамараҳимов Б.Э.Иқтисодиёт назарияси. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”нашриёти, 2016. – 261 бет.

M.M.Muhammedov rahbarligida nashr qilingan darslikda[10], ushbu ta'rifni to'liq qo'llab-quvvatlagan .

Nazariyatchi olimlarimizdan biri **T.T.Jo'rayev** milliy iqtisodiyotga quyidagicha ta'rif bergan. "Milliy iqtisodiyot – alohida mamlakat miqyosida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan hamda mehnat taqsimoti orqali o'zaro bog'langan tarmoqlar, sohalar va infratuzilma muassasalaridan iborat yaxlit iqtisodiyot tushuniladi"[11]. Milliy iqtisodiyotning muhim xususiyatlari sifatida tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi va ularni iste'mol qilinishi, rivojlanish sur'ati va umuman iqtisodiyotning tuzilishi, hududlarning alohida tarmoqlari va sohalarini olish mumkinligi e'tirof etilgan. Shu tariqa milliy iqtisodiyot mamlakat iqtisodiyotini to'liq qamrab oladi.

Mamlakatimizning yetakchi nazariyatchi olimlaridan professorlar **A.O'lmasov** va **A.Vahabov**lar milliy iqtisodiyotni quyidagicha izohlashni taklif qiladilar. "Milliy iqtisodiyot muayyan mamlakatning ichida yuz beradigan iqtisodiy faoliyat bo'lib, bunda firmalar, xonadonlar va davlat ishtirok etadi"[10], deb ko'rsatilgan. Yuqorida keltirilgan barcha ta'riflar u yoki bu ma'noda milliy iqtisodiyotning mazmunini ochib beradi. Ammo turli olimlarda milliy iqtisodiyotning ta'rifini ochib berishda yondoshuvlar turli ekanligiga guvoh bo'lamiz. Birida milliy iqtisodiyot uchun subyektlar asos qilib olinsa, ikkinchisida jarayonlar, uchinchisida ham subyektlar, ham jarayonlar qamrab olingan. Aslida mamlakatning milliy iqtisodiyoti iqtisodiyot sohasiga oid barcha tarmoqlar, sohalar va xonadon xo'jaliklarini qamrab oladi. Chunki tarmoqlar va sohalarda moddiy ne'matlar ishlab chiqariladi va xizmat ko'rsatiladi. Xonadon xo'jaligida bevosita iste'mol qilinadi. Albatta hozirgi paytda oilaviy tadbirkorlikning rivojlanishi bilan ushbu subyektda ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini bajarishga kirishganlar. Umuman olganda barcha jarayonda turli soha yoki tarmoq bo'lishidan qat'i nazar, hammasining yagona yaratuvchisi mehnatdir. Ushbu ijtimoiy mehnat barcha shakllarining asosiy hujayrasi

---

[10] М.Мухаммедов., Ю.П.Урунбаева ва бошқалар "Иқтисодиёт назарияси" –Ўқув қўлланма Самарқанд – 2016 –270 бет., Иқтисодиёт назарияси. – Т.: "Fan va texnologiya" нашриёти, 2018. – 181 бет.

[11] Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. – Т.: "Fan va texnologiya" нашриёти, 2017. – 337 бет.

[10] Ўлмасов А. Ваҳабов А. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: "IQTISOD-MOLIYA" нашриёти, 2014. – 264 бет.

tovarlar ishlab chiqaraishga va xizmatlar ko‘rsatishga qaratilgan. Bular korxonalar, tashkilotlar, muassasalarga birlashtirilgan. Bularning hammasini jamlansa O‘zbekistonning milliy iqtisodiyotini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotning tarkibi bir qancha belgilari bo‘yicha tavsiflanadi. Bu quyidagi rjadvalda o‘z aksini topgan (2.1-jadval).

2.1-jadval

Milliy iqtisodiyotni tasniflash belgilari va tasnifi[12]

T/r	Iqtisodiyotni tasniflashning tasnifiy belgilari	Alohida tarmoq va soha turlari
1.	Mulkchilik shakli bo‘yicha	Xususiy sector
		Davlat sektori
		Davlat va xususiy sherikchilik sektori
2.	Iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha	Sanoat
		Qishloq xo‘jaligi
		Transport
		Qurilish
		Savdo
		Barcha xizmat ko‘rsatish sohasi kabilar
3.	Hududiy zonalar asosida	Barcha viloyatlar
		Qoraqalpog‘iston respublikasi
		Toshkent shahri
		Har bir hududda tumanlar kesimidagi bo‘linishlar va boshqalar
4.	Sohalar bo‘yicha	Ishlab chiqarish sohasi
		Xizmat ko‘rsatish sohasi
		Iste’molchilarga yetkazib berish sohasi
5.	Iqtisodiyotning darajasi bo‘yicha	Mikroiqtisodiyot
		Mezoiqtisodiyot
		Makroiqtisodiyot

[12] Muallif ishlanmasi.

Mamlakatimiz olimlarining qarashlari va turli mushohadalari va milliy iqtisodiyotning tasnifidan kelib chiqib ushbu tuShunchaga ta'rif berish mumkin bo'ladi. **Milliy iqtisodiyot deganda, barcha mulk shaklini, tarmoqlarni, hududlarni, sohalarni va iqtisodiyotning barcha darajasini qamrab oladigan mamlakatga tegishli bo'lgan iqtisodiy jarayonlarni sodir etadigan turli darajadagi xo'jalik yurituvchi subyektlar majmui tuhuniladi** [13]. Agar Shu ta'rifga asoslanadigan bo'lsak, har bir mamlakat iqtisodiyoti Shu mamlakatning milliy iqtisodiyotini tashkil qiladi. Bundan xulosa, hozirgi paytda dunyoda 200 tadan ziyod davlat mavjud bo'lsa, demak shuncha milliy iqtisodiyoti ham mavjudir. Milliy iqtisodiyotning har bir yo'nalishi bo'yicha baho berish uchun ularni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Agar asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi (2.2-jadval).

2.2-jadval

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, ularning mazmuni va aniqlash yo'llari[14]

T/r	Ko'rsatkichlar-ning nomi	Ko'rsatkichlarning mazmuni	Ko'rsatkichlar ni aniqlash yo'llari
1.	**Yalpi ichki mahsulot (YAIM)**	Ishlab chiqaruvchi biron bir davlatga mansubligidan qat'i nazar, ma'lum bir vaqt ichida (odatda yiliga) ishlab chiqarilgan barcha tayyor mahsulotlarning bozor qiymati.	$ЯИМ = \sum_{i=1}^{п} яимi;$ $ЯИМ = М_1 + М_2;$
2.	**Yalpi milliy mahsulot (YAMM)**	Ma'lum bir mamlakatning milliy xo'jalik yurituvchi subektlari tomonidan ishlab chiqarilgan	$ЯММ = М_2 + М_3;$

[13] Ta`rif bizniki.
[14] Muallif ishlanmasi.

		barcha tayyor mahsulotlarning bozor qiymati, ularning joylashgan joyidan qat'iy nazar.	
3.	**Sof ichki (yoki milliy) mahsulot SIM (SMM)**	YAIMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirmasi.	**SIM (SMM) = YAIM - Ama;**
4.	**Milliy daromad (MD)**	Yil davomida ishlatilgan ishlab chiqarish manbalaridan egri soliqlarning ayirmasi.	**MD = SIM - BSO;**
5.	**Shaxsiy daromad (SHD)**	Individual soliqlar to'langandan keyin, uy xo'jaliklarining to'liq tasarrufida qoladigan daromad shakli.	**SHD = MD – KF – ISB + KDS + D + IT;**
6.	**Ixtiyordagida romad (ID)**	Bu shaxsiy daromadning bir qismini aholi o'z xohishiga ko'ra sarflashi mumkin bo'lgan aholining shaxsiy foydalanishdagi daromadi. Ixtiyordagi daromad iste'mol va tejash uchun ishlatiladi.	**ID = SHD – SHS;**

M_1- mamlakat ichidagi ishlab chiqarilgan xorijiy korxonalar mahsuloti.

M_2- mamlakat ichidagi ishlab chiqarilgan milliy korxonalar mahsuloti.

M_3- chet ellardagi milliy korxonalar mahsuloti.

Ama - amortizatsiya yillik summasi.

BSO - biznesga bilvosita soliqlar. **KF -** korporativ foyda.

ISB - ijtimoiy sug'urta badallari.

KDS - korporativ daromad solig'i.

D - dividendlar.

IT - ijtimoiy transfertlar.

O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, makroiqtisodiy jarayonlar kabi bir-biri bilan o'zaro bog'liq ekan. Buni quyidagi hisob-kitoblarda ham ko'rish mumkin:

YAIM hajmi ma'lum bir vaqt ichida (odatda yiliga) ishlab chiqarilgan barcha tayyor mahsulotlarning bozor qiymatini tashkil qiladi.

Jadvalda keltirilishicha u bir qancha mahsulot va xizmatlar yig‘indisidan iborat. Bu quyidagicha hisoblangan edi:

$$ЯИМ = \sum_{i=1}^{n} яимі;$$

Ushbu YAIMning tarkibida sof milliy mahsulot (SMM) yoki sof ichki mahsulot (SIM) mavjud. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun YAIMdan amartizatsiya summasi (Ama) ayriladi: **SIM = YAIM – Ama;**

Sof milliy mahsulot tarkibida mamlakatning milliy daromadi (MD) ham mavjud. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun SIMdan biznesga bilvosita soliqlar (BSO) ayriladi:

MD = SIM–BSO;

Navbatdagi ko‘rsatkich shaxsiy daromadlar (SHD) bo‘lib hisoblanadi. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun mamlakatning milliy daromadidan korporativ foyda (KF), ijtimoiy sug‘urta badallari (ISB) olib tashlanib, korporativ daromad solig‘i (KDS), dividendlar (D) va ijtimoiy transfertlar (IT) qo‘shiladi. Bularning o‘zaro bog‘liqligi quyidagi formulada o‘z aksini topgan:

SHD = MD –KF – ISB + KDS + D + IT;

Shaxsiy daromadning bir qismi aholining ixtiyoridagi daromadlardan (ID) iborat. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun SHDdan majburiy to‘lovlarni qo‘shgan holda shaxsiy soliqlar (SHS) chegirib tashlanadi:

ID = SHD –SHS;

Ko‘rinib turibdiki, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekan. Ushbu bog‘liqlik ushbu ko‘rsatkichlar o‘zgarishida ham aks etadi. Birining ko‘paygani yoki kamaygani albatta ikkinchisiga ta'sir qiladi. Shu tufayli iqtisodiy jarayonlarning dialektik bog‘liqligiga

baho berish uchun ham ko‘rsatkichlar tizim orqali baho beriladi. Milliy iqtisodiyotning tarkibida, yuqorida ta’kidlanganidek, makroiqtisodiyot mavjud. Ko‘p adabiyotlarda bularning ikkalasini biroz chalkashtirgan holda bir xil tushunchalar sifatida qaraladiganlar ham bor.

Milliy iqtisodiyot o‘zining darajasi bo‘yicha makroiqtisodiyot, mezoiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot turlariga bo‘linadi. Ammo ular birbiridan farq qiladi. Mikroiqtisodiyot qaysi bir tarmoqqa daxldor bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi sub’yekt (firma, korxona kabi) hisoblanadi. Mezoiqtisodiyot bitta soha bo‘yicha, lekin mamlakat miqyosida amal qiladi. Masalan, qishloq xo‘jaligi, ushbu soha quyidan tortib vazirlik doirasigacha yirik soha. Hammasi mezoiqtisodiyot bo‘lib hisoblanadi.

Endi makroiqtisodiyotga keladigan bo‘lsak, u barcha soha va tarmoqlarni o‘zida qamrab oladi va makro darajada ish olib boradi. Shu tufayli makroiqtisodiyot boshqa iqtisodiyotlarga nisbatan ko‘lami jihatidan farq qiladi.

Bu borada ham olimlarimiz tamonidan turli fikrlar aytilgan. Jumladan, **T. Jo‘rayev** “Makroiqtisodiyot – bu milliy iqtisodiyot, uning alohida mulkiy sektorlari va jahon xo‘jaligi darajasida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarini bir butun qilib birlashtirgan iqtisodiyot tuzulmasidir”, deb ta’rif beradi[15].

Sh.Sh. Shodmonov va B.E. Mamarahimovlar makroiqtisodiyotni quyidagicha izohlaydi. “Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida barcha iqtisodiyotning o‘zaro aloqa va ta’sirida harakat qiladigan sohalari, tarmoqlari, hududiy tuzulmalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo‘jalik tizimidir”[15] , deb keng qamravli ma’noda ta’rif berganlar. Makroiqtisodiyot iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish sohalarini, bank, moliya, sug‘urta, soliq, bojxon tizimlarini o‘z ichiga olishi ham ta’kidlangan.

Shu o‘rinda qayd etish joizki, makroiqtisodiyotni o‘rganadigan maxsus “Makroiqtisodiyot” fani mavjud. Shu bilan bog‘liq yana “Makroiqtisodiy tahlil” va “Makroiqtisodiy tahlil va prognozlashtirish”

---

[15] Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2017. – 337 бет.
[15] Шодмонов Ш.Ш., Мамараҳимов Б.Э. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”нашриёти, 2016. – 261 бет.

kabi fanlar ham mavjud. Makroiqtisodiyot xalq xo‘jaligi faoliyati va rivojlanish tendensiyalarini, shuningdek uni tartibga solish vositalari va usullarini makroiqtisodiyot darajasida o‘rganishga qaratilgan. Ushbu fan o‘z tarkibiga makro darajadagi tarmoqlar, sohalar va makroiqtisodiyotning boshqa subyektlarini qamrab oladi.

Makroiqtisodiyot iqtisodiyotning alohida bo‘g‘ini sifatida o‘ziga xos siyosatga ega.

Bularni inobatga olib, makroiqtisodiyot tuuhunchasining ham ta’rifini ishlab chiqdik. **Makroiqtisodiyot deganda, barcha mulk shaklini, tarmoqlarni, hududlarni, sohalarni va iqtisodiyotning makro darajasini o‘zida qamrab oladigan mamlakatning yaxlit iqtisodiyoti tushuniladi**[16], degan ta’rifni maqsadga muvofiq, deb topdik. Makroiqtisodiyot makroiqtisodiy siyosat orqali amalga oshiriladi.

Makroiqtisodiy siyosat - davlatning umuman iqtisodiyotga ta’sirida namoyon bo‘ladi. Makroiqtisodiy siyosatning asosiy vazifasi bozor iqtisodiyoti faoliyatining samaradorligi va ijtimoiy yo‘nalishini oshirishdan iboratdir. Ushbu muammoni hal qilish davlatning makroiqtisodiy siyosatining quyidagi asosiy maqsadlarga yo‘naltirishni nazarda tutadi.

Birinchidan, barqaror va samarali iqtisodiy o‘sishni ta’minlash. Bunga erishish uchun mahsulot va xizmatlar sifatli va arzon bo‘lishligini taqozo qiladi. Shu tufayli ushbu makro darajada ham raqobat muhiti yaratilgan bo‘lishligi lozim.

Ikkinchidan, to‘liq ish bilan ta’minlash pirovard maqsadga aylangan bo‘lishi lozim. Chunki jamiyatning ravnaqi va aholining farovonligi bevosita ularning ish bilan ta’minlanganligiga bog‘liq. Iqtisodiyot shunday darajada bo‘lishi kerakki, har bir ish bilan band bo‘lgan kishi o‘zlarining ehtiyojlarini bemalol qondiradigan bo‘lishligi lozim.

Uchinchidan, umumiy narx darajasining ham barqarorligi to‘liq ta’minlangan bo‘lishi lozim. Narxning o‘sib borishi iqtisodiyotning qaloqligidan, ijtimoiy hayotning beqarorligidan dalolat beradi. Shu

---

[16] Мамаюнус Пардаев., Юлдуз Урунбаева “МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЗГАРИШЛАРИНИ БАҲОЛАШ ЙЎЛЛАРИ”Самарқанд: 2020. 52 бет.

tufayli mamlakatimizda erkin raqobatni kuchaytirib, narxning barqarorligiga erishish lozim.

To‘rtinchidan, ijtimoiy adolat va nogironlarning iqtisodiy xavfsizligi ham ta’minlangan bo‘lishligi lozim. Barcha muvoffaqiyatlarning, natijadorlikning omillaridan biri ijtimoiy adolatning o‘rnatilganligi bilan belgilanadi. Bejiz “Kuch - adolatda” prinsipi Amir Temur bobomizning shioriga aylanmagan. Hozirgi kunda ham mamlakatimiz prezidenti xalqni rozi qilishning yagona yo‘li sifatida barcha jabhalarda adolat prinsipiga amal qilish masalasini ustuvor vazifa sifatida belgilab bergan.

Beshinchidan, makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash uchun eng avvalo, mamlakatning savdo va to‘lov balansi barqarorligini ta’minlash lozim bo‘ladi. Bunga erishishning bir yo‘nalishi savdo korxonalarining ham xufyona iqtisodiyotga yo‘l qo‘ymasdan halol ishlashini taqozo qiladi. Ushbu muammoning hal bo‘lishida to‘lov balansining ham roli katta.

Makroiqtisodiyot asosan makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali tartibga solinib, boshqarilib boriladi. **Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar** deganda, makroiqtisodiyotning holati, rivojlanishi va istiqbollariga baho beradigan indikatorlar majmui tuhuniladi. Makroiqtisodiy tahlilning umumlashtirilgan qiymatlari. Agregatlar narxlarning umumiy darajasi, ish bilan bandlik darajasi, milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmi, umumiy daromadlar, iste’mol va jamg‘armalarning ko‘rsatkichlari.

Deflyator deganda, bu iqtisodiy ko‘rsatkichlarni pul bilan hisoblab chiqilgan holda ularni oldingi davr narxlari darajasiga yetkazish uchun qayta hisoblash koeffisiyenti tuhuniladi.

Milliy iqtisodiyot, makroiqtisodiyot va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni tadqiq qilish natijasida bir qancha xulosalarga kelindi va takliflar ishlab chiqildi.

Birinchidan, milliy iqtisodiyotning ta’rifi olimlarimiz o‘rtasida turli qaralganligini inobatga olib, ushbu tuhunchani nazariy jihatdan tadqiq qilgan holda, uning ta’rifi takomillashtirildi va quyidagicha ifodalash tavsiya qilindi: **Milliy iqtisodiyot deganda, barcha mulk shaklini, tarmoqlarni, hududlarni, sohalarni va iqtisodiyotning**

barcha darajasini qamrab oladigan mamlakatga tegishli bo‘lgan iqtisodiy jarayonlarni sodir etadigan turli darajadagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar majmui tushuniladi.

Ikkinchidan, milliy iqtisodiyotni aksariyat adabiyotlarda ikkiga (makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot) bo‘lib ifoda etilgan. Biz uni uchga bo‘lingan qarashlarga qo‘shilgan holda tarkibi makroiqtisodiyot, mezoiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot guruhlarga bo‘linishini tavsiya qilmoqdamiz. Chunki ko‘lami jihatidan makroiqtisodiyotga sohasi jihatidan mikroiqtisodiyotga o‘xshaydi. Ammo ushbu iqtisodiyotni unisiga ham bunisiga ham qo‘shib bo‘lmaydi.

Uchinchidan, makroiqtisodiyot tushunchasi bo‘yicha ham olimlarimiz o‘rtasida turli qarashlar mavjud. Ayrimlari milliy iqtisodiyot bilan bir xil tushunchalar deb qaraydi. Bularni inobatga olib, makroiqtisodiyot tushunchasining ham ta’rifini ishlab chiqdik. **Makroiqtisodiyot deganda, barcha mulk shaklini, tarmoqlarni, hududlarni, sohalarni va iqtisodiyotning makro darajasini o‘zida qamrab oladigan mamlakatning yaxlit iqtisodiyoti tushuniladi,** degan ta’rif berilgan.

To‘rtinchidan, milliy iqtisodiyotning tarkibi bo‘yicha tasnifiy belgilari va tasnifi oltita belgisi: mulkchilik shakli bo‘yicha, iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha, hududiy zonalar asosida, sohalar bo‘yicha iqtisodiyotning darajasi bo‘yicha guruhlar ishlab chiqildi.

Beshinchidan, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar tizimi: yalpi ichki mahsulot (YAIM), yalpi milliy mahsuloti (YAMM), sof ichki (yoki milliy) mahsulot SIM (SMM), milliy daromad (MD), shaxsiy daromad (SHD), ixtiyordagi daromad (ID) kabilardan iboratligi asoslandi va ularning mazmuni hamda aniqlash yo‘llari ko‘rsatib berildi. Shuningdek, ushbu ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqliklariga ham baho berildi. Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot natijasining darsliklarda va boshqa o‘quv adabiyotlarida qo‘llanilishi milliy va makroiqtisodiyot bilan bog‘liq nazariy masalalarning takomillashuviga xizmat qiladi.

2.2 Aholining moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'mol hajmi, ularning jamg'armalari , ish haqining quyi miqdori va boshqalar.

Iste'mol fondining shaxsiy daromad shaklida aholi qo'liga kelib tushadigan qismi iste'mol sarflari maqsadida ishlatiladi. **Iste'mol sarflari – bu aholi joriy daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.** Aholi o'z daromadini sarflar ekan, bugungi (joriy) iste'mol hamda kelgusidagi iste'mol hajmini oshirish o'rtasida tanlovni amalga oshiradi.

Kelgusida iste'mol hajmini oshirish imkoniyati joriy davrdagi jamg'armaga ham bog'liq bo'ladi. **Jamg'arma – bu aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi.** Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Jamg'armaning o'sishi esa iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsion tovarlar xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi.

Shunga ko'ra, jamg'arma – bu muddat jihatidan kechiktirilgan iste'molni anglatadi. Shu bilan birga joriy davrda amalga oshirilgan jamg'arma joriy iste'molning chegirilgan qismidir, chunki jamg'arma aholi va korxonalar ixtiyoridagi daromadning iste'molga sarflanmagan qismi hisoblanadi:

$$Y = C + S,$$

bu yerda:

Y – barcha xo'jaliklar ixtiyoridagi daromad;

C – iste'mol miqdori;

S – jamg'arma miqdori.

Shu sababli daromad tarkibidagi iste'mol sarflari va jamg'arma nisbatining o'zgarishi bir qator, ba'zan qarama-qarshi oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Birinchidan, daromadlarning qandaydir qismini jamg‘armaga qo‘yish oqibatida u tovarlarda bo‘lgan talabda o‘z aksini topmaydi. Jamg‘arma, yuqorida ta’kidlanganidek, daromadlarning ma’lum bir qismini iste’mol qilishdan chegirib qo‘yishni bildirib, natijada iste’mol sarflari hajmi barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni sotib olish uchun yetarli bo‘lmay qoladi. Aholi daromadining jamg‘arilgan qismi o‘zining xususiy talabini vujudga keltirmaydi. Buning natijasida sotilmay qolgan tovarlarning ko‘payishi, ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlik va daromadlarning pasayishi ro‘y berishi mumkin.

Ikkinchidan, jamg‘arma talabning yetishmasligiga olib kelmasligi ham mumkin, chunki jamg‘arilgan mablag‘lar tadbirkorlar tomonidan investitsion maqsadlarda ishlatiladi. Bu jamg‘arma keltirib chiqaradigan iste’mol sarflaridagi har qanday yetishmaslikni to‘ldiradi.

Uchinchidan, korxonalar ham o‘zining barcha mahsulotini pirovard iste’molchilarga sotishni ko‘zda tutmaydi, balki uning bir qismidan o‘z ishlab chiqarishida foydalanishi mumkin. Shunday qilib, agar tadbirkorlar aholining jamg‘armalariga teng miqdordagi mablag‘larni investitsiyalarga qo‘yishni ko‘zda tutsa, ishlab chiqarish darajasi doimiy bo‘lib qoladi.

Iste’mol va jamg‘arma darajasini aniqlab beruvchi asosiy omil milliy daromadning hajmi va uning o‘zgarishi hisoblanadi. Uning yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmalari hamda biznesga egri soliqlarni chegirib tashlash orqali aniqlanishi 14-bobda aytilgan edi. Lekin milliy daromad tarkibida to‘g‘ri soliqlar ham mavjud bo‘ladi. Shu sababli soliqlar to‘langandan keyin **aholi qo‘lida qoladigan daromad** iste’mol sarflari va shaxsiy jamg‘arma yig‘indisiga teng bo‘ladi. Shaxsiy iste’mol va shaxsiy jamg‘armaning darajasi bevosita soliqlar to‘langandan keyingi qolgan daromad bilan aniqlanadi. Bu daromadni biz tahlil chog‘ida **ixtiyoridagi** yoki **sof daromad** deb ataymiz. Demak bu daromad iste’molning ham, jamg‘armaning ham umumiy omili hisoblanadi. Chunki jamg‘arma daromadning iste’mol qilinmaydigan qismi hisoblansa, soliqlar to‘langandan keyingi daromad shaxsiy jamg‘armani aniqlab beradigan asosiy omil bo‘lib chiqadi. Har

yilgi haqiqiy iste'mol miqdori va soliqlar to'langandan keyingi daromad o'rtasidagi farq shu yildagi jamg'arma miqdorini aniqlaydi.

Iste'mol va jamg'arma hajmi hamda unga ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik iste'mol va jamg'arma funktsiyasi deyiladi. Bu funktsiyalarni bayon etishda klassik iqtisodchilar va keynschilarning nuqtai nazarlari farqlanadi. Klassik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, kishilar o'z mablag'larini qo'shimcha daromad keltirgan taqdirda jamg'armaga yo'naltirishga harakat qiladilar. Shunga ko'ra, banklarning real foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, ularning jamg'armaga qiziqishlari shu qadar kuchli bo'ladi, ya'ni jamg'arma real foiz stavkasining o'sib boruvchi funktsiyasi hisoblanadi. Aholi daromadlari iste'mol va jamg'arma mablag'larining yig'indisidan iborat ekan, real foiz stavkasining o'sishi bilan iste'mol pasayib, jamg'arma esa ko'payib boradi. Boshqacha aytganda, klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra iste'mol **real foiz stavkasining pasayib boruvchi funktsiyasi** hisoblanadi.

J.M.Keyns klassik iqtisodchilarning bu fikrlariga qarshi chiqib, uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari real foiz stavkasiga u qadar bog'liq emasligini, kishilar uchun hamma vaqt joriy iste'molning kelgusidagi iste'moldan afzalligini ta'kidlaydi. U iste'mol sarflari darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil sifatida uy xo'jaliklarining joriy daromadlarini ko'rsatadi. Demak, Keyns fikriga ko'ra, **iste'mol – uy xo'jaliklari joriy daromadlarining o'sib boruvchi funktsiyasi** hisoblanadi:

$$C = f(Y).$$

Iste'mol funktsiyasini grafik ko'rinishida ham tasvirlash mumkin (2.1-chizma). Bunda tik o'qqa iste'mol sarflari, yotiq o'qqa esa aholi ixtiyoridagi daromad miqdori joylashtiriladi.

Har ikkala o'q o'rtasidan 45° ostida o'tuvchi 0F to'g'ri chiziq iste'mol sarflari va ixtiyordagi (sof) daromadning miqdoran tengligini ifodalaydi. 0Y o'qidagi har qanday daromad miqdorini ifodalovchi ushbu chiziqda joylashgan nuqta 0C o'qning tegishli miqdordagi iste'mol sarfiga teng bo'ladi. Boshqacha aytganda, uy xo'jaligi sof daromadning barcha hajmini to'liq iste'molga sarflaydi. Biroq, bunday tenglik amalda doimo ham ro'y beravermaydi. Iste'mol sarflari miqdori ba'zida joriy sof daromadlar miqdoridan past bo'lishi, ba'zida esa oshib

ketishi ham mumkin. Shuning uchun iste'mol egri chizig'i **C** sof daromad 0F chizig'iga mos tushmay, unga nisbatan ma'lum darajada og'adi. Har ikkala chiziqning o'zaro kesishgan V nuqtasi **«0 darajadagi jamg'arma»**ni anglatadi. Bu nuqtaning chap tomonida iste'mol sarflari daromad miqdoridan yuqori bo'lib, bu **manfiy jamg'arma** deb ataladi.

2.1-chizma

Iste'mol funktsiyasining grafikdagi tasviri

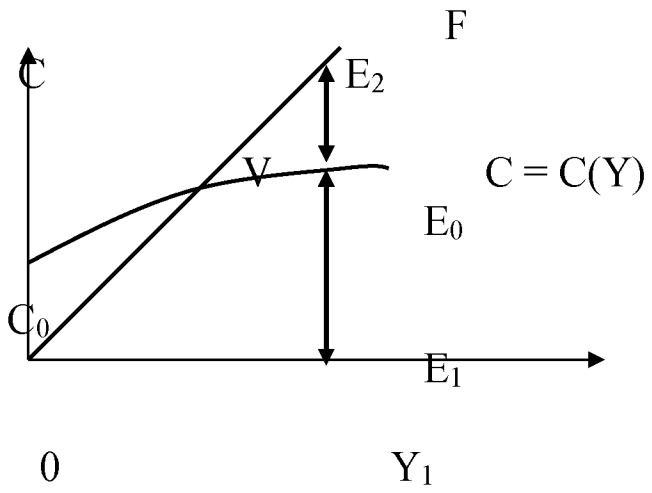

Shuni ham ta'kidlash lozimki, real hayotda iste'molning ma'lum qismi daromad hajmiga bog'liq bo'lmaydi. Masalan, biron-bir shaxsning daromadi kutilmaganda juda past darajaga tushib qolishi mumkin. Biroq, bu shaxs, daromadi bunga imkon bermagan taqdirda ham, ma'lum darajada ovqatlanish, kiyinish va boshqa zarur iste'mol xarajatlarini amalga oshirishga majbur. U mazkur sarflarni yo oldingi davrda jamg'arilgan daromadlari hisobiga, yoki o'zgalardan qarz olish hisobiga qoplashi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda iste'mol sarflarining bu darajasi **avtonom** (ya'ni, joriy sof daromaddan mustaqil) **holdagi iste'mol darajasi** deyiladi. Bizning grafigimizda bu daraja S_0 nuqtadan boshlanadi.

Chizmadagi V nuqtaning o'ng tomoni esa **ijobiy (musbat ishorali) jamg'arma** deb ataladi. Aynan V nuqtada aholi daromadlari va sarflarining muvozanatiga erishiladi. Daromad miqdori oshib borgan sari bu muvozanat buzilib, jamg'arma miqdori ortib boradi. Chizmadagi daromadning Y_1 darajasida iste'mol miqdori E_1E_0 kesmadan, jamg'arma miqdori esa ye_0E_2 kesmadan iborat bo'ladi.

Jamg'arma funktsiyasining grafikdagi tasviri bir oz o'zgacha ko'rinishda bo'ladi (2.1-chizma).

2.1-chizma

Jamg‘arma funktsiyasining grafikdagi tasviri

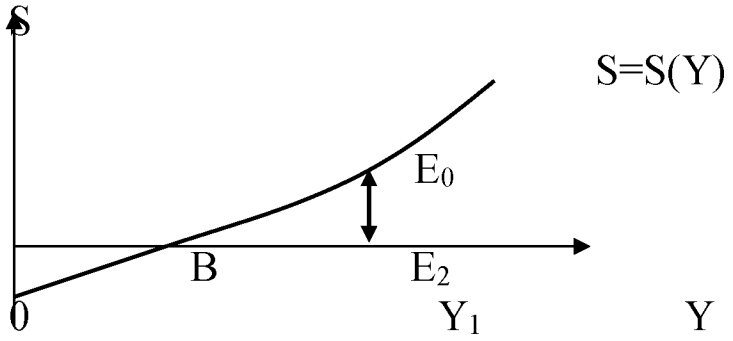

Chizmadan ko‘rinadiki, jamg‘arma funktsiyasining grafikdagi tasviri iste’mol funktsiyasi tasvirining aksi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu grafikda ham V nuqta 0 darajadagi jamg‘arishni, 0Y yotiq chizig‘ining 0 darajadan pastki qismi manfiy jamg‘arishni, yuqori qismi esa ijobiy (musbat) jamg‘arishni anglatadi. ye_0E_2 kesma sof daromadning Y_1 darajasidagi jamg‘arma miqdorini ko‘rsatadi.

Iste’mol va jamg‘arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator ob’ektiv va sub’ektiv omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ob’ektiv omillar alohida iste’molchining ixtiyoriga, idrokiga bog‘liq bo‘lmagan omillardan iborat bo‘lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- barcha xo‘jaliklar tomonidan jamg‘arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste’molchining qarzdorligi darajasi;
- iste’molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Subyektiv omillar asosan iste’molchining o‘ziga, uning ruhiyati va bozordagi xatti-harakatiga bog‘liq bo‘ladi. Bu omillar qatoriga iste’mol va jamg‘arishga bo‘lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o‘zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin.

Yaratilgan yalpi ichki mahsulotning ma’lum qismi, ya’ni ishchi va xizmatchilarga, ya’ni ishchi kuchiga tegishli qismi uning ishlab chiqaruvchilari o‘rtasida mehnatning miqdori, sifati va unumdorligiga qarab taqsimlanadi, bu iqtisodiy adabiyotlar va hujjatlarda ish haqi deb

yuritiladi. Ish haqi hozirgi davrda barcha mamlakatlar iqtisodiyotida muhim o‘rin tutadi. Shuning uchun ham iqtisodchi olimlar ish haqining mazmuniga katta e’tibor beradilar. Ish haqining mazmunini aniqlashda turli iqtisodchilar turli tomondan yondashib, unga har xil ta’rif beradilar.

Masalan, D.Rikardo va T.Maltuslarning «YAshash uchun vosita minimumi» kontseptsiyasida ish haqini **yashash uchun zarur vositalarning fiziologik minimumi** bilan bir xil deb hisoblanadi. Lekin bunday qarash to‘g‘ri emas. Bu minimum o‘z ichiga ishchi kuchi shakllanadigan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy shart-sharoitlar tug‘dirgan ehtiyojlarni ham oladi. Shu bilan birga. ishchi kuchi narxining quyi chegarasini yashash uchun zarur vositalar miqdorining minimumi bilan aniqlash, ishga yollovchilarning ish haqini mazkur quyi chegaradan pasaytirishga intilishiga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning xo‘jalik amaliyotidagi ish haqining darajasini kuzatish shuni ko‘rsatadiki, ishchi kuchi bozorida real ish haqining o‘rtacha darajasi yashash uchun zarur jismoniy vositalar minimumiga qaraganda ancha yuqori darajada o‘rnatilgan.

Qiymatning mehnat nazariyasi (ingliz klassik siyosiy iqtisod maktabi, marksistik yo‘nalishidagi iqtisodchilar) ishchi kuchini alohida, o‘ziga xos tovar deb hisoblaydi. Shu sababli bu nazariya ish haqiga **tovar bo‘lgan ishchi kuchi qiymatining o‘zgargan shakli, ya’ni puldagi ifodasi** sifatida qaraydi va uni ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan tirikchilik vositalari qiymati sifatida aniqlaydi. Mazkur g‘oya tarafdorlari ishchi kuchi qiymatiga bir qator omillar, avvalo tabiiy shart-sharoitlar, aholining madaniy rivojlanishi, ularning malakasi va ishchi oilasini saqlash hamda ularning tabiiy takror ishlab chiqarish sharoitlari ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga bu g‘oyada hayotiy ehtiyojlar hamda ularning qondirilish usullari mamlakatning ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishida erishilgan darajaga bog‘liqligi ta’kidlanadi.

Lekin bu g‘oyaning negizida bir ijobiy tomon borki, uni albatta hisobga olish zarur. Bu ham bo‘lsa ular mehnatni ishchining malakasi, intensivligi va natijasi bilan bog‘lashga harakat qilganlar. Ish haqining mazmuni to‘g‘risidagi turli nazariyalarni, (turli mamlakatlardagi va o‘z mamlakatimizdagi amaliyotni) umumlashtirib, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin.

1. Ish haqi to‘g‘risidagi nazariyalarda unga bir tomonlama yondashish xususiyati mavjud bo‘lib, uning murakkab va ko‘p qirrali

iqtisodiy jarayon ekanligi ma'lum darajada e'tibordan chetda qolgan. Lekin bu nazariyalarning har birida ish haqining u yoki bu tomoniga to‘g‘ri baho berilgan bo‘lib, ularda foydalanish mumkin bo‘lgan ijobiy mazmun mavjuddir.

2. Ish haqining umumiy darajasi har doim har bir mamlakatda iqtisodiyotning erishgan darajasiga, ya'ni umumiy mehnat unumdorligi, milliy mahsulot hajmi, uning aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan miqdoriga bog‘liq bo‘ladi. Chunki shu mahsulotlarning bir qismi mehnatning miqdori va sifatiga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun ham u turli mamlakatlarda turli miqdorlarda bo‘ladi.

3. Ish haqining miqdori ishchi kuchini takror ishlab chiqarishga, ishchining o‘zini, oila a'zolarini boqishga yetadigan darajada bo‘lishi lozim.

4. Ish haqining miqdori va darajasi ishchi kuchining malakasi, uning mehnati unumdorligi bilan bog‘liq bo‘ladi.

5. Ish haqining darajasi har bir firma yoki korxonada ishlab chiqarishning erishgan darajasi bilan, ya'ni ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi va bir ishchiga to‘g‘ri kelgan miqdori bilan bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun ham u mehnat miqdori, malakasi bir xil bo‘lsa-da, turli korxonalarda turlicha miqdorda bo‘lishi mumkin.

Ushbu xulosalardan keyin ish haqining mazmuniga ta'rif berib aytish mumkinki, **ish haqi – ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasidir.**

Ish haqi ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan zaruriy mahsulot bilan chambarchas bog‘liqdir. Chunki ish haqi uning asosiy qismini tashkil etadi.

Ish haqining asosiy vazifasi ishchi va xizmatchilarning turmush va mehnat sharoitini yaxshilash, boshqacha qilib aytganda, mehnat me'yori bilan iste'mol me'yori o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta'minlashdan iboratdir.

Albatta ishchi kuchini takror hosil qilishda ish haqidan tashqari foiz, renta, foyda, dividend, turli imtiyozlar va nafaqalarning ham roli bor. Ish haqining mazmunini to‘laroq tushunish uchun nominal va real ish haqi tushunchalarini bilish zarurdir.

Ishchi uchun qanday shaklda va qancha miqdorda ish haqi olishi emas, balki unga qancha miqdorda tovarlar va xizmatlar sotib olishi mumkinligi muhim. Shu sababli nominal va real ish haqi farqlanadi. **Nominal ish haqi – bu ma'lum vaqt davomida olingan pul summasi**

yoki pul shaklidagi ish haqi. Misol uchun, mexanika zavodi ishchisi yanvar oyida 200 ming so‘m, fevral oyida 190 ming so‘m, mart oyida 220 ming so‘m ish haqi oldi. Bular nominal ish haqi hisoblanadi.

Real ish haqi – bu nominal ish haqi summasining qanchalik tovarlar va xizmatlar miqdorini sotib olishga yetadigan quvvatidir. Boshqacha aytganda real ish haqi – bu nominal ish haqining «xarid etish» qobiliyatidir. O‘z-o‘zidan aniqki, real ish haqi nominal ish haqi miqdoriga va xarid qilinadigan tovarlar (va xizmatlar) narxiga bog‘liq. Shunday ekan, real ish haqi boshqa sharoitlar bir xil bo‘lganda, nominal ish haqiga to‘g‘ri mutanosibdir va iste’mol buyumlari va xizmatlar narxining darajasiga teskari mutanosibdir. Bu miqdorlar nisbatini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$V_p = \frac{V_i}{Ð},$$

bu yerda: V_P – real ish haqi; V_H – nominal ish haqi; P – iste’mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi.

Bizning misolimizda ishchining nominal ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 95 foizni, mart oyida 110 foizni tashkil etgan edi. Real ish haqi darajasining o‘zgarishini aniqlash uchun esa iste’mol buyumlari va xizmatlarning narx darajasi to‘g‘risida ma’lumot zarur bo‘ladi. Aytaylik, narx darajasi yanvar oyiga nisbatan fevralda 1,08, martda esa 1,2 baravar oshgan bo‘lsin. U holda ishchining real ish haqi fevralda 176 ming so‘mni, mart oyida esa 183 ming so‘mni tashkil etadi. Ya’ni, ishchining real ish haqi yanvar oyiga nisbatan fevral oyida 88 foiz, mart oyida 91,5 foiz darajasida bo‘ladi.

Real ish haqining darajasiga tovarlar va xizmatlar narxidan tashqari belgilangan soliqlar miqdori va boshqa turli sharoitlar ham ta’sir qiladi. Masalan, soliq turlari va miqdori qancha ko‘p bo‘lsa real ish haqi shuncha pasayadi, yoki aksincha.

Nominal ish haqi ishchining ishlab topgan pul daromadi darajasini, real ish haqi esa uning iste’moli va farovonlik darajasini tavsiflaydi.

Ish haqi aholi daromadlarining asosiy tarkibiy qismlaridan birini tashkil qilib, u istiqbolda ham o‘zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizdagi real ish haqini oshirish masalalari ilgari surilib, real ish haqining oshishi – bu iqtisodiyotning qanday sur’atlarda rivojlanayotganini, mamlakatning moliyaviy ahvoli mustahkamlanayotganini, mutanosib monetar siyosat qanday

ta'minlanayotganini yaqqol aks ettiradigan o'ziga xos ko'zgu va ko'rsatkichdir, deb ta'riflanadi.

2.3. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi va uni hisoblashning asosiy shartlari. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari. YalIM ishlab chiqarish usulida aniqlash.

Makroiqtisodiy statistika va tahlilda uzoq davr mobaynida Yalpi milliy mahsulot va Yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichlaridan baravar foydalanib kelindi. Har ikkala agregat ko'rsatkich ham mamlakatdagi iqtisodiy faollik darajasini harakterlasada kapital va ishchi kuchi migratsiyasi mavjudligi sababli ular o'zaro farq qilishadi.

Milliy mahsulot – mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmidir. Yalpi milliy mahsulot – bu o'z mamlakati yoki xorijda joylashgan milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymatidir[17].

Milliy hisoblar tizimi (MHT) bu bir tomondan xo'jalik yurituvchi subyektlarning tovarlarni sotib olish xarajatlari, ikkinchi tomondan ularning iqtisodiy faoliyat natijalaridan olgan daromadlarini aks ettiruvchi balansli iqtisodiy jadvallar to'plami.

Milliy hisoblar tizimi (MHT)ning asosiy maqsadi statistik hisobot ma'lumotlari asosida ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanish to'g'risida miqdoriy ma'lumotlarni olishdir. Buning uchun har bir makroiqtisodiy subyekt va umuman milliy iqtisodiyot uchun ushbu subyektning quyidagi iqtisodiy jarayonlardagi ishtirokini aks ettiruvchi funksional hisoblar tizimi tuzilgan:

--tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish;
--milliy daromadlarning shakllanishi;
--milliy daromadlarni taqsimlash;
-milliy daromadni qayta taqsimlash;
--milliy daromadlardan foydalanish;
--mulkni o'zgartirish;
-kreditlash va moliyalashtirish.

[17] McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 131

Ko‘pgina davlatlarning, shu jumladan O‘zbekistonning, jahon MHTga o‘tishda birinchi qadamlarni qo‘ygan hisoblar tizimida tabiiy resurslarni ishlab chiqarishni ko‘p hollarda fizik jihatdan hisobga oladi, bu esa ularni hozirgi me’yorlarda baholashga kiritishga imkon beradi (2.3-jadval).

2.3-jadval

Asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkich – yalpi ichki mahsulotni (YAIM) hisoblash usullari

T/r	Makroiqtisodiy ko‘rsat-kichlarni hisoblash yo‘nalishlari	Izohi	Aniqlanish yo‘llari (formulasi)
1.	**Xarajatlar bo‘yicha**	Yalpi milliy mahsulotni (YAMM) xarajatlar bo‘yicha hisoblashda asosan to‘rtta xarajatlar turlari (formulada keltirilgan) jamlanadi	**YAMM = S + I + G + Xn** **S** - shaxsiy iste’mol xarajatlari; **I** - yalpi xususiy investisiya; **G** - davlat xaridlari (xarajatlar); **Xn** - import va eksport o‘rtasidagi saldo
2.	**Daromadlar bo‘yicha**	Daromad bo‘yicha Yalpi ichki mahsulot (YAMM)ni daromadlar bo‘yicha hisoblash uni	**YAMM = W + R + K +P + A+T** **W** - mehnatga haq to‘lash;
		xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning daromadlariga taqsimlash va daromadlarni to‘lash bilan bog‘liq bo‘lmagan (oltita ko‘rsatkich) taqsimlangan mablag‘larni shakllantirish tartibini tavsiflaydi.	**R** - ijara to‘lovlari; **K** - foiz, ya’ni. pul kapitali egalarining daromadlari; **R** - foyda; **A** - amortizatsiya; **T** - bilvosita soliqlar. **D** - mulkdan keladigan daromadlar.
3.	**Qo‘shilgan qiymat**	Bu firma tomonidan mahsulot ishlab chiqarish uchun sotib olgan materiallarning qiymatini (Ma) olib tashlangan savdo hajmi (Sh).	**Qq = Sh - Ma**

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, yalpi milliy mahsulotni (YAMM) xarajatlar bo‘yicha hisoblashda asosan to‘rtta xarajatlar turlari jamlanadi.

Bularga shaxsiy iste’mol xarajatlari (S), yalpi xususiy investisiya (I), davlat xaridlari (xarajatlar) (G) hamda import va eksport o‘rtasidagi saldo (Xn) kiradi. Bularning bog‘liqlik formulasi quyidagicha ifodalanadi:

YAMM = S + I + G + Xn ;

Ikkinchi yo‘nalish, yalpi ichki mahsulot (YAMM)ni daromadlar bo‘yicha hisoblash uni xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning daromadlariga taqsimlash va daromadlarni to‘lash bilan bog‘liq bo‘lmagan taqsimlangan mablag‘larni shakllantirish tartibini tavsiflaydi. Ushbu ko‘rsatkichlar guruhiga quyidagi oltita ko‘rsatkichni kiritish mumkin. Bular tarkibiga mehnatga haq to‘lash (W), ijara to‘lovlari (R), foiz, ya’ni. pul kapitali egalarining daromadlari (K), foyda (R), amortizatsiya (A), bilvosita soliqlar (T) va mulkdan keladigan daromadlar (D) kiradi. Bularning o‘zaro bog‘liqligi quyidagi formulada o‘z ifodasini topgan:

YAMM = W + R + K +P + A+T + D ;

Yalpi milliy mahsulot (YAIM)ni qo‘shilgan qiymat bo‘yicha hisoblashda har bir firma va soha tomonidan YAIMni yaratish uchun qo‘shilgan qiymat hisobga olinadi, bu holda YAMMning qiymati iqtisodiyotga qo‘shilgan qiymatdir. Buni sodda qilib tushuntiriladigan bo‘lsa, savdo hajmidan (Sh). firma tomonidan mahsulot ishlab chiqarish uchun sotib olgan materiallarning qiymati (Ma) olib tashlanadi. Bu quyidagicha aniqlanadi:

Qq = Sh – Ma ;

Ushbu ko‘rsatkichlar mamlakat YAIMga tegishli baho berishda qo‘llaniladi.

Ishlab chiqarish usulida hisoblangan YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi sifatida aniqlanadi. YaIMni bu usulda aniqlash statistik jihatdan qulay bo‘lishi bilan birga uni hisoblashning muhim

shartiga amal qilish, ya'ni bir qiymatni ikki bor hisobga olish, yoki oraliq mahsulot qiymatini YaIMga kiritib yuborishning oldini oladi.

Ishlab chiqarish hajmini to‘g‘ri hisoblash uchun joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va ko‘rsatilgan xizmatlar qiymati bir marta hisobga olinish kerak. Ko‘pgina mahsulotlar bozorga borguncha bir nechta ishlab chiqarish bosqichini o‘taydi. Shu sababli YaMMda ayrim mahsulotlarni ikki va undan ko‘p marta hisobga olmaslik uchun, faqat pirovard mahsulotning bozor qiymati hisobga olinadi, oraliq mahsulotlar esa hisobga olinmaydi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlar deganda ularning ishlab chiqarish, yoki ichki ayirboshlash siklidan chiqqan, yakuniy iste'mol, jamg‘arish yoki eksport uchun foydalaniladigan qismi tushuniladi.

Yakuniy tovarlar va xizmrtlarni ishlab chiqarishda sarflangan oraliq tovarlar va xizmatlar bahosi YaIMga qo‘shilmaydi..

Qo‘shilgan qiymat tovar va xizmatlarning sotish bahosi bilan ularni ishlab chiqarish uchun foydalanilgan xom ashyo va materiallarni sotib olishga qilingan xarajatlar o‘rtasidagi farq ko‘rinishida aniqlanadi. Ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM ko‘rsatkichinig strukturasini va undagi siljishlarni tahlil qilish juda muhim xulosalar byeradi. Alohida tarmoqlarning mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan Yalpi qo‘shilgan qiymatdagi ulushi, bu ulushning o‘zgarishi bu mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi va kutilayotgan istiqboliga baho berish imkonini beradi.

2.4-jadval ma'lumotlariga tayangan holda O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan YaIMning tarmoq bo‘yicha taribini ko‘rib chiqamiz. Respublikamizda barqaror iqtisodiy o‘sish tendensiyasiga erishilganligi va 2000 – 2022 yillar oralig‘ida yalpi ichki mahsulotining yuqori ulushi xizmatlar sohasiga to‘g‘ri kelayotganligini ko‘rishimiz mumkin.

Qulay ishbilarmonlik muhitining yaratilishi, investitsiyalarning keng jalb qilinishi natijasida nafaqat iqtisodiy o‘sish sur'atlarining oshishi, balki iqtisodiyot tarkibida muhim sifat o‘zgarishlarining yuz berishi ta'minlandi. Tarkibiy o‘zgarishlar borasidagi siyosatning izchil

amalga oshirilishi natijasida mamlakat iqtisodiyoti tarkibi diversifikatsiya qilindi.

2.4-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlarining 2000-2022 yillarda yalpi ichki mahsulotdagi ulushi (foizlarda)[18]

T/r	Tarmoqlar	Yillar									
		2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2015	2020	2022
1.	YAIM, jami, shu jumladan:	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2.	Sanoat	14,2	21,1	21,8	24,0	22,3	23,6	26,7	25,7	27,7	25,6
3.	Qishloq xo‘jaligi	30,1	26,3	25,1	21,7	19,4	18,2	19,8	18,3	28,8	27,1
4.	Qurilish	6,0	4,8	5,1	5,5	5,6	5,9	6,6	7,3	6,1	6,4
5.	Xizmat ko‘rsatish	37,0	37,0	39,5	42,5	45,3	47,2	46,9	48,7	37,4	40,9
6.	Sof soliqlar	12,7	10,8	8,5	6,3	7,4	6,7	9,2	8,8	7,8	4,9

Mustaqillik yillarida sanoat tarmog‘i va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyati yanada kengaytirilishi natijasida YaIM tarkibida qishloq xo‘jaligi ulushining bosqichma-bosqich kamayishi tendensiyasi saqlanib qoldi. Shu bilan birga, YaIM tarkibida qishloq xo‘jaligi ulushining kamayishi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ijobiy o‘rtacha yillik o‘sish sur’atlari fonida sodir bo‘ldi.

Sanoat tarmog‘ini diversifikatsiyalash, modernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash bo‘yicha chora-tadbirlarning qabul qilinishi natijasida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish umumiy hajmining o‘sishi va YaIM tarkibida sanoatning ulushi oshishi ta’minlandi.

Shu bilan birga, xizmatlar sohasining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti, bandlik va aholi daromadlari o‘sishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Xizmat ko‘rsatish va servis sohasini isloh qilish bo‘yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi natijasida, mazkur tarmoq qisqa muddat ichida iqtisodiyotning eng jadal rivojlanayotgan sektoriga aylandi.

[18] O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 1999-2022 yy ma’lumotlari bo‘yicha muallif ishlanmasi.

2.5-jadval.

O‘zbekiston Respublikasi va Samarqand viloyatida 2010-2022 yillarda yaratilgan yalpi ichki mahsulot va uning aholi jon boshiga taqsimoti [19]

T/r	Ko‘rsatkichlar	O‘zbekiston			Samarqand		
		Yillar					
		2010	2015	2022	2010	2015	2022
1.	**Doimiy aholi soni (ming.k)**	29123,4	31575,4	35271,3	3270,8	3583,9	4031,3
2.	**O‘tgan yilga nisbatan foiz**	104,0	101,8	102,1	101,8	101,9	102,1
3.	**Yalpi ichki mahsulot (mlrd.s)**	62388,3	171808,3	896617,9	3974,4	12218,5	61627,7
4.	**O‘tgan yilga nisbatan foiz**	108,5	107,9	105,7	113,6	109,6	105,1
5.	**Aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot (mlrd.s)**	2184,3	5489,3	25151,9	1244,0	3442,4	15124,1
6.	**O‘tgan yilga nisbatan foiz**	105,4	106,0	103,5	109,8	107,4	102,9

Bu usul yakuniy foydalanish usuli deb ham yuritilib, unda YaMMni hisoblash uchun yakuniy mahsulotlarni sotib olishga qilingan barcha xarajatlar o‘zaro qo‘shib chiqiladi. Bu xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

Uy xo‘jaliklarining iste’mol xarajatlari (C):

a) uzoq muddat foydalaniladigan iste’mol buyumlari sotib olishga;

b) kundalik foydalaniladigan iste’mol buyumlari sotib olishga;

b) iste’mol xizmatlari to‘loviga.

Yalpi **ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I):**

a) asbob-uskunalar, mashinalarni yakuniy sotib olishga;

b) korxonalar, inshootlar, turarjoy binolarini qurishga sarflangan;

[19] O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 1999-2022 yy ma’lumotlari bo‘yicha muallif ishlanmasi.

b) tovar zaxiralari o‘rtasidagi farqlar yoki zaxiralarning o‘zgarishi.

Tovar va xizmatlarning davlat haridi (G).

Bu guruh xarajatlariga mahalliy va markaziy boshqaruv hokimiyati idoralari tomonidan korxonalarning pirovard mahsulotlari va resurslari xaridi (avtomobil yo‘llari va pochta muassasalari qurilishi, davlat korxonalarida to‘lanadigan ish haqi) xarajatlari kiritiladi. Lekin shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, bu xarajatlarga davlat transfert to‘lovlari kiritilmaydi.

Sof eksport (X_p): mamlakatning import va eksport operatsiyalari bo‘yicha xarajatlar o‘rtasidagi farq.

YaMMni xarajatlar orqali hisoblash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\mathbf{YaIM = S + I + G + X_p}$$

O’zbekiston Respublikasida yaratilgan YaIMning foydalanish (xarajatlarga ko‘ra) tarkibi tahlili shuni ko‘rsatadiki uy xo‘jaliklarining iste’mol xarajatlari YaIM tarkibidagi eng salmoqli komponent ekan. Bu ko‘rsatkichning YaIMdagi ulushiga ko‘ra.

YaIM iste’moli tarkibida asosiy ulush yakuniy iste’mol xarajatlariga hissasiga to‘g‘ri keladi. Yakuniy iste’mol xarajatlarida asosiy ulush uy xo‘jaliklari xarajatlari hissasiga to‘g‘ri keladi va ularning salmog‘i kengaygan.

Yalpi jamg‘arilish asosiy fondlar va moddiy aylanma vositalari o‘sishini ifodalaydi. 2000-2022 yillarda yalpi jamg‘arilishning ulushi barqaror rivojlanish tendensiyasiga ega (2.6-jadval).

2.6-jadval

O’zbekiston Respublikasida YAIMning yakuniy iste’mol yo‘nalishlari bo‘yicha tarkibi (2000-2022yy %)

	Yillar				
	2000	**2005**	**2010**	**2015**	**2022**
YaIM-jami	100	100	100	100	100
Yakuniy iste’mol xarajatlari	80,6	64,3	64,8	72,9	69,9

uy xo‘jaliklari	60,9	47,4	47,9	54,3	52,3
davlat boshqaruvi organlari	18,7	15,9	15,8	17,6	16,7
UXXKNT	1,0	1,0	1,1	1,0	0,9
Yalpi jamg‘arilish	19,6	28,0	25,5	26,8	27,6
asosiy kapitalning yalpi jamg‘arilish	24	22,0	27,3	26,9	27,6
moddiy aylanma vositalari zaxirasining o‘zgarishi (statistik tafovutni qo‘shgan holda)	-4.4	6.0	-1.8	-0.1	1.5
Tovar va xizmatlar eksport-importi saldosi	-0.2	7.7	9.7	0.3	2.5
Eksport	26,5	37,9	33,1	18,8	28,9
Import	26,7	30,2	23,4	18,5	26,4

YaIMni daromadlar bo‘yicha aniqlashda yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida rezident-ishlab chiqarish birliklari tomonidan, qo‘shilgan qiymatlar hisobidan, to‘langan dastlabki daromadlar qo‘shib chiqiladi.

YaMMni daromadlari yig‘indisi ko‘rinishida hisoblashda asosan quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:

-sof bilvostia soliqlar (Tn) – bilvosita soliqlar(qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksizlar, bojxona bojlari) va subsidiyalar hajmlari o‘rtasidagi farq;

-yollanma ishchilarning ish haqlari (W) - xususiy va davlat kompaniyalarining yollanma ishchilarga hisoblagan barcha turdagi mehnat haqi to‘lovlarining nominal miqdori plus ish beruvchilar tomonidan ish haqi fondiga nisbatan hisoblanib to‘lanadigan ijtimoiy sug‘urta ajratmalari. O’zbekiston Respublikasida bu ajratma normasi 2022 yilda ish haqi fondiga nisbatan 28% bo‘lgan bo‘lsa. 2023 yildan boshlab 20 % qilib belgilandi

- Korporatsiyalarning yalpi foydasi + nokorporativ korxonalar daromadi (R).

Nokorporativ korxonalar- kichik hajmdagi, uy xo‘jaliklariga tegishli korxonalar bo‘lib ularda korxona foydasi va korxona egasining ish haqi elementlari o‘zaro qo‘shilib ketgan bo‘ladi. Bu holat aralash daromad atamasini qo‘llashga sabab bo‘ladi.

R= Korporatsiyalarning sof foydasi **(R_1)** + nokorporativ korxonalar sof daromadlari**(R_2)** +amortizatsiya **(A);**

YaIMni daromadlar ko‘rinishida yalpi qo‘shilgan qiymatni ko‘rsatilgan uch guruhga bo‘lib topish mumkin:

YaIM = T_n + W+R

Olingan dastlabki daromadlar qayta taqsimlanishi natijasida dividend, renta, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalardan olingan reinvestitsiya ko‘rinishidagi daromadlar paydo bo‘ladi.

Shuningdek, YaIMni daromadlar ko‘rinishida aniqlashda, iqtisodiy nazariyada, daromadlarni quyidagi komponentlarga bo‘lish ko‘zda tutiladi:

-amortizatsiya (A);

- bilvostia soliqlar (T);

-yollanma ishchilarning ish haqlari (W);

- ijara haqi to‘lovi va renta ko‘rinishidagi daromadlar(R1);

- kapital uchun olingan foiz daromadlari (R2);

-mulkdan keladigan daromad (nokorporativ korxonalar daromadi) (R_1);

-korporatsiya foydasi (R**2**).

Korporatsiyalar foydasi o‘z navbatida quyidagilarga bo‘linadi: a) korporatsiyasi foydasidan to‘lanadigan soliqlar (R1.1);

b) hissadorlar o‘rtasida taqsimlanadigan dividendlar(R1.2);

b) korporatsiyaning taqsimlanmagan foydasi(R1.3). Keltirilgan yondashuvga ko‘ra:

YaIM (Y) = A + T + W + R_1 + R_2 + R_1 + R_2

Xarajatlar va daromadlar ko‘rinishida hisoblab topilgan YaIM hajmi o‘zaro mos keladi. Chunki milliy iqtisodiyot doirasida bir sub’yekt tomonidan qilingan har qanday xarajat ikkinchi sub’yekt uchun daromad bo‘lib tushadi.

Qisqacha xulosalar

Mamlakatning makroiqtisodiy holati ko‘rsatkichlar tizimi orqali baholanadi. Makroiqtisodiy tahlilda YaIM, YaMD, SIM, SMD, SHD, SHTD, YaMTD, S ,S, INI, YaIM deflyatori kabi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma’lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarininng umumiy yig‘indisidan iborat.

YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish, yakuniy iste’mol va taqsimot usulari mavjud bo‘lib, ulardan dastlabki ikki turi keng qo‘llaniladi.

YaIMni hisoblashda bir qiymatni ikki qayta hisoblashga yo‘l qo‘ymaslik uchun uni qo‘shilgan qiymatlar yig‘indisi ko‘rinishida hisoblanadi. Bu usul YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish usuli deyiladi.

YaIMni xarajatlar ko‘rinishida to‘rt guruhdagi xarajatlar - iste’mol, investitsiya, davlat xaridi va sof eksport xarajatlari yig‘indisi orqali hisoblanadi.

Har uchala usulda hisoblangan YaIM ko‘rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o‘zaro teng bo‘ladi.

Milliy hisobchilik tizimining barcha ko‘rsatkichlarini hisoblashning uslubiy bazasi bitta bo‘lgani uchun ularni o‘zaro taqqoslash imkoni mavjud.

Makroiqtisodiy tahlilda YaIM ko‘rsatkichi bilan birga YaMD ko‘rsatkichidan ham foydalaniladi. YaMD - mamlakat rezidentlari tomonidan, mamlakatda va mamlakat tashqarisida, ishlab chiqarishda ishtirok etish va mulkdan olgan boshlang‘ich daromadlari yig‘indisidir.

Soddalik uchun YaIM yalpi ishlab chiqarish, YaMD esa yalpi daromad deb ham yuritiladi.

Nominal YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlar hajmini joriy narxlarda, real YaIM esa doimiy narxlarda baholaydi. Shunday qilib, real YaMM hajmi faqatgina ishlab chiqarish hajmi o‘sishi bilan oshadi,

nominal YaMM esa tovar va xizmatlar baho darajasining o‘sishi natijasida ham oshishi mumkin. Milliy ishlab chiqarish va daromad hajmining real o‘zgarishini aniqlash uchun baholar indekslaridan: YaIM deflyatori va INI ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilish uchun foydalaniladigan ko‘rsatkichlardan qaysilari makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar hisoblanadi?
2. Qo‘shilgan qiymat, yakuniy mahsulot, oraliq mahsulot ko‘rsatkichlarini tavsiflab byering.
3. Nima uchun YaIM ko‘rsatkichini qayta hisoblashdan ehtiyot bo‘lish zarur va bunga qanday yerishiladi?
4. YaIMni xarajatlar bo‘yicha hisoblashda qo‘llaniladigan komponentlar tarkibini sanab o‘ting.
5. O’zbekiston Respublikasida YaIMning ishlab chiqarish strukturasiga tahliliy sharh bering.
5. YaIMni taqsimot usulida aniqlashda MHTning yangi talqinida keltirilgan hamda iqtisodiy adabiyotlarda qo‘llab kelinayotgan uslublardagi farqlarni tushuntirib bering.
6. YaMD ko‘rsatkichi qanday hisoblanadi va YaIM ko‘rsatkichidan nimasi bilan farq qiladi?
7. SHD, SHTD, YaMTD ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik va farqlar nimada?
8. Baholar indekslarini va real YaIM ni hisoblash zaruratini asoslab bering?
9. YaIM deflyatori va iste’mol narxlari indeksi ko‘rsatkichlarining farqlarini izohlang.

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Umumiy makroiqtisodiy vaziyatga baho berishda qaysi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi ?

A) davlat byudjeti taqchilligi va inflatsiya surati
B) YaIM ,YaMD ,SIM
C) mamlakat eksporti va importi hajmi
D) iqtisodiyotning tarkibiy tuzulishi va iste’mol baholari indeksi

2. Milliy ishlab chiqarishning parametrlarini va dinamikasini tahlil etishda foydalaniladigan ko‘rsatkichlar qaysilar?

A) davlat byudjeti taqchilligi

B) ishsizlik darajasi va ishsizlar soni

C) YaIM, SIM, YAMD, SMD, SHD

D) iste’mol hajmi va iste’mol baholari indeksi

3. YaIM, YaMD, SIM, SMD kabi ko‘rsatkichlar iqtisodiyotning barcha sub’yektlari faoliyatlari natijasi sifatida aniqlanib, ularni hisoblashning asosini nima tashkil etadi?

A) buxgalteriya hisobi

B) milliy hisobchilik tizimi

C) statistika hisobi

D) moliyaviy hisobotlar

4. …… – mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmidir?

A) yalpi milliy mahsulot

B) qo‘shilgan qiymat

C) yalpi ichki mahsulot

D) milliy mahsulot

5. Yalpi ichki mahsulotni hisoblashda nimadan foydalaniladi?

A) milliy hisoblar tizimidan

B) buxgalteriya hisobidan

C) iqtisoddan

D) moliyaviy instrumentlardan

6. MHT BMT tomonidan e’lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida halqaro statistikada standart tizim sifatida nechanchi yildan boshlab qo‘llanila boshladi ?

A) 1960

B) 1948

C) 1953

D) 1955

7. YAIM necha xil usul bilan hisoblanadi ?

A) 4

B) 3

C) 2

D) 5 **8. YaIMni xarajatlar orqali hisoblash formulasini toping?**

A) YaIM = S + I

B) YaIM = A + T + W + R1 + R2 + R1 + R2

C) YaIM = Tn + W+R

D) YaIM = S + I + G + Xp

9. YaIMni daromadlar usulida hisoblash formulasini toping?

A) YaIM = S + I + G + Xp

B) YaIM = Tn + W+R

C) YaIM (Y) = A + T + W + R1 + R2 + R1 + R2

D) YaIM = SHTD+ S + S

10. YaIM necha xil bo‘ladi?

A) 2

B) 3

C) 1

D) 4

III BOB. UNUMDORLIK, ISHLAB CHIQARISH VA BANDLIK

3.1. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o‘lchanishi, Ishsizlik darajasining o‘lchanishi, ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. A. Ouken qonuni. Potentsial YaIM.

Mamlakat iqtisodiyotida YaMM yoki YaIMni yaratishda qatnashadigan iqtisodiy resurslarning eng asosiylaridan biri mexnat resurslari hisoblanadi. Inson resurslari avvalo yollanma xodimlar mexnati va insonlarning tadbirkorlik qobiliyatlaridan iborat. Mexnat yoki inson resurslarining ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini demografik fanlar, Statistika, Etnografiya, Mehnat iqtisodi, Ijtimoiy-madaniy kompleksni prognozlashtirish fanlari qatori Makroiqtisodiyot fani ham o‘rganadi.

Makroiqtisodiyot inson resurslarining ijtimoiy-iqtisodiy yo‘nalishlarini tadqiq etish orqali ularni samarali boshqarishni maqsad qilib oladi. Chunki, mexnat resurslari va ularning faol qismi bo‘lgan ishchi kuchi ishlab chiqarish kuchlarining eng asosiy qismidir. Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda mexnatga layoqatli yoshdagi ishlayotgan va ishsiz yurgan aholining umumiy soni tushuniladi.

Mehnat resurslarini sifat jixatdan takomillashtirish iqtisodiyotning o‘sish sur’atlari bilan bevosita bog‘likdir. Shuning uchun ham mamlakatda mehnat bozorini, mehnatni boshqarish institutlarini va uning iqtisodiy-huquqiy mexanizmlarini yaratish eng asosiy vazifalardan biridir.

Iqtisodiyotning samarali amal qilishiga mamlakatdagi ishsizlik darajasi ahamiyatli ta’sir ko‘rsatadi.

Ishsizlik – iqtisodiy faol aholi bir qismining o‘z ishchi kuchidan foydalana olmasligini namoyon etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy hodisa. Mehnatga layoqatli bo‘lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta’minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo‘lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko‘ra ishsizlik friktsion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, regional, yashirin va turg‘un ishsizlik turlariga bo‘linadi.

Kishilar turli sabablar (yangi yashash joylariga koʻchib oʻtish, ishining mazmuni va tavsifi yoqmay qolishi, nisbatan yuqoriroq ish haqi olishga intilish va boshqalar)ga koʻra oʻz ishlarini almashtirib turadilar. Biroq, bir ishdan boʻshab, boshqa biriga joylashgunga qadar orada ma'lum vaqt oʻtadi (ba'zi adabiyotlarda bu muddat 1 oydan 3 oygacha davom etishi koʻrsatiladi). Aynan shu vaqt oraligʻidagi, ya'ni **bir ishdan boʻshab yangi ishga joylashgunga qadar boʻlgan davrdagi ishsizlik friktsion (oraliq) ishsizlik deyiladi.**

Fan-texnika taraqqiyoti, yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga qoʻllanishi natijasida ba'zi bir tarmoq va soha mahsulotlariga boʻlgan talab qisqarib, zamonaviy mahsulot turlariga talab oʻsadi. Natijada ba'zi bir kasb yoki mutaxassislik turlaridagi ishchilarga talabning qisqarishi yoki umuman yoʻqolishi ularning oʻz kasb va mutaxassisliklarini oʻzgartirish yoki shunday kasblarga talab saqlanib qolgan joylarga koʻchib oʻtishga majbur qilib qoʻyadi. Ya**ngi kasb va mutaxassislikni oʻzlashtirib yoki boshqa joyga koʻchib oʻtib, yangi ishga joylashgunga qadar boʻlgan ishsizlik tarkibiy ishsizlik deb ataladi.** Tarkibiy ishsizlik friktsion ishsizlikka qaraganda uzoqroq davom etadi hamda koʻproq ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Uning uzoq muddat (odatda 6 oydan koʻproq) davom etishi yangi kasb turini oʻzlashtirish yoki malaka oshirish bilan, ma'lum xarajat talab qilishi esa, eski kasb turi bilan shugʻullanish istagi saqlanib qolgan holda, yashash joylarini oʻzgartirish bilan bogʻliq boʻladi.

Friktsion va tarkibiy ishsizlik, iqtisodiyotdagi rivojlanishning har qanday holatidan qat'iy nazar, ma'lum darajada barcha mamlakatlarda mavjud boʻladi. Shunga koʻra, **friktsion va tarkibiy ishsizlik birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini tashkil qiladi.**

Siklik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bogʻliq boʻlib, u ishlab chiqarishning pasayishi va yalpi talabning qisqarishi natijasida vujudga keladi. Bunda oʻz tovar va xizmatlariga nisbatan talabning qisqarishiga duch kelgan tadbirkorlar ishlab chiqarish hajmini kamaytirish maqsadida ishchilarni ishdan boʻshata boshlaydilar. siklik ishsizlik haqiqiy darajadagi ishsizlikning tabiiy

darajadan farqlanishini ko‘rsatadi. Ishsizlikning bu turi majburiy ishsizlik hisoblanadi va siklning yuksalish fazasida mavjud bo‘lmaydi.

Institutsional ishsizlik ishchi kuchi bozori infratuzilmasi, ya’ni ishchi kuchini ish bilan ta’minlashga xizmat ko‘rsatuvchi muassasalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi yoki samarali faoliyat ko‘rsatmasligi natijasida paydo bo‘ladi. Uni ham tabiiy ishsizlik tarkibiga kiritish mumkin.

Texnologik ishsizlik ishlab chiqarish jarayoniga texnologik usullarning kirib kelishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Ularning ichida asosiylari ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash, avtomatlashtirish, robotlashtirish va informatsion texnologiyani qo‘llash hisoblanadi.

Hududiy ishsizlik muayyan hududdagi tarixiy, demografik, madaniy, milliy va ijtimoiy-ruhiy xususiyatdagi bir qator kompleks omillar ta’siri ostida ishchi kuchi talabi va taklifi o‘rtasidagi nomutanosiblik natijasi hisoblanadi.

Yashirin ishsizlik uchun ish kuni yoki ish haftasi davomida to‘liq band bo‘lmaslik xos. Iqtisodiyot rivojlanishi darajasining pasayishi korxonalardagi ishlab chiqarish hajmining qisqarishiga olib keladi. Biroq, korxona egalari o‘z ishchilarini birdaniga ishdan bo‘shata olmaydilar. Buning natijasida ishchilarning ma’lum qismi rasman ish bilan band bo‘lsalarda, amalda to‘liq holda ishlamaydilar. Buning natijasida mehnat unumdorligi pasayib, korxona moliyaviy natijalariga ta’sir ko‘rsatadi. Yashirin ishsizlik mamlakatda vujudga kelishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy keskinlikka yo‘l qo‘ymaslikka intilish natijasida ham paydo bo‘ladi.

Turg‘un ishsizlik mehnatga layoqatli aholining ish joyini yo‘qotgan, ishsizlik bo‘yicha nafaqa olish huquqidan mahrum bo‘lgan va faol mehnat faoliyatiga hech qanday qiziqishi bo‘lmagan qismini qamrab oladi.

«To‘la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo‘lmasligini bildirmaydi. Iqtisodchilar friktsion va tarkibiy ishsizlikning bo‘lishini tabiiy deb hisoblaydilar, shu sababli to‘la bandlik ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi

miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to‘la bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friktsion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo‘ladi. siklik ishsizlik nolga teng bo‘lganda to‘la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. **To‘la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.** Ishsizlikning tabiiy darajasi bilan bog‘liq bo‘lgan milliy ishlab chiqarishning real hajmi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini ko‘rsatadi.

To‘la bandlik yoki ishsizlikning tabiiy darajasi ishchi kuchi bozori muvozanatiga erishganda, ya’ni ish izlovchilar soni bo‘sh ishchi o‘rinlari soniga teng kelganda vujudga keladi. Ishsizlikning tabiiy darajasi qandaydir darajada iqtisodiy jihatdan maqbul hisoblanadi. Chunki «friktsion» ishsizlarga mos keluvchi ish o‘rinlarini topish, «tarkibiy ishsizlarga» ham yangi kasbni o‘zlashtirish yoki yangi yashash joyida ish topish uchun ma’lum vaqt kerak bo‘ladi.

«Ishsizlikning tabiiy darajasi» tushunchasi ma’lum bir aniqliklar kiritishni talab qiladi.

Birinchidan, bu tushuncha iqtisodiyot har doim ishsizlikni tabiiy darajasida amal qilishi va shu orqali o‘zining ishlab chiqarish imkoniyatini ro‘yobga chiqarishini bildirmaydi. Chunki, ko‘pincha ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ortiq, ayrim hollarda, masalan, ish vaqtidan ortiqcha ishlash va o‘rindoshlik ishlarida band bo‘lish natijasida tabiiy darajadan past ham bo‘lishi mumkin.

Ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi o‘z-o‘zicha doimiy miqdor hisoblanishi shart emas, u tarkibiy o‘zgarishlar (qonunlar va jamiyat urf-odatlaridagi o‘zgarishlar) oqibatida o‘zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSHda ishsizlikning tabiiy darajasi dastlab XX asr 60-yillarining o‘rtalarida 4,5% deb belgilangan bo‘lsa, 70-yillarning boshiga kelib 5,5%, 80-yillarning boshida esa 6% gacha o‘sdi.

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi tarkibidagi foizi sifatida hisoblanadi.

$$Ishsizlik\ darajasi = \frac{Ishsizlar\ soni}{Ishchi\ kuchi\ soni} \times 100\%.$$

Ishsizlik darajasini baholash bilan birga uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olish zarur bo‘ladi. Chunki ishsizlikning o‘zi haddan tashqari yuqori darajasi bilan katta iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari uning ta’sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot barcha ishlashni xohlagan va ishlay oladiganlar uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo‘lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo‘qotiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo‘qotish yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YaIMning potentsial YaIMdan kam bo‘lgan hajmi sifatida ko‘rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, YaIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo‘ladi.

Makroiqtisodiyot sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YaIM hajmining orqada qolishi o‘rtasidagi nisbatini matematik ifodalab beradi. **Bu nisbat iqtisodchilar orasida Ouken qonuni sifatida tanilgan bo‘lib, agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga ortiq bo‘lsa, YaIM hajmining orqada qolishi 2,5% ni tashkil qilishini ko‘rsatadi**.

Ayrim hollarda milliy mahsulotning haqiqiy hajmi potentsial hajmidan ortib ketishi ham mumkin. Bunday hol ishsizlik darajasi tabiiy darajadan ham past bo‘lgan davrlarda ro‘y beradi. Ishlab chiqarishga ishchilarning qo‘shimcha smenalarini jalb qilish, kapital uskunalardan belgilangan me’yordan ortiqcha darajada foydalanish, ish vaqtidan keyin qo‘shimcha ishlash va o‘rindosh ishlarda band bo‘lish kabilar buning asosiy sabablaridir.

Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari ham mamlakat iqtisodiyotiga sezilarli ta’sir o‘tkazishi mumkin. Jumladan, ishsizlikni ba’zi turlarining uzoq muddatli tavsifi ishchilarning o‘z malakalarini yo‘qotishlari hamda daromad va ijtimoiy mavqei jihatidan aholining nisbatan past toifasiga o‘tib qolishiga olib keladi. Bu esa ularda o‘z turmush tarzidan qoniqmaslik, ijtimoiy faollikning yo‘qolishi,

atrofdagilarga nisbatan loqaydlikning paydo bo‘lishi kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Natijada uzoq davom etgan, surunkali ishsizlik millatning ruhiy sog‘lomligiga putur yetkazadi. Ishsizlik o‘sishining muqarrar oqibati bo‘lib mamlakatdagi jinoyatchilikning o‘sishi va ijtimoiy keskinlik darajasining kuchayishi hisoblanadi.

Shunga ko‘ra, mamlakatdagi ishchi kuchi bandligini ta’minlash va ishsizlarni ijtimoiy himoyalash davlat iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

3.2. O‘zbekiston Respublikasida ishsizlikni kamaytirish va aholining ish bilan bandligini ta’minlash siyosatining xususiyatlari.

Makroiqtisodiyot nuqtai-nazaridan davlatning ijtimoiy siyosati faqat jamiyat a’zolarining manfaatlarini ishonchli ravishda himoya qilishdangina iborat bo‘lmasdan, balki mavjud ishchi kuchlarining ish bilan bandligini ta’minlashni ham o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, aholining o‘sishi yuqori sur’atlar bilan borayotgan va o‘ziga xos aholi tarkibiga ega bo‘lgan respublikamizda ishchi kuchining ish bilan bandlik masalasi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlar jarayonida ushbu masalani hal etish uchun bir qator tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Birinchidan, keng faoliyat turlari, shuningdek yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish. Birinchi navbatda qishloq xo‘jalik xomashyosini qayta ishlash, xalq iste’mol mollarini, mahalliy xom ashyodan qurilish materiallari tayyorlovchi xususiy kichik korxonalarni faol rivojlantirishni rag‘batlantirish.

Ikkinchidan, xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko‘rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo‘yicha xizmat turlarini yanada kengaytirish. Bunda ham qishloq joylarda xizmat sohasini rivojlantirishga ustunlik beriladi.

Uchinchidan, qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratib, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.

Bu vazifalarni amalga oshirish uchun respublikamizda qishloq ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish bo‘yicha ishlar uzluksiz davom ettirilmoqda.

To‘rtinchidan, ishdan bo‘shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o‘qitishni tashkil etishni tubdan o‘zgartirish. Bunda ishdan bo‘shayotgan va ixtisosi bo‘lmagan shaxslarga qisqa davrda, bozor iqtisodiyotiga hamda iqtisodiyotning o‘zgarib borayotgan tuzilishiga muvofiq keluvchi kasbkorni o‘rgatishga e’tibor qaratish. Shu maqsadda maxsus maslahat va o‘quv markazlari, biznes maktablarning keng tarmog‘ini yanada rivojlantirish ko‘zda tutiladi.

Beshinchidan, vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo‘lmagan ishchi kuchlarini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash. Bu siyosat ularning o‘ta zarur ehtiyojlarini qondirish va kafolatli tirikchilik manbalariga ega bo‘lishga qaratiladi.

Ishchi kuchining ish bilan bandligi muammosi ko‘p qirrali bo‘lib, u barcha odamlarga o‘z qobiliyatlarini ishga solish, o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun dastlabki teng imkoniyatlarni ta’minlovchi davlat va bozor mexanizmini vujudga keltirish; ishchi kuchini unumli va samarali ish bilan band qilish; zarur hollarda ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o‘rtasida qayta taqsimlash kabi masalalarni ham o‘z ichiga oladi.

3.3. O‘zbekiston Respublikasida aholining ishsizlik darajasi. O‘zbekiston Respublikasida ish bilan band aholi soni dinamikasi.

Aholi bandligini ta’minlash xususida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev shunday fikr bildirgan: “Aholini ish bilan ta’minlash biz uchun nafaqat iqtisodiy, ayni paytda katta ijtimoiy ahamiyatga egadir. Hokimliklar, vazirliklar va idoralar, ish beruvchi tashkilotlar bilan bir qatorda bank muassasalarini ham bu ishga yanada faol jalb etishi kerak. Aholi bandligini hal etishda turizmni rivojlantirish bo‘yicha katta imkoniyatlarni ham ishga solishimiz lozim” . Ushbu muhim vazifalarni bajarishda xizmat ko‘rsatish sohasi yetakchi rol o‘ynashi lozim deb o‘ylaymiz. Xizmat ko‘rsatish sohasining bandlik muammolarini hal etishda mavjud imkoniyatlarini aniqlash va ulardan unumli foydalanish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi ko‘rsatkichlarini Samarqand viloyati bilan taqqoslama tahlil o‘tkazdik.

Viloyat iqtisodiyoti tarmoqlarida 2010-2022 yillar davomida aholi bandlik holatining tahlili quyidagi natijalarni berdi. Tadqiqotlar viloyatda keyingi 2010-2022 yillar davomida doimiy aholi soni yildan yilga oshib borganligidan dalolat beradi. Ayniqsa iqtisodiyotda band aholi soni tez sur'atlar bilan oshib bordi jumladan, (2010 yilda 1229.9 ming kishi 2022-yilda esa, 1479,8 ming kishiga yetdi). Bu viloyat iqtisodiyotida sodir bo'layotgan jiddiy o'zgarishlar natijasi hisoblanadi. Viloyatda iqtisodiy faol aholi sonining mehnat resurslari sonidagi ulushida sezilarli darajada o'sish kuzatilmoqda. Agar 2010 yilda viloyat iqtisodiyotida iqtisodiy faol aholi 1324,6 ming.kishini tashkil etgan bo'lsa, 2022 yilga kelib, ularning soni 1632,3 ming. kishini tashkil etdi yoki shu davr mobaynida (307,7 ming kishiga) oshgan. 2010-2022 yillar mobaynida viloyat aholisining tarmoqlar bo'yicha bandligida katta o'zgarishlar sodir bo'lgan. Umuman olganda, moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida (sanoat, qishloq xo'jalik, qurilish) xizmat ko'rsatish sohasiga nisbatan kamroq yangi ish o'rinlarini yaratishga erishilgan. Iqtisodiyot tarmoqlarida aholi bandligidagi eng yuqori ko'rsatkich xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ri kelmoqda. 2010-yilda 654,4 ming kishi 2022-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 797,8 ming kishiga yetgan. Aholi bandligi tarkibida bunday o'zgarishlarni ijobiy jarayon sifatida baholash mumkin. Chunki u mamlakatda xizmat ko'rsatish sohasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi rolini oshirish yo'lida olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosatning mohiyatiga mos keladi (3.1-jadval).

Samarqand viloyatida aholining soha va tarmoqlar bo'yicha bandligini oshirish imkoniyatlari va istiqbollarini baholash maqsadida uni respublika ko'rsatkichlari bilan taqqoslash, ijtimoiy masalalarga javob topishda muhim ahamiyat kasb etadi

Taqqoslash natijasida Samarqand viloyatida xizmat ko'rsatish sohasida band aholi sonining iqtisodiyotda band aholi sonidagi ulushi 2010 yilda 53,2 foizni tashkil etgan bo'lsa, respublikada ushbu ko'rsatkich 50,7 foizni, 2022 yilda esa (mos ravishda 54,0-52,0 foizni) nisbatan past darajaga erishilganligini ko'rsatdi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining moddiytexnika bazasi mustahkamlanib, unda mehnat unumdorligi oshib

borgan sayin, ushbu tarmoqda band aholi soni bundan keyin ham qisqarib boraveradi. Tahlil natijalaridan shunday xulosa qilish mumkinki, ular asosan tez rivojlanib borayotgan va ko‘plab yangi ish o‘rinlari yaratilayotgan xizmat ko‘rsatish sohasi tarmoqlarida ishga joylashishlari mumkin bo‘ladi.

3.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi va Samarqand viloyati iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha 2010-2022 yillarda aholi bandligining o‘sish sur’atlari [20]

	Ko‘rsatkichlar	O‘zbekiston			Samarqand		
		Yillar					
		2010	2022	2022yil 2010yilga nisbatan (foiz; +;-)	2010	2022	2022yil 2010yilga nisbatan (foiz; +;-)
1.	Doimiy aholi soni (ming.kish)	29123,4	35271,3	121,1	3270,8	4031,3	123,3
2.	Mehnat resurslari (ming.kish)	17157,0	19517,5	113,8	1815,7	2164,8	119,2
3.	Doimiy aholi soniga nisbatan, (foiz)	58,9	42,6	72,3	55,5	40,5	73,0
4.	Iqtisodiy faol aholi (ming.k)	12286,6	15038,9	122,4	1324,6	1632,3	123,2
5.	Mehnat resurslariga nisbatan, (foiz)	71,6	77,1	107,7	72,9	75,4	103,4
6.	Iqtisodiyotda band aholi, (ming kishi)	11628,0	13706,2	117,9	1229,9	1479,8	120,3
7.	Jumladan: Sanoatda bandlar (ming kishi)	1540,0	1823,3	118,4	131,6	178,5	135,6
8.	Iqtisodiyotda band aholi soniga nisbatan, (foiz)	13,2	13,3	100,8	10,7	12,1	113,1
9.	Qishloq xo‘jaligida (ming kish)	3127,0	3438,7	110,0	367,7	384,9	104,7

[20] O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi va Samarqand viloyati statistika boshqarmasining 20092023 yy ma’lumotlari bo‘yicha muallif ishlanmasi.

10.	**Iqtisodiyotda band aholi soniga nisbatan, (foiz)**	26,9	25,1	93,3	29,9	26,0	87,0
11.	**Qurilishda (ming kishi)**	1065,0	1314,3	123,4	76,2	118,6	155,6
12.	**Iqtisodiyotda band aholi soniga nisbatan, (foiz)**	9,1	9,6	105,5	6,2	8,0	129,0
13.	**Xizmat ko‘rsatish sohasida (ming kishi)**	5896,0	7129,9	120,9	654,4	797,8	121,9
14.	**Iqtisodiyotda band aholi soniga nisbatan, (foiz)**	50,7	52,0	102,6	53,2	54,0	101,5

1. Ishsizlar soni mehnat rusurslari sonidan ish bilan bandlar va iqtisodiy nofaol axoli soni ayirish orqali hisoblanadi:

U = LR - E - EIP, bu yerda:

U – ishsizlar soni;

LR – mexnat resurslari;

E - ish bilan bandlar;

EIP – iqtisodiy nofaol aholi soni.

2. Mehnat resurslari soni, mexnat yoshidagi mehnatga loyoqatli aholi soni bilan mehnat yoshidan katta va kichik bo‘lgan aholi soni yig‘indisi orqali quyidagi formula bilan hisoblanadi:

LR = WAPM + WTP, bu yerda:

LR - mehnat resurslari;

WAPM – mehnat yoshidagi mehnatga layoqatli aholi soni; **WTP** – ishlayotgan yoshlar va nafaqaxo‘rlar.

3. **WAPM** soni mehnatga layoqatli aholi sonidan (erkaklar 16 yoshdan 60 yoshgacha va ayollar 16 yoshdan 55 yoshgacha) birinchi va ikkinchi guruh nogironlar, mehnat yoshidagi imtiyozli shartlarda nafaqa olayotgan aholi soni ayirish orqali quyidagi formula bilan hisoblanadi:

WAPM = Mp(16 - 59) + Wp(16 - 54) - Ip - PP, bu yerda:

Mp (16 - 59) – 16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan erkaklar;

Wp (16 - 54) - 16 yoshdan 55 yoshgacha bo‘lgan ayollar;

Ip - mehnat yoshidagi birinchi va ikkinchi guruh nogironlari;

PP - mehnat yoshidagi imtiyozli shartlarda nafaqa olayotgan aholi soni.

Ma'lumotlar manbai:

Mp (16 - 59), **Wp** (16 - 54) – statistika tashkilotlari ma'lumotlari;

Ip - byudjetdan tashqari Pensiya fondi ma'lumotlari; **PP** - byudjetdan tashqari Pensiya fondi ma'lumotlari.

WTP - byudjetdan tashqari Pensiya fondi va statistika tashkilotlari ma'lumotlari;

4. Ish bilan bandlar soni quyidagi formula bilan aniqlanadi:

E = EOs + EIs + LM, bu yerda:

Eos – iqtisodiyotning rasmiy sektorida ish bilan bandlar;

EIs – iqtisodiyotning norasmiy sektorida bandlar;

LM – mehnat migrantlari - fuqaro xorijiy mamlakatlarda mehnat faoliyatini yuritayotgan O'zbekiston Respublikasi fuqoralari, O'zbekiston Respublikasiga qarashli xorijiy mamlakatlaridagi tashkilotlarda ishlayotganlar fuqoralardan tashqari.

Ma'lumotlar manbaii:

Eos – Statistika tashkilotlarining ma'lumotlari;

EIs – Bandlik va va mehnat munosobatlari Vazirligi tomonidan bandlik masalalari bo'yicha uy xo'jaliklarini o'rganish ma'lumotlari;

LM - ichki ishlar, bojxona organlari va mehnat tashkilotlari tomonidan bandlik masalalarini o'rganish bo'yicha ma'lumotlari.

4. Aholining iqtisodiy faol soni quyidagi formula bilan aniqlanadi:

EP = U + E, bu yerda: **EP** – iqtisodiy faol aholi.

5. Iqtisodiy nofaol aholi soni quyidagi formula bilan aniqlanadi: **EIP = PS + IW + VUP,** bu yerda:

EIP - iqtisodiy nofaol aholi;

PS – ishlab chiqarishda ajralgan holda o'qiyotgan o'quvchilar va talabalar soni;

IW – bola tarbiyasi bilan shug'ullayotgan ishlamayotgan ayollar;

VUP – uybekalari, o‘z xohishi bilan ishlamayotgan shaxslar va ko‘chmas va boshqa mulklardan daromad olayotgan aholi.

Ma’lumotlar manbai:

PS - Statistika tashkilotlarining ma’lumotlari

IW - Statistika tashkilotlarining ma’lumotlari

VUP –mehnat tashkilotlarining bandlikni o‘rganish bo‘yicha ma’lumotlari band bo‘lmagan, mustaqil ish izlayotgan aholi soni quyidagi formula bilan aniqlanadi:

US = U - UO, bu yerda:

US – band bo‘lmagan va mustaqil ish izlayotganlar soni; **U** – band bo‘lmagan aholi, ishsizlar;

UO – rasmiy ro‘yxatdan o‘tgan ishsizlar.

Mamlakatimizda ishchi kuchi bandligi samaradorligini ta’minlash uchun davlatni bandlik siyosatining quyidagi yo‘nalishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir:

- oilaviy biznes va kichik xususiy korxonalarni rivojlantirishni jadallashtirishni ta’minlash;
- mazkur maqsadlarda mikrokreditlash tizimini rag‘batlantirish;
- yirik sanoat korxonalari va nisbatan kichikroq bo‘lgan ishlab chiqarish korxonalari bilan kasanachilikni kengaytirish asosidagi kooperatsiyani rivojlantirish imkoniyatlaridan keng qamrovli foydalanish;
- mahalliy xomashyoni puxta qayta ishlashga va tayyor, raqobatga bardoshli mahsulot ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan yengil va oziq-ovqat qayta ishlash sanoatining ko‘p mehnat talab qiladigan tarmoqlarini jadal rivojlantirish;
- xizmat ko‘rsatish sohalarini rivojlantirish, qishloq joylarida qishloq xo‘jaligiga taalluqli bo‘lmagan bandlik sohalarini kengaytirish masalalarini hal etishga e’tiborni kuchaytirish;
- ishsizlarni kasbiy o‘qitish va jamoat ishlari tizimlarini takomillashtirish bilan shug‘ullanadigan xizmatlar ishini faollashtirish.

Mazkur chora-tadbirlarning amalga oshirilishi xalqimizning farovon turmushini ta’minlash manbai bo‘lgan ish bilan bandlik darajasining yanada oshishiga, aholining ijtimoiy muhofazasining kuchayishiga yanada keng yo‘l ochib beradi.

Qisqacha xulosalar

Ishsizlik darajasi deb ishsizlar soninning ishchi kuchi soniga nisbatiga aytiladi. Ishchi kuchi ham boshqa tovar mahsulotlari kabi bozorda sotiladi va sotib olinadi. To‘la ish bilan bandlik 100% ish bilan ta’minlanganlik darajasini anglatmaydi.

Kelib chiqish sabablariga ko‘ra friksion, tarkibiy va davriy ishsizlik turlari mavjud.

Ishsizlikning tabiiy darajasi friksion va tarkibiy ishsizlik darajalari yig‘indisiga teng bo‘lib, mamlakatdagi oxirgi o‘n yilda mavjud bo‘lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keyingi o‘n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o‘rtacha miqdori sifatida belgilanadi.

Ishsizlar sonining oshishi, ya’ni ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan yuqori bo‘lishi potensial hajmdagi YaIM bilan haqiqiy hajmdagi YAIM o‘rtasida uzilishga olib keladi. Ouken qonuni bunday bog‘liqlikning miqdoriy darajasini ifodalaydi.

Iqtisodiyotning barqarorligi va sog‘lomligini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlardan biri ishsizlik darajasi hisoblanadi. Biroq, har qanday mamlakatda doimiy ravishda ma’lum darajada ishsizlik mavjud bo‘ladi. Umuman olganda, mehnatga layoqatli bo‘lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta’minlanmaganlar ishsizlar deyiladi. Namoyon bo‘lish xususiyati va vujudga kelish sabablariga ko‘ra ishsizlik friktsion, tarkibiy, siklik, institutsional, texnologik, hududiy, yashirin va turg‘un ishsizlik turlariga bo‘linadi.

«To‘la bandlik» tushunchasi iqtisodiyotda ishsizlikning mutlaq mavjud bo‘lmasligini bildirmaydi. Chunki, friktsion va tarkibiy ishsizlikning bo‘lishi tabiiy hisoblanadi, shu sababli to‘la bandlik ishchi kuchining 100% dan kam qismini tashkil qiluvchi miqdor sifatida aniqlanadi. Aniqroq aytganda, to‘la bandlik sharoitida ishsizlik darajasi friktsion va tarkibiy ishsizlar soniga teng bo‘ladi. siklik ishsizlik nolga teng bo‘lganda to‘la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasiga erishiladi. To‘la bandlik sharoitidagi ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasi deb ataladi.

Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari uning ta'sirida ishlab chiqarilmay qolgan mahsulot hajmi orqali baholanadi. Iqtisodiyot ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha uchun yetarli miqdorda ish joylarini yaratish holatiga ega bo'lmasa mahsulot ishlab chiqarish potentsial imkoniyatining bir qismi yo'qotiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu yo'qotish yalpi ichki mahsulot (YAIM) hajmining orqada qolishi sifatida aniqlanadi hamda u haqiqiy YAIMning potentsial YAIMdan kam bo'lgan hajmi sifatida ko'rinadi. Ishsizlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, YAIM hajmining orqada qolishi shunchalik katta bo'ladi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tebranishlarning sabablarini qanday izohlaysiz?
2. Ishsizlikning qanday turlari mavjud? Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
3. Ishsizlikning tabiiy darajasi, ish bilan to'liq bandlilik tuShunchalariga tavsif byering.
4. Potensial YAIM ko'rsatkichini izohlab byering.
5. Makrodarajada ishsizlikning iqtisodiy oqibatlarini qanday o'lchash mumkin?
6. Ishsizlik darajasi oshishining salbiy oqibatlariga izoh bering.
7. O'zbekistonda ishsizlik darajasi o'zgarishi qay tariqa ro'y berdi?

Mavzular bo'yicha test savollari

1. ….ishsizlik. Unga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchlari kiradi?

A) Davriy ishsizlik
B) Tarkibiy ishsizlik
C) Friksion ishsizlik
D) Mavsumiy ishsizlik

2. YaMM uzilishi=…

A) -2.5
B) 2.5

C) -1.5

D) 1

3. …..barcha ishchi kuchining 100% ish bilan ta’minlanganligini bildirmaydi ?

A) Tarkibiy ishsizlik

B) To‘la ish bilan bandlik

C) Mavsumiy ishsizlik

D) Davriy ishsizlik

4. …..sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o‘rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi? A) Tofflyer sikl

B) Kuznets sikl

C) Kitchin sikl

D) Juglar sikl

5.Kitchin sikli davomiyligi nechi yil?

A) 2-4 yil

B) 5-7 yil

C) 7-12 yil

D) 16-25 yil

6. O‘zbekiston Respublikasida ishsizlar sonini hisoblash metodiksi qaysi formula asosida hisoblanadi?

A) U=LR-EP

B) U=LR+EIP

C) U=LR-EIP

D) U=L+EI

7. Ish bilan bandlar soni qaysi formula bilan aniqlanadi?

A) E=Eos+EIs+LM

B) E=E+Els-LM

C) E=Eos-Els-LM

D) E=EOs+LM-Els

8. Iqtisodiy davrlar nechta davrni o‘z ichiga oladi?

A) 1

B) 5

C) 4

D) 3

9. Ishsizlik darajasi va YaMM uzilishi o‘rtasidagi miqdoriy nisbatni ingliz iqtisodchisi …… matematik holda isbotlab bergan. Mamlakatda inflyatsiya darajasi nimaga asoslanib belgilanadi?

A) Keyns

B) Nate

C) Nauke

D) Ouken

10. Sikllarni asosiy nechta turi mavjud?

A) 6

B) 5

C) 4

D) 7

IV BOB. ISTE'MOL, JAMG'ARISH VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI

4.1. Iste'mol va jamg'arish, ularning grafiklari

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari YAMM tarkibidagi eng katta ulushga ega bo'lgan qismidir. Shuning uchun iste'mol xarajatlariga ta'sir etuvchi omillarni va uning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganish muxim ahamiyatga ega.

Uy xo'jaliklari ixtiyoridagi daromadning iste'mol qilinmasdan qolgan qismi ularning jamg'armalarini tashkil etadi. Iste'mol va jamg'armalarning hajmini belgilovchi asosiy omil uy xo'jaliklarining ixtiyordagi daromadlaridir.

Ixtiyordagi shaxsiy daromad iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Ya'ni, kancha ko'p iste'mol qilinsa, shuncha kam jamg'ariladi va aksincha. Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik har xil daromadga ega bo'lgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bo'lganlar, odatda, ko'proq iste'mol qilib, kamroq jamg'aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jamg'arish tomonga o'sadi.

4.1-jadval.

Daromad, iste'mol va jamg'arish ko'rsatkichlari

Yillar	Daromad (U), ming so'm	Iste'mol (C), ming so'm	Jamg'arish (C), ming so'm
1	370	375	-5
2	390	390	0
3	410	405	5
4	430	420	20
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

Iste'mol grafigi ikki to'g'ri chiziq ko'rinishida berilgan. Birinchisida u shunday shartli xolatni izohlaydigan, ya'ni, har qanday

yilda iste’mol ixtiyoridagi daromadga teng bo‘ladi. Ikkinchisi haqiqatda iste’mol grafigi bo‘lib, haqiqiy iste’mol va daromad teng bo‘lgan nuqtada (390) bissektrisa bilan kesishadi. Bundan quyi nuqtada haqiqiy iste’mol daromaddan oshiq.

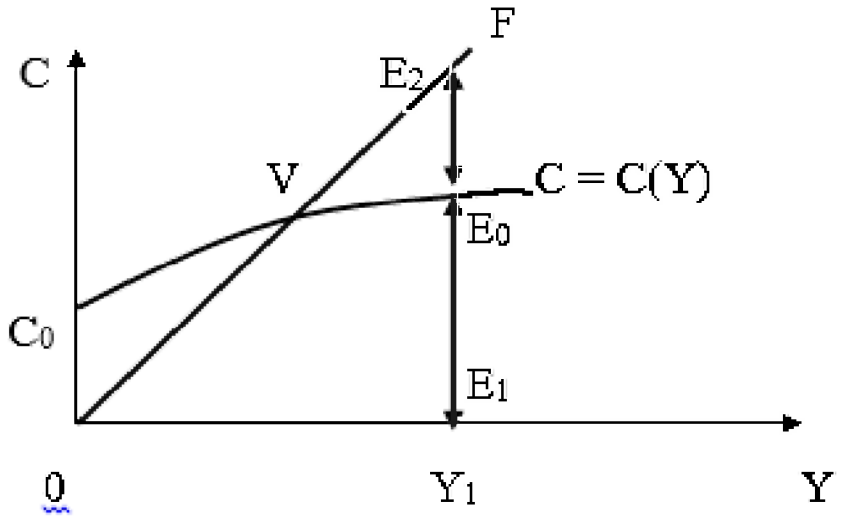

4.1-rasm. Iste’mol grafigi

Bu vaziyat insonlarning qarz hisobiga hayot kechirishini bildiradi. Yuqori nuqtadagi haqiqiy iste’mol daromaddan kam hamda ular o‘rtasidagi farq ıjamg‘arishni tashkil etadi. Haqiqiy iste’mol to‘g‘ri chizig‘i iste’mol hajmini belgilovchi vertikal o‘qni α nuqtada kesib o‘tadi. Bu hol uy xo‘ıjaliklari umuman daromad olmaganlarida ham ma’lum miqdorda iste’mol qilishlarini anglatadi. **A** nuqta esa avtonom iste’mol hajmini anglatadi. Yuqoridagi chizmaga asosan iste’mol funksiyasini yozamiz:

$$\mathbf{S= S_o + MRS \times (U - T)}$$

yoki S=a + vID

bu yerda **a** – avtonom xarajatlar. **ID** – ixtiyordagi daromad. (**ID= U-T) T-** soliqlar

v =MRS

Iste’mol hajmi avtonom iste’molga, ixtiyordagi daromad hajmiga va iste’mol hajmining ixtiyordagi daromad hajmiga bog‘liq.

Jamg‘arish grafigi daromad bilan jamg‘arish o‘rtasidagi bog‘liqliqni ifodalaydi. Vertikal o‘qdagi har bir nuqta jamg‘arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste’mol

Jamg‘arma funktsiyasining grafikdagi tasviri

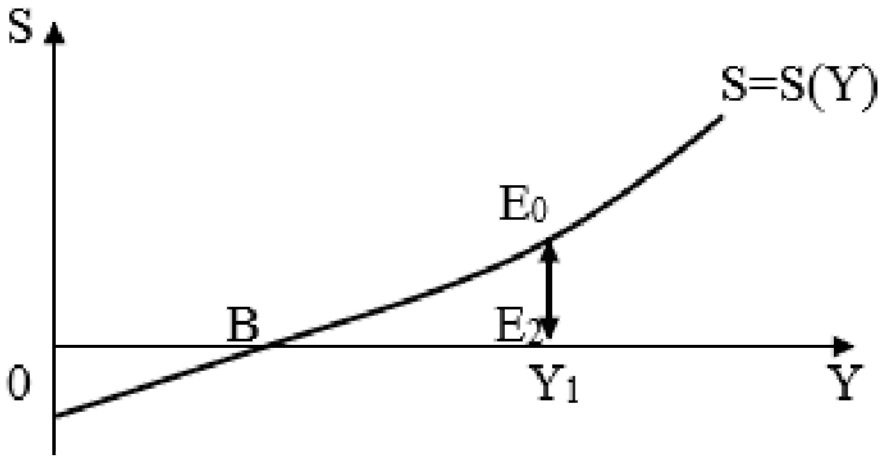

4.2-chizma. Jamg‘arish grafigi

Boshlang‘ich daromad darajasida jamg‘arish nolga (0) teng holda ular daromadi o‘sib borishi bilan oshib boradi. Jamg‘arish grafigi ham iste’mol grafigiga o‘xshab algebraik ifodaga ega:

$S = - S_0 + MRS \times (U - T)$ yoki $S = -a + (1-b)\, ID$;

Bu yerda: **S** – xususiy sektor jamg‘armalari miqdori;

S_0 (a) – mustaqil iste’mol;

MRS (1 - b) – jamg‘armaga chegaraviy moyillik; **u** – daromad; **T** – soliqlar.

Bunda: **a** - daromad darajasi uning boshlang‘ich nuqtasidan past bo‘lganda qarz hajmi; **v**- og‘ish burchagi bo‘lib, jamg‘arishning o‘zgarishi (vertikal o‘zgarish) daromadning o‘zgarishiga (gorizantal o‘zgarish) bo‘lgan nisbati sifatida aniqlanadi: 5/ 20 k 0.25

Tenglamaga daromad to‘g‘risida byerilganlarni qo‘yib, unga muvofiq keladigan jamg‘arish miqdorini aniqlash mumkin:

$$S = -97,5 + 0,25 + 370 = -5$$

Iste'mol va jamg'arish hajmiga ixtiyordagi daromad dinamikasidan tashqari qo'yidagi omillar o'zgarishlari ta'sir ko'rsatadi:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari.
2. Uy xujaliklarida to'plangan boylik hajmi.
3. Baholar darajasi.
4. Iqtisodiy kutish.
5. Iste'molchilar qarzlari hajmi.
6. Soliqqa tortish hajmi.

Bu omillar ta'sirida joriy ixtiyordagi daromad tarkibida iste'mol va jamg'arish ulushi nisbatlari o'zgaradi.

4.2. Daromad, iste'mol va jamg'aish ko'rsatkichlari

Hozirgi kunda mamlakatning xalqaro bozorlarda erkin tovar ayirboshlari ham xalqaro baholarda, jahon andozalariga moslashib bormoqda. Bu hol iqtisodiyot ta'minotining makroko'lamdagi iste'mol funksiyasini o'rganishni taqozo etadi. Chunki, iste'mol funksiyasi mohiyatini bilish iste'mol bozorini boshqarishda asos bo'ladi.

Iste'mol bozorida xaridorlar faqat fuqarolardan iborat bo'lmaydi. Xaridorlar tarkibiga aholiga bepul xizmat ko'rsatuvchi korxona va tashkilotlar ham kiradi. Iste'mol bozorida har xil xizmatlar sotiladi.

Iste'mol bozorining hajmi unda sotiladigan tovarlarning yalpi summasi bilan belgilanadi. Iste'mol tovarlari qat'iy davlat narxlari, nazorat qilinadigan narxlar va erkin narxlarda sotiladi.

Jamg'arma - bu mamlakat yoki firmalar ixtiyoridagi turli majburiy to'lovlar chegirib tashlangandan qolgan daromadning bir qismi. Jamg'arma iste'mol maqsadida ishlatilmaydigan daromaddir. Jamg'arma funksiyasi daromadlar bilan jamg'arma xarajatlarining uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Uy xo'jaliklari shaxsiy daromadlar miqdoridan turli xil soliqlarni to'lagandan so'ng o'z ixtiyoridagi daromad qoladi. Buni biz milliy daromadning bir qismi ham deb ataymiz. Bu daromadlar uy xo'jaliklari tomonidan iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. **ID = S + S**

Demak, jamg‘arma bu uy xo‘jaligi ixtiyoridagi daromadning iste’mol qilinmagan qismidan iborat.

Agarda milliy iqtisodiyot tashqi dunyo bilan xech qanday aloqaga ega emas (X = O) va davlatning iqtisodiyotiga aralashuvi nolga teng (G=O) deb faraz qilinsa, unda sof milliy mahsulot ko‘rsatkichi (SMM) orqali ifodalangan ishlab chiqarish hajmi ixtiyoridagi daromadga (ID) teng bo‘ladi. Ya’ni:

$$\mathbf{SMM = ID = S + S ;}$$

Bu yerda makroiqtisodiy qonuniyat quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

S + I = S + S yoki I = S C + I = Yalpi xarajatlarga teng.

Ushbu jamg‘arish va investitsiyalardan ko‘rinib turibdiki, uy xo‘jaliklarining jamg‘arishga bo‘lgan istaklari tadbirkorlikning qancha miqdorda investitsiyalash xohishlariga mos tushsa, unda ishlab chiqarish hajmi (S+C) va yalpi xarajatlar (S+I) tengligiga yoki ishlab chiqarishning muvozanat darajasiga erishish mumkin.

Agarda deylik, iqtisodiyotda eksport-import aloqalari soliq solish va transfert to‘lovlari ko‘rinishida davlat aralashuvi mavjud bo‘lgan bo‘lsa, bunday holatda jamg‘arish tushunchasi murakkablashib quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$\mathbf{S = S_p + S_d + S_x}$$

S_p - xususiy jamg‘armalar

S_d - davlat jamg‘armalari

S_x - boshqa mamlakatlar jamg‘armalari

Bunda xususiy jamg‘armalar teng bo‘ladi: daromadlar (u), transfert to‘lovlari (TQ), davlat zayomlari bo‘yicha foizlar yig‘indisi (N) minus soliqlar (T) va iste’mol (C);

$$\mathbf{S_p = (U + TQ + N - T) - C ;}$$

Davlat jamg‘armalari teng - $S_d = (T - TQ - N) - G;$

Agar davlat jamg‘armalari nolga teng bo‘lsa, davlat byudjeti muvozanatlashgan, jamg‘arishning manfiy miqdori byudjet taqchilligini (VT) bildiradi: $VT = - S_g$.

Boshqa mamlakatlarning jamg‘armalari teng: tashqi dunyoning bizning importimiz hisobiga olgan daromadlari minus ularning bizning eksportimizga sarflangan xarajatlariga teng: ya’ni;

$$\mathbf{S_x = M - X \text{ yoki } S_x = -NX}$$

Agar mamlakat eksportiga nisbatan ko‘proq import qilsa, unda daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik u xorijiy sheriklar tomonidan bizning mamlakatimizda ko‘chmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalaniladi.

Har qanday holatda ham barcha turdagi jamg‘armalarning umumiy yig‘indisi investitsiyalarga teng bo‘ladi:

$$\mathbf{S_p+S_d+S_x = (U + TQ + N - T) - C + (T - TQ - N)) - G + (- Nx); \text{ yoki}}$$

$$\mathbf{Sp+Sd+Sx = U - C - G - NX = IS = I.}$$

4.3. Iste’mol va jamg‘arishga o‘rtacha va chegaraviy moyillik

Makroiqtisodiy tahlil qilish va tartibga solishda iste’mol va jamg‘arma funksiyalarini yanada to‘laroq bilish uchun iste’mol va jamg‘armaga o‘rtacha moyillik va chegaralangan jamg‘arma va iste’molga moyillik tushunchalarini bilishimiz lozim.

O’rtacha miqdor yoki iste’molga o‘rtacha moyillik deganda o‘z ixtiyoridagi daromaddan iste’mol xarajatlarining ulushi tushuniladi, ya’ni:

ARS =(S/U) x 100 % yoki ARS =Iste’mol (C) / Daromad (U) x 100 %

Ixtiyordagi daromaddan jamg‘arish ulushini jamg‘arishga o‘rtacha moyillik deb ataladi, ya’ni:

ARS = (S/U) x 100% yoki ARS=Jamg‘arma(C) / Daromad (U) x 100 %

Misol uchun daromad darajasi 410, 430 va 530 million so‘mlarga va iste’mol darajalari 405, 420 va 495 million so‘mlarga teng bo‘lsa, iste’molga o‘rtacha moyillikni hisoblaymiz, Ya’ni;

ARS = (405 / 410) x 100 % = 98, 78 yoki 0,98;

ARS = (420 / 430) x 100 % = 97,67 yoki 0,97;

ARS = (495 / 530) x 100 % = 93,39 yoki 0,93 ga teng ekan.

Demak, bu misollardan ko‘rinib turibdiki daromadlar miqdori ko‘payib borishi bilan iste’mol kamayib boradi va aksincha jamg‘arma ko‘payib boradi. Soliqlar to‘langandan keyin qolgan daromadning bir qismi iste’mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jamg‘ariladi, yoki buni matematik holda ifodalasak;

ARS + ARS= 100% yoki 1

Uy xo‘jaligi soliqlarni to‘lagandan keyin qolgan barcha daromadlarni har doim ham iste’mol qilavermaydi. Daromadlar ma’lum darajada ko‘payib va kamayib turadi.

Iste’mol qilinadigan daromadning o‘sgan (yoki kamaygan) qismi (salmog‘i) chegaralangan iste’molga moyillik deyiladi va qo‘yidagicha aniqlanadi:

MRS=Iste’moldagi o‘zgarish/Daromaddagi o‘zgarish = ΔS /ΔU

Ya’ni **S = 420 - 495 = 15; U = 530 - 430 = 100;**

U = 430 - 410 = 20; S = 495 - 420 = 75;

MRS1 = 15 / 20 = 0,75; MRS2 = 75 / 100 = 0,75;

Bu shuni bildiradiki, daromadni 100 % ga (yoki bir birlikka) o‘zgarishida iste’mol 75 % (yoki 0,75) o‘zgaradi.

Daromadning o‘sgan (yoki kamaygan) qismi (salmog‘i), agarda jamg‘armaga qo‘yilsa, bunday daromad chegaralangan jamg‘armaga moyillik, deyiladi va qo‘yidagicha aniqlanadi:

MRS=Jamg‘armaning o‘zgarishi /Daromadning o‘zgarishi =ΔS/ΔU

Ya’ni, **MRS1 = 5 / 20 = 0,25; MRS2 = 25 / 100 = 0,25;**

Shunday qilib chegaralangan iste'molga moyillik 0,75 ni tashkil etgan bo'lsa, chegaralangan jamg'armaga moyillik esa qolgan 0,25 ni tashkil etadi. Chegaralangan iste'molga moyillik va chegaralangan jamg'armaga moyillik birgalikda soliqlarni to'lagandan keyingi daromadga tengdir. Xulosa qilib aytganda, daromadning o'sgan qismi iste'molga yoki jamg'armaga ketadi. Agar daromadning o'sgan qismi iste'mol qilinmasa, u jamg'armaga qo'yilgan bo'ladi.

Qisqa muddatli davrlarda ixtiyordagi daromadlarning o'sishi ARS ni kamaytirib, ARS oshishiga olib keladi. Ya'ni, iste'molchilar daromadlarining oshishi iste'mol xarajatlarini kamaytirib, jamg'armalar miqdorini oshiradi. Ammo, uzoq muddatli davrlarda esa iste'molga o'rtacha moyillik mutanosiblashadi. Chunki, iste'mol xarajatlari miqdori nafaqat ixtiyordagi daromadlar miqdoriga, balki umumiy yashash darajasiga hamda kutilayotgan va doimiy daromadlar miqdoriga ham ta'sir qiladi.

Iste'mol va jamg'arma miqdorini aniqlaydigan omillar:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari;
2. Uy xo'jaliklarida yig'ilgan boyliklar;
3. Narxlar darajasi;
4. Iqtisodiy kutishlar; 5. Iste'mol qarzlari miqdori;
6. Soliqlar darajasi va x.

4.4. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funktsiyalari

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishidir. U pul mablag'lari, bank kreditlari, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar ko'rinishida amalga oshiriladi. Pul mablag'lari ko'rinishidagi investitsiya **nominal investitsiya**, ana shu pul mablag'lariga sotib olish mumkin bo'lgan investitsion resurslar **real investitsiya** deyiladi.

Investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlar – investitsion faoliyat, investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs – investor deyiladi.

Investitsiyalarning manbalaridan biri bo'lib aholi keng qatlamlarining jamg'armalari hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, amalda jamg'arma egasi va investor bir shaxsda namoyon bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Odatda, jamg'arma jamiyatdagi ko'pchilik sub'ektlar tomonidan amalga oshirilib, ulardan investitsiya sifatida foydalanish esa butunlay boshqa sub'ektlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sanoat, qishloq xo'jalik va boshqa korxonalar jamg'armasi ham investitsiya manbai bo'lib hisoblanadi. Bu o'rinda «jamg'aruvchi» va «investor» bir sub'ektda mujassamlashadi.

Investitsiya faoliyati quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, pul jamg'armalari va h.k.);
- qarz olingan moliyaviy mablag'lar (obligatsiya zayomlari, bank kreditlari);
- jalb qilingan moliyaviy mablag'lar (aktsiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, jismoniy va huquqiy shaxslarning pay va boshqa to'lovlari);
- davlat budjeti mablag'lari;
- chet elliklar mablag'lari.

Mamlakatimizda investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari tuzilishi ham yillar davomida o'zgarib bormoqda . Jumladan, yildan yilga davlat budjeti mablag'larining ulushi kamayib, korxona mablag'lari, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda nobudjet fondlar mablag'larining ulushi oshib bormoqda.

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanatga erishish barqaror iqtisodiy o'sishning sharti hisoblanadi. Biroq, bu muvozanatga erishish doimo oson kechavermaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi hamda jamg'arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog'liqligi hisoblanadi.

Investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash borasida bir qator nazariy qarashlar farqlanadi. Bu borada eng avvalo klassik iqtisodchilarning qarashlarini ko'rib chiqamiz.

Klassik iqtisodchilar nuqtai nazaridagi eng markaziy holat – bu ular tomonidan foiz stavkasining ham investitsiyaning, ham jamg'armaning funktsiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi (4.3-chizma).

4.3-chizma

Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modeli

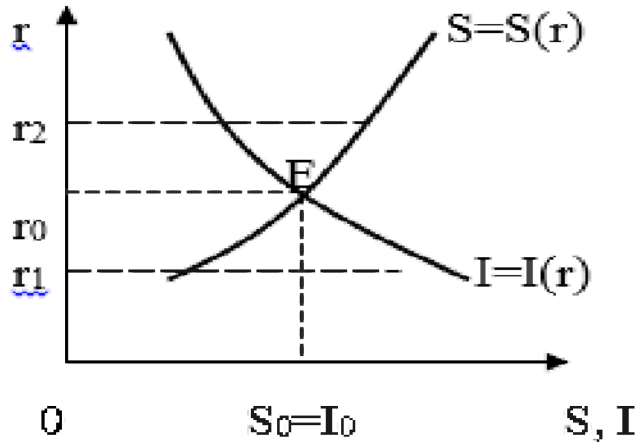

Chizmadan ko'rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o'q bo'yicha real foiz stavkasi, yotiq o'q bo'yicha esa jamg'arma va investitsiya hajmi ko'rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o'rtasida teskari funktsional bog'liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo'ladi va aksincha. Jamg'arma esa to'g'ri, o'suvchi funktsional bog'liqlikka ega, ya'ni foiz stavkasining yuqori bo'lishi jamg'arma darajasining ham yuqori bo'lishiga olib keladi. Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg'arma hajmlari o'rtasida muvozanat (E nuqta)ga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi ta'minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan chetlanishi (r_1 – past va r_2 – yuqori bo'lgan holatlar) investitsiya va jamg'arma hajmi o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo'lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg'arma uchun rag'bat pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqchilligi paydo bo'ladi. r_2 darajada esa barcha sub'ektlar uchun jamg'armaning nafliligi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o'z faoliyatining

foydaliligini ta’minlay olmaydilar. Natijada jamg’armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynschilarning investitsiya va jamg’arma o’rtasidagi muvozanat modeli o’z tuzilishiga ko’ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta – J.M.Keyns tomonidan jamg’arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funktsiyasi deb qaralishi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funktsiyasi deb olinadi: $I = I(r)$. YA’ni, keynscha kontseptsiyaning asosida jamg’arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta’sirida o’zgarishi yotadi. Keynscha modelning mohiyatini quyidagi chizma orqali izohlash mumkin (4.4-chizma).

4.4-chizma

Jamg arma va investitsiya o’rtasidagi muvozanatning keynscha modeli

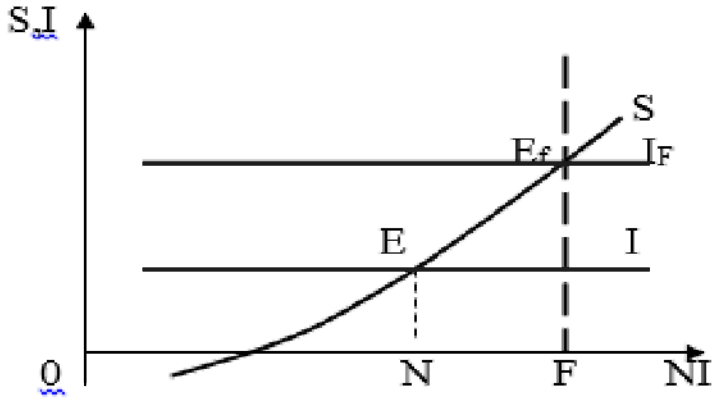

CHizmadan ko’rinadiki, grafik ko’rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o’qda jamg’arma (S) va investitsiya (I) darajasi, yotiq o’qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg’arma darajasi milliy daromad hajmiga bog’liq holda o’zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta’sir ko’rsatsada, mazkur modelda uni milliy daromadga bog’liq bo’lmagan, ya’ni avtonom holda beriladi.

Grafikda investitsiya va jamg’arma egri chiziqlari ye nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to’la bandlik holatiga milliy

daromadning F darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini (E_F nuqta) ta'minlash uchun investitsiya I_F darajada bo'lishiga erishish lozim bo'ladi. Biroq, Keyns talqiniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga (E nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynscha modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: **birinchidan,** klassik modelda bu muvozanat ro'y berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatida bo'lishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqorida ko'rib chiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinchidan,** klassik modelda narx mexanizmi juda harakatchan bo'ladi. Keynscha modelda narxning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi; **uchinchidan,** yuqorida ta'kidlanganidek, klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funktsiyasi sifatida, keynscha modelda esa daromad funktsiyasi sifatida qaraladi.

Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, ya'ni iqtisodiyotning to'la bandligi mavjud bo'lmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. Shunga ko'ra, biz ham makrodarajadagi boshqa muammolarni ko'rib chiqish va tahlil qilishda asosan ushbu modeldan foydalanamiz.

4.5. Avtonom investitsiyalar grafigi. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar. Akselerator

YAMMni xarajatlar bo'yicha aniqlashning ikkinchi qismi bo'lgan investitsiyalarga to'xtalib o'tamiz.

Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish

maqsadida xo‘jalik faoliyatiga qo‘yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy xususiyatiga ko‘ra, yangi korxonalar qurish, uzoq muddatli xizmat ko‘rsatuvchi mashina va asbob-uskunalarga hamda shu bilan bog‘liq bo‘lgan aylanma kapitalning o‘zgarishiga ketgan xarajatlardir. Demak, investitsiyalar bu yangi korxonalar qurilishiga, mashina va asbob-uskunalar sotib olishga, ya’ni, kapital barpo etishga ketgan xarajatlardir. Investitsiyalar investitsiyalash obyektiga ko‘ra uch turga bo‘linadi:

1. Ishlab chiqarish investitsiyalari.
2. Tovar moddiy zaxiralariga investitsiyalar.
3. Uy-joy qurilishiga investitsiya.

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil real foiz stavkasidir. Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayadi. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular oladigan foyda normasini pasaytirib qo‘yadi.

Avtonom investitsiyalar grafigi quyidagicha

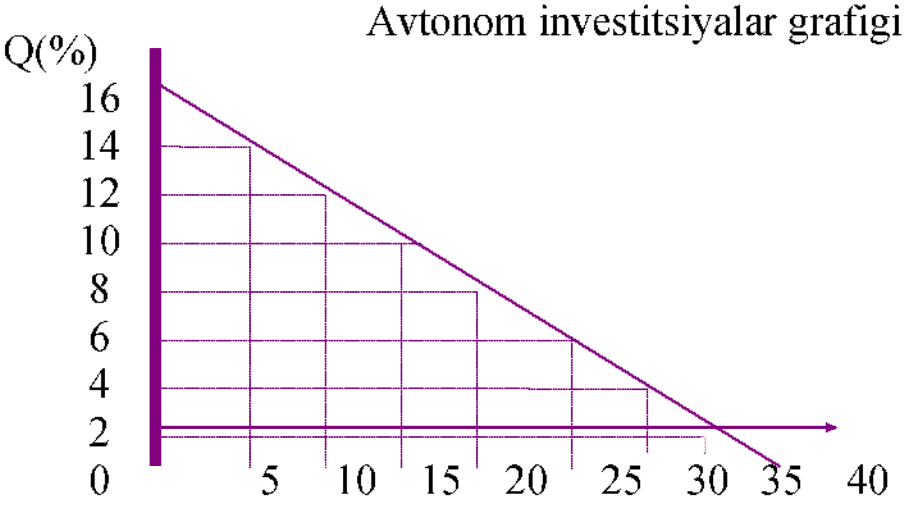

4.5.1-rasm. Avtonom investitsiyalar grafigi

Avtonom investitsiyalar funksiyasi qo‘yidagicha:

I = e-dR Bu yerda **I** - avtonom investitsiya xarajatlari. **e** – foiz stavkasi 0 ga teng bo‘lgandagi xarajatlarning maksimal hajmi.

U yer, foydali qazilma boyliklari bilan belgilanadi.

R- real foiz stavkasi.

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o‘zgarishiga ta’sirchanligini belgilovchi empirik koeffitsent.

Sof xarajatlarning investitsiyaga bo‘lgan xarajati miqdori ikkita omilga, ya’ni, sof foydaning kutilayotgan me’yori va foiz stavkasi yoki tadbirkor real kapitalni sotib olishga zarur pulga ega bo‘lishi uchun to‘lashi lozim bo‘lgan bahoga teng.

Agarda kutilayotgan foyda me’yori foiz stavkasidan yuqori bo‘lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo‘lsa, investitsiyalash foydali bo‘lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 so‘mlik yangi stanok sotib olindi. Uni ishlatish muddati bir yilga teng deylik. Yangi stanokni qo‘llashdan zavod 110000 so‘mlik kutilayotgan sof daromadni oladi desak, zavod stanok xarajatini (100000 so‘m) qoplagan va 10000 so‘m daromad olgan bo‘ladi. Sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

Fn = 10000/100000 x100% = 10%

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining o‘zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyatsiya darajasi ayirmasi ko‘rinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo‘lsa, inflyatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizni (16%-12%) tashkil etadi. Shuni ta’kidlash kerakki, investitsiyalash qarorini qabul qilishda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasida, nominal foiz stavkasi joriy baholarda, real foiz stavkasi doimiy yoki inflyatsiya hisobga olingandan keyin aniqlashtirilgan baholarda hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, real foiz stavkasi - bu, nominal foiz stavkasidan inflyatsiya chegirib tashlab, topilgan foiz stavkasidir.

Real foiz stavkasi = nominal foiz stavkasi - inflyatsiya foizi

Demak, real foiz stavkasi, ya’ni, pul kapitalini qarz olish bahosi qanchalik yuqori bo‘lsa, investitsiyalashni xohlovchilar shuncha kam bo‘ladi va aksincha, real foiz stavkasi qanchalik past bo‘lsa, foyda keltiradigan investitsiya loyihalari shuncha ko‘p bo‘ladi.

Foiz stavkasining miqdori pul-kredit siyosatining muhim vositasi hisoblanadi: davlat uni o‘zgartirish orqali mamlakatdagi pul taklifini tartibga solib turadi.

Foiz stavkasining ko‘tarilishi pul qimmatlashuvi va unga bo‘lgan talabning qisqarayotganligini bildiradi. Demak, investitsiya xarajatlari ham qisqarib boradi. O’z navbatida investitsiya xarajatlarining qisqarishi, kelajakda milliy ishlab chiqarish hajmining pasayishini bildiradi.

Hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiyotini rivojlantirishda ishlab chiqarish tarmoqlari muhim o‘rin egallaydi. Respublikamizda keyingi yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy islohatlar natijasida respublika yalpi ichki mahsulotda ishlab chiqarish tarmoqlarining ulushi yildan yilga ko‘payib bormoqda. Ishlab chiqarish tarmoqlarning rivojlanishi nafaqat iqtisodiy muammolarni echishda, balkim ijtimoiy muammolarni, ya’ni, yangi ish o‘rinlarini tashkil etish orqali aholi bandligini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun respublikamizda iqtisodiyot tarmoqdariga investitsiyalarni jalb qilishga katta e’tibor berib kelinyapti. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida “2019-yilda barcha manbalar hisobidan qariyb 138 trillion so‘mlik yoki 2018 yilga nisbatan 16 foiz ko‘p investitsiyalarni o‘zlashtirish mo‘ljallanmoqda. Bu borada to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard dollarga yetkaziladi. Natijada 142 ta zamonaviy korxona ishga tushiriladi.” kabi bir qator vazifalar qo‘yildi.

4.2- jadval

O’zbekiston respublikasida 2000-2022-yillarda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya hajmi[21]

Ko‘rsatkichlar nomi	Yillar					2022 yil 2000 yilga nisbatan farqi
	2000	2005	2010	2015	2022	
Asosiy kapitalga						

[21] Manba muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi rasmiy veb -saytida e’lon qilingan ochiq ma’lumotlari asosida tuzilgan.

investitsiya hajmi. mlrd. so‘m	744,5	3165,2	15338, 2	41670, 5	68423, 9	+67679,4
YaIM asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya ulushi %	22,9	19,9	24,6	24,3	26,9	+4
Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan asosiy kapitalga investitsiya hajmi ming.sum	30,2	121	543,4	1331	2112,6	+2082,4

Jadvaldagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki O’zbekistonda 2022-yilda iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarga barcha manbalardan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 68,4 trln. so‘m yoki 13,4 mlrd. AQSH doll.tashkil qilga, bu esa 2021-yilga 120,4% ko‘paydi. Investitsiya hajmi 2000-yilga nisbatan 6,6 marta yoki 67679,4 mlrd. so‘mga ko‘paydi, 2005-yilga nisbatan 5,1 marta, 2010 yilga nisbatan 2,0 marta va, 2015 yilga nisbatan esa 129,7%.ga ko‘paydi.

Mamlakatning investitsion faolligini baholovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri-asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning YAIM dagi ulushidir. Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki ushbu ko‘rsatkich yildan yilga ko‘payib bormoqda va 2022-yilda 2000-yilga nisban 4 punktga ko‘paygan bo‘lsa 2021-yilga nisbatan 2,8 punktga ko‘paydi. Ushbu ko‘rsatkichning yildan yilga ko‘payishi ijobiy holatdir va bu mamlakat investitsion faolligi oshib borayotganligidan dalolat byeradi. Mamlakt investitsion faolligi baholovchi yana bir ko‘rsatkich bu- aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan asosiy kapitalga investitsiya hajmidir. Jadvaldagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan asosiy kapitalga investitsiya yildan yilga ko‘payib bormoqda. Ya’ni, 2022-yilda ushbu ko‘rsatkich 2112,6 ming so‘mni tashkil qilgan va o‘tgan yilga nisban 118,4% ko‘paygan bo‘lsa 2000 yilga nisbatan qariyib 70 martaga ko‘paydi. Ammo, ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha rivojlangan mamlakatlarga nisbatan juda quyi o‘rinlarni egalab turibmiz.

Iqtisodiyotga kiritilyotgan investitsiyalarning samaradorligiga ta’sir qiluvchi yana bir omil ularning qaysi sohalarga yo‘naltirilganligidir.

Quyidagi jadval ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki asosiy kapitalga yo‘naltirilgan investitsiyalarning qariyib 40 % sanoatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Shulardan 20,8 % konchilik sanoatiga yo‘naltirilgan bo‘lsa 17,9% qayta ishlash sanoati korxonalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

4.3 -jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiya[22]

	Yillar				Farqi +,-.	
	2021		2022			
	mlrd. so‘m	jamiga nis . %	mlrd. so‘m	jamiga nis . %	mlrd. so‘m	jamiga nis. %
Jami	48083,1	100	68423,9	100	+20340,8	
Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi	1646,4	3,4	2379,3	3,5	+732,9	+0,1
Konchilik sanoati	7173,4	14,9	14203,8	20,8	+7030,4	+5,8
Qayta ishlash						
sanoati	8992	18,7	12238,1	17,9	+3246,1	-0,8
Elektr, gaz va bug‘ ta’minot va va xavoni						
konditsionerlash	2722,6	5,7	5472,2	8,0	+2749,6	+2,3
Suv ta’minoti,						
kanalizatsiya	717,3	1,5	963,6	1,4	+246,3	-0,1
Qurilish	932	1,9	1427,9	2,1	+495,9	+0,1

[22] Manba muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi rasmiy veb -saytida e’lon qilingan ochiq ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Ulgurja savdo,mototsikl va transport vositalarning motori						
ta'mirlash	2459,2	5,1	2508,9	3,7	49,7	-1,4
Tashish va						
saqlash	5785	12,0	6369	9,3	584	-2,7
Mexmonxona va ovqatlanish						
uchun xizmatlar	929,7	1,9	550,8	0,8	+-378,9	-1,1
Axborot va						
aloqa	1098,5	2,3	1926,1	2,8	+827,6	+0,5
Faoliyatning						
boshqa turlari	15627	32,5	20384,2	29,8	+4757,2	-2,7

Qisqacha xulosalar

Iste'mol xarajatlarini YaIMning eng yirik komponenti bo'lib, uning hajmini avvalo uy xo'jaliklarining tasarrufidagi daromadi belgilaydi. Aholining daromadlari miqdori oshib borishi bilan undagi jamg'armalar ulushi ham oshib boradi.

Iste'mol va jamg'arish hajmi, shuningdek iste'molchilar boyliklari darajasiga, narx va soliq o'zgarishlari, iste'molchilarning qarzi darajasiga va boshqa omillarga bog'liq.

Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik aholi daromadlarining qancha qismi iste'molga va qancha qismi jamg'armaga sarflanganligini xarakterlovchi ko'rsatkichlardir.

Iste'molga chegaraviy moyillik (MRC) iste'moldagi o'zgarishlarni ixtiyordagi daromad darajasidagi o'zgarishga bo'lib topiladi. MRS ning katta yoki kichikligi fiskal siyosat samaradorligini belgilovchi omillardan biridir.

Investitsiya yoki kapital qo'yilmalar hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan mablag' hisoblanadi. Investitsiya

xarajatlari dinamikasi, foiz stavkasi, kutilayotgan sof foyda normasi va boshqa bir qancha omillarga bog‘liq.

Investitsiya hajmining YaMM hajmiga bog‘liqligini xarakterlovchi model - akselerator modeli deyiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Daromad, iste’mol va jamg‘armalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tushuntirib bering. Qanday holatda iste’mol daromadga teng bo‘ladi va qanday holatda jamg‘arish bo‘ladi?

2. Iste’mol va jamg‘arma grafiklarini izoxlang. Ya’ni, qanday vaziyatda jamg‘arish bo‘ladi va qanday vaziyatda qarz hisobiga xayot kechiriladi?

3. Iste’mol va jamg‘armaga o‘rtacha va chegaraviy moyillik tushunchasini izohlang. Iste’molga jo‘natiladigan yillik daromadning foydalaniladigan qismining foizdagi ko‘rsatkichi nimadan iborat bo‘ladi?

4. Qaysi mablag‘larni biz investitsiya tarkibiga kiritamiz. Investitsiya bilan ularga qilingan xarajatlar o‘rtasida qanday bog‘liqlik mavjud. Rejali investitsiya va rejalashtirilmagan investitsiya o‘rtasida qanday farq mavjud?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabga qanday ta’sir etadi?

A) talab kamayadi

B) talab oshadi

C) ta’sir qilmaydi

D) barqarorlikka erishadi

2. Sof eksport salohiyatining kengayishi milliy mahsulotga bo‘lgan yalpi talabga qanday tas’ir etadi ?

A) o‘suvchi

B) pasayuvchi

C) barqaror

D) ta’sir etmaydi

3. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi …… ni beradi?

A) sof eksport saldosi

B) iqtisodiy barqarorlik

C) sof eksportdagi o‘zgarish

D) boylik samarasi

4. Real kassa qoldig‘i atamasini yana nima deb atash mumkin?

A) boylik samarasi

B) sof eksport saldosi

C) iqtisodiy barqarorlik

D) sof eksportdagi o‘zgarish

5. Mahsulot va xizmatlarga bo‘lgan naflilik o‘z navbatida necha turga bo‘linadi?

A) 4

B) 3

C) 5

D) 2

6. Talab egri chizig‘i doimo ……va ……...ga suriladi?

A) pastga, o‘ngga B) pastga, chapga

C) tepaga, o‘ngga

D) tepaga, chapga

7. Yalpi talab hajmiga ta’sir etuvchi omillar nechta?

A) 6

B) 5

C) 4

D) 3

8. AS egri chizig‘i Keyns kesimida…..

A) gorizontal yoki ko‘tarilib boruvchi

B) vertikal yoki ko‘tarilib boruvchi

C) gorizontal yoki pasayib boruvchi

D) vertikal yoki pasayib boruvchi

9. AS egri chizig‘i Klassik yoki neoklassik maktabi vakillari kesimida…

A) vertikal
B) gorizontal
C) ko‘tarilib boruvchi
D) pasayib boruvchi

10. Iqtisodchi olim V. Kamayev yalpi talabni qaysi ko‘rsatkichlarga bog‘lab aniqlaydi?

A) pul massasi, pul miqdori va aylanish tezligi
B) pul massasi, sof ekportdagi o‘zgarish va pul aylanish tezligi
C) pul miqdori, boylik samarasi va pul aylanish tezligi
D) pul miqdori, ijtimoiy naflilik va pul aylanish tezligi

V BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA INVESTITSIYA VA JAMG‘ARMA

5.1. To‘lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi.

Jaxon xo‘jaligi aloqalarining evolyusion generatori bo‘lib, dunyoning rivojlangan mamlakatlari hizmat kiladi. Xalqaro iqtisodiy alokalarning sifat jixatdan yangi boskichga ko‘tarilishi, mazkur davlatlarning integrasiyalashuvi natijasida kelib chikmokda. Mamlakatlar o‘rtasida iqtisodiy alokalardan tashkari siyosiy, xarbiy, madaniy va boshka turdagi alokalar mavjud bulib, ular natijasida pulli to‘lovlar xamda xisob-kitoblar yuzaga keladi. Davlatning ko‘p kirrali alokalarining yigindisini, uning xalqaro operasiyalari bo‘yicha balans xisobvaragida ko‘rish mumkin. Bu xujjat to‘lov balansi deb nomlanadi.

To‘lov balansi — xalqaro operasiyalarning balans xisobvaragi, ya’ni bu — davlatning tovarlar, hizmatlar, kapitallarni olib kirish xamda olib chikish ko‘rsatkichlarining nisbati ko‘rinishidagi barcha xalqaro alokalari majmuining puldagi ifodasi. Xalqaro operasiyalarning balans xisobvaragi o‘z moxiyati jixatdan mamlakatning tashki iqtisodiy alokalarining kalami, tarkibi va tusi jixatdan mikdoriy va sifat ko‘rinishini xamda uning xalqaro xamjamiyatdagi o‘rnini belgilaydi. Amaliyotda “To‘lov balansi” deb ataluvchi termindan foydalanishga ko‘nikma xosil kilingan bo‘lib, barcha operasiyalar bo‘yicha valyuta okimlariga kiruvchi va chikuvchi ko‘rinishlarda farklash kelishib olingan.

Nashr kilinadigan to‘lov balanslaridagi ma’lumotlar fakat to‘langan va ma’lum muddatga to‘lanishi shart bo‘lgan kismdan iborat bo‘libgina kolmay, balki xalqaro darajadagi talablar va majburiyatlar to‘grisidagi ko‘rsatkichlarni xam o‘z ichiga oladi. Bu esa ko‘plab iqtisodiy alokalar, kredit asosida amalga oshirilganligidan dalolat beradi.

So‘nggi paytlarda to‘lov balansiga ko‘shimcha ravishda mamlakatning xalqaro aktivlari va passivlari to‘grisidagi balans xam nashr etilmokda. Bu esa mamlakatning jaxon xamjamiyatiga integrasiyasi kanday darajada ekanligidan dalolat beradi. Bu xujjatda mamlakatning bergan va olgan kreditlari, investisiyalari va boshka moliyaviy aktivlarining ko‘rsatkichlari nisbiy ko‘rinishlarda ifoda etiladi. Bu

borada ma'lum bir mamlakatlar olgan mablaglar yuzasidan ustunlikka ega bulsa, boshka birlari esa berilgan mablaglar yuzasidan ustunlik kiladi. Ayrim mamlakatlarda esa xar ikkala koʻrsatkich xam bir xilda yukori darajada. Bu borada AKSh xorij moliyaviy resurslarini netto-import kiluvchi sifatida yukori oʻrinlarda turadi. Xalqaro moliyaviy xolat va toʻlov balansi koʻrsatkichlari oʻzaro alokador boʻladi.

Oʻz iqtisodiy mazmuniga koʻra ma'lum bir vaktga nisbatan va ma'lum bir davr davomida toʻzilgan toʻlov balanslari farklanadi. Toʻlov balansini ma'lum bir vaktga nisbatan muhim xolda aks ettirish kiyin, chunki undagi xolat vakt sayin, toʻlovlar va olinadigantushumlar boʻyicha oʻzgarib turadi.

Buxgalteriya nuktai nazaridan toʻlov balansi doimo tenglashgan koʻrinishda boʻlishi lozim. Ammo xakikatda esa uning asosiy elementlari boʻyicha tushumlar toʻlovlardan ortik — **aktiv koldik**; toʻlovlarning tushumlardan ortik bulishi – **passiv koldik**, xolatlar koʻprok yuzaga chikadi. Shu sababli xamtoʻlov balansini toʻzish xamda koldiklarni aniklash, aloxida axamiyat kasb etadi. Toʻlov balansini toʻzish nazariyasi va amaliyoti jaxon xoʻjaligidagi oʻzgarishlarga boglik xolda oʻzgarib bormokda. Xozirgi kunda toʻlov balansi turli koʻrinishlarda aks ettirilmokda.

Toʻlov balansi quyidagi asosiy boʻlimlardan tashkil topgan:

- savdo balansi, ya'ni tovarlarning olib kirilishi va olib chikilishi oʻrtasidagi nisbat;
- hizmat va notijorat toʻlovlar balansi;
- oʻz ichiga tovarlar, hizmatlar va bir yoqlama toʻlovlar harakatini oluvchi joriy operasiyalar balansi;
- kapital va kreditlar harakatining balansi;
- rasmiy valyuta zaxiralari boʻyicha operasiyalar.

Savdo balansi. Tarixiy nuktai nazardan olib karaganda, tashki savdo — xalqaro iqtisodiy munosabatlarning ilk koʻrinishi boʻlib, milliy xoʻjaliklarning jaxon xamjamiyatiga alokasini ifodalaydi. Xalqaro savdo orkali dunyoda mexnat taksimotiga binoan, mamlakat istikboli belgilab beriladi.

Tashki savdo ko‘rsatkichlari to‘lov balansida o‘ziga xos axamiyat kasb etadi. Tovarlar eksporti va importiko‘rsatkichlari savdo balansi asosini tashkil etadi.

Xar bir davlatning aktiv yoki takchil koldigi, uning dunyo xamjamiyatiga bo‘lgan integrasiyasiga chambarchas boglik. Ayrim rivojlangan mamlakatlar (Yaponiya, GFR va boshkalar) o‘z aktiv koldiklarini kapital eksporti, xorijda ko‘shimcha iqtisodiyotni yo‘lga ko‘yish kabi masalalarga safarbar etadi.

Passiv savdo balansi mamlakatning xalqaro jixatdan kuchsizrok ekanligini bildirib, unga ega bo‘lish maqsadga muvofik emas. Bu xol esa valyuta tushumlariga muxtoj bo‘lgan ayrim mamlakatlar uchun to‘gri xisoblanadi. Sanoat ishlab chikarishga ixtisoslashgan mamlakatlar uchun bu ko‘rsatkich boshka bir moxiyat kasb etadi. Masalan, mamlakat savdo balansidagi takchillik, mamlakat bozoriga chetdan keladigan rakobatchilar sonini oshiradi.

Hizmatlar balansi o‘z ichiga transportli tashuvlar, sugurta, elektron, telekosmik, telegraf, telefon, pochta va boshka aloka turlari bo‘yicha xalqaro turizm, ilmiy-texnik va ishlab chikarish malakasining almashinuvi, ekspert hizmatlari, diplomatik, savdo va boshka vakolatxonalarni xorijda saklash xarajatlari, ma’lumotlar o‘zatish, madaniy va ilmiy almashinuvlar, turli komission yigimlar, reklama, yarmarkalar xamda boshkalar bo‘yicha to‘lov va tushumlarni oladi. Hizmatlar xozirgi kunda dunyo iqtisodiy alokalarining eng dinamik xolda rivojlanayotgan kismi bulib, uning to‘lovlar va tushumlar xajmiga bo‘lgan ta’siri doimo o‘sib bormokda. Odatiy xisoblantan hizmatlar (transport, sugurta) savdo tashuvlarining xajm va shakl jixatdan kayta shakllanishi, ulardagi yarim tayyor maxsulotlar o‘rnining oshishi, xalqaro kooperasiya va ixtisoslashuvning rivojlanishi tufayli tubdan kayta tiklanmokda. Rivojlangan mamlakatlarda yashash darajasining o‘sishi bois, xalqaro turizm ko‘lamlari, buning tarkibida ishlab chikarishning xalqaro tus olib borishi tufayli ishbilarmon tashriflar xam keskin ortib bormokda.

Xalqaro ishlab chikarish, ilmiy-texnika inkilobi va boshka baynalmilallashuv omillari, lisenziyalar, nou-xau, boshka

kurinishdagi ilmiy-texnik va ishlab chikarish tajribasi, lizing hizmatlari (uskunalar ijarasi), ishbilarmon maslaxatlar xamda boshka ishlab chikarish va shaxsiy tusdagi hizmatlar savdosi kun sayin rivojlanib bormokda. Xalqaro statistika kriteriyalariga binoan, "hizmatlar" deb ataluvchi bo‘limda xalqaro kreditlar foizlari va investisiyalar daromadlari bo‘yicha tushumlar xisobga olinib kelinmokda, vaxolanki, bu to‘lovlar o‘z iqtisodiy mazmuniga ko‘ra kapital xarakatiga ko‘prok yakinligi mavjud.

XVF uslubiga ko‘ra **bir tomonlama** o‘**tkazmalarni** aloxida bir element kilib ko‘rsatish kabul kilingan. Bularning tarkibiga kuyidagilar kiradi: 1) davlat operasiyalari — boshka davlatlarga beriladigan iqtisodiy yordam kurinishidagi subsidiyalar, davlat nafakalari, xalqaro tashkilotlarga beriladigan badallar; 2) xususiy operasiyalar — ishchi, mutaxassis, karindoshlarning o‘z vataniga kiladigan pulli ko‘chirmalari. Bu turdagi operasiyalar katta iqtisodiy axamiyat kasb etadi. Italiya, Turkiya, Ispaniya, Gresiya, Portugaliya, Pokiston, Misr va boshka davlatlar o‘z fukarolarining xorijda ishlashiga ijobiy nazar bilan karashadi. Chunki ular mamlakatga valyuta okimini olibkeladilar. GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, AKSh, Shveysariya, JAR kabi mamlakatlar to‘lov balanslarida bu modda takchil xisoblanadi, chunki bu mamlakatlarga xorijiy ishchilar kelib, o‘zlari bilan ishlab topgan mablaglarini olib chikib ketadilar.

Yukorida nomlari keltirib o‘tilgan: investisiyadan olinadigan daromadlar xarakati, xarbiy tusdagi bitimlar va bir tomonlama o‘tkazmalarni **«k**o‘**rinmas»**operasiyalar deb atashadi, chunki ularning moddiy boyliklar xarakatiga xech kanday ta’siri yuk.

Joriy operasiyalar bo‘yicha to‘lov balansi tarkibiga savdo balansi va "ko‘rinmas" operasiyalar kiradi. To‘lov balansi to‘zishning ayrim uslublari davlatning bir tomonlama o‘tkazmalarini aloxida modda bo‘yicha ifoda etishni va uning koldigini joriy operasiyalar bo‘yicha koldikka ko‘shmaydi. Bu operasiyalarning joriy operasiyalar deyilishiga sabab, dunyodagi tovarlar va hizmatlar savdosini moliyaviy resurslar xarakatidan ajratib, aloxida ravishda takdim etishdan iborat.

Kapital va kreditlar xarakati balansida xususiy va davlat kapitallarining olib kelinishi yoki olib ketilishi, olingan yoki berilgan xalkaro kreditlarning o‘zaro nisbatlari ifoda etiladi. O‘z iqtisodiy mazmuniga ko‘ra bu operasiyalar 2 kategoriyaga bo‘linadi: tadbirkorlik va ssuda kapitalining xalqaro xarakati.

Tadbirkorlik kapitali to‘gridan-to‘gri, bevosita xorijiy investisiyalar (korxonalarni xorijda sotib olish yoki qurish) va portfel investisiyalar (xorijiy kompaniyalarning kimmatli kogozlarini sotib olish) ni o‘z ichiga oladi. Bevosita investisiyalar o‘zok muddatli kapitalni olib chikib ketishning eng muhim shakllaridan biri bulib, to‘lov balansiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ular karz majburiyatini anglatmaydi, chunki bunday operasiyalar, odatda, mulk sotib olish bilan boglik bo‘ladi. Bunday investisiyalar natijasida xalqaro ishlab chikarish rivojlanib, milliy ikdisodiyotlarni dunyo xo‘jaligiga boglanishi mustaxkamlanadi. 1997 yilga kelib, barcha mamlakatlarning bevosita investisiyalari yigindisi bilan xisoblanganida 3 trln. AKSh dollarini tashkil kilgan edi. Tadbirkorlik kapitalining olib chikib ketilishi, ishlab chikarish va tashki savdo rivojiga nisbatan tezrok rivojlanmokda. Bu esa uning baynanmilallashuv va globalizasiya jarayonidagi o‘rni yukoriligidan dalolat beradi.

Bevosita xorijiy investisiyalarning uchdan ikki kismidan ko‘progi rivojlangan davlatlarning o‘zaro kapital ko‘yilmalari bo‘yicha almashinuvidir. Bu esa rivojlangan mamlakatlarning o‘zaro iqtisodiy alokalari boshka davlatlar bilan bo‘lgan alokalarga nisbatan mustaxkamrok tus olib borayotganidan dalolat beradi.

5.2. Mamlakat to‘lov balansining taxminiy ko‘rinishi.

1947-yili BMT hujjati sifatida to‘lov balansi sxemasi yaratildi. U XVFning to‘lov balansini to‘zish shakllari va tamoyillarini ishlab chiqishga asos bo‘ldi. XVF «to‘lov balansi bo‘yicha qo‘llanma» chiqarib rivojlantirishni davom ettirdi. Ular o‘z sxemalarini universallashtirishga harakat qilishdi, chunki bu rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar balanslarini solishtirish imkonini beradi. Joriy ma’lumotlarni qayta ishlab XVF ekspertlari aniqliklar kiritadi,

norasmiy ma'lumotlardan foydalanishadi, to'lov balanslari moddalarini qayta guruhlashadi va boshqa ishlarni bajarishadi. Bu tekshirilayotgan jarayonni ko'lami to'g'risida fikr yuritish imkonini beradi.

XVF qo'llanmasiga binoan to'lov balansi moddalari klassifikasiyasi.

A. Joriy operasiyalar *

Tovarlar

Hizmatlar

Investisiyalardan daromadlar

Boshqa hizmatlar va daromadlar

Xususiy bir tomonlama o'tkazmalar

Rasmiy bir tomonlama o'tkazmalar

Jami A: joriy operasiyalar balansi.

V. To'g'ri investisiyalar va o'zoq muddatli kapital

To'g'ri investisiyalar

Portfel investisiyalar

Boshqa o'zoq muddatli kapital

Jami: A+V (AQShning bazis balansi konsepsiyasiga muvofiq)* *

S. Boshqa o'zoq muddatli kapital.

D. Xato va hisobga olmaydigan qismlar

Jami; A+V+S+D (AKSh likvidlik konsepsiyasiga muvofiq)*

Ye. Balanslovchi moddalar.

Oltin-valyuta rezervlarining qayta baholanishi

SDRning taqsimlanishi va ishlatilishi

Oltin-valyuta rezervi harakati

F.Qoldiqni qoplashning favqulotdagi manbalari.

J.Xorijiy rasmiy qo'mitalarning valyuta rezervlarini tashkil etuvchi majburiyatlar.

Jami: A+V+S+D+Ye+F+G (AQShning bazis balansi konsepsiyasiga muvofiq)*

N. Rezervlarning yakuniy o'zgarishlari.

Oltin

-SDR

-XVF ning rezerv holati

-Xorijiy valyuta
-Boshqa talablar
-XVF kreditlari

To‘lov balansini sxemasi oldingi paragrafda keltirilgan to‘lov balansining tarkibiy qismlari valyuta harakati bo‘yicha to‘lov balansi valyuta tushumi va valyutalar chiqimi yoki xarajati ifodalanishni ko‘rsatadi. Xalqaro valyuta fondining ko‘rsatmasiga asosan ko‘pgina davlatlar to‘lov balansini ikki asosiy yo‘nalish bo‘yicha: joriy operasiyalar balansi va kapital bilan moliyaviy operasiyalar (kapital harakati) balansini to‘zadilar. Bu balanslar aktiv yoki passiv qoldiq bilan yakunlanishi mumkin.

Joriy operasiyalar balansi – tovarlar, hizmatlar, joriy transfertlar va daromadlar bo‘yicha, tashqi iqtisodiy aloqalar bo‘yicha valyuta tushumi va xarajati o‘rtasidagi nisbatni ko‘rsatadi. Bu balansning ijobiy (aktiv) qoldig‘i mamlakatning boshqa mamlakat uchun kreditor ekanligini, passiv yoki salbiy qoldiq mamlakatlarning boshqa mamlakatlardan qarzdor ekanligini ko‘rdi.

5.1-jadval

Joriy operasiyalar balansi

Tushum	Chiqim
1. Tovarlar va hizmatlar eksporti 2. Transfertlar: - chet eldagi investisiyalardan tushum - mazkur davlatdagi chet el fuqa-rolarga to‘lovlar (pensiya, aliment, sovg‘alar, pul o‘tkazmalari va b.) 3.Chet eldan moliyaviy yordam	1. Tovarlar va hizmatlar importi 2. Transfertlar: - mamlakatdagi chet el investisiyasidan kelgan daromadlarning to‘lanishi - chet elliklarga transfert to‘lovlari - rezidentlarning chet eldan aktivlar sotib olinishi 3.Chet elga moliyaviy yordam
Joriy operasiyalar qoldig‘i +	Joriy operasiyalar qoldig‘i -

5.3. Joriy operatsiyalarning hisob balansi.

To‘lov balansi – bu mamlakatning turli tashqi iqtisodiy munosabatlar bo‘yicha chetga to‘laydigan valyuta va chetdan kelib tushadigan valyutalarning haqiqiy nisbatini o‘zida ifodalovchi, jamlovchi balans hujjatidir.

To‘lov balansi mamlakat rezidentlarining boshqa mamlakat rezidentlari bilan ma’lum bir davrda amalga oshiradigan iqtisodiy bitimlarining natijalarini o‘zida mujassamlashtiradi. Odatda to‘lov balansi 1 yilga to‘ziladi va shu muddat ichida mamlakatga haqiqatga kelib tushgan barcha valyuta tushumlari va barcha valyuta chiqimlarini ifodalaydi.

To‘lov balansi mamlakatning boshqa mamlakatlar iqtisodiy munosabatlarining holatini milliy iqtisodiyotning holatini belgilab beradi. To‘lov balansining holati mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy munosabatlarining ishonchligi, mamlakat iqtisodiyotining barqarorligi va sifat darajasi ko‘rsatadi va mamlakat iqtisodiyotida mavjud muammolar va ularning oldini olish bo‘yicha choralar ishlab chiqishga asos soladi.

To‘lov balansi mamlakatning geografik chegarasiga qarab emas, balki rezident ya’ni bitim qatnashchilarining milliy joylashuv o‘rniga qarab to‘ziladi. Bitim qatnashchilarining milliy iqtisodiy va huquqiy hududi, undagi xo‘jalik subyektlarining faoliyatini o‘zida ifodalovchi iqtisodiy manfaatlar markazi, transaksiyalar, tovarlarni va hizmatlarni sotish va sotib olish yoki turli pul o‘tkazmalari (kredit) qimmatli qog‘ozlar, qarzlarni, foiz, dividentlarni to‘lash, bitimlarning bozor bahosi kabi tushunchalarni mujassamlashtiradi.

O‘zbekiston Respublikasi “**Valyutani tartibga solish to‘g‘risida” gi** qonunining to‘rtinchi va beshinchi moddalariga muvofiq:

O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari

O‘zbekiston Respublikasining rezidentlari quyidagilardir:

- O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari;
- O‘zbekiston Respublikasida doimiy yashash joyi bo‘lgan chet elfuqarolari vafuqaroligi bo‘lmagan shaxslar;

• O‘zbekiston Respublikasining hududida ro‘yxatdan o‘tgan yuridik shaxslar;

• O‘zbekiston Respublikasining immunitet vadiplomatik imtiyozlardan foydalanadigan xorijdagi diplomatiya hamda boshqavakolatxonalari, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi tashkilotlarining chet eldagi, xo‘jalik yoki boshqatijorat faoliyati bilan shug‘ullanmaydigan vakolatxonalari.

O‘zbekiston Respublikasining norezidentlari

O‘zbekiston Respublikasining norezidentlari (bundan buyon matnda norezidentlar deb yuritiladi) deyilganda ushbu Qonunning 4-moddasiga muvofiq rezidentlar jumlasiga kirmaydigan shaxslar tushuniladi.

5.4. Kapital harakati hisobi balansi.

To‘lov balansining qoldig‘i aniqlanganda, uning moddalari asosiy va balanslovchilariga bo‘linadi. Asosiy moddalarga to‘lov balansi qoldig‘iga ta’sir etadigan va nisbiy mustaqillikka ega operasiyalar kiradi:joriy operasiyalar va uzoq muddatli kapital harakati.

Balanslovchi moddalarga mustaqillikka ega bo‘lmagan, yoki cheklangan mustaqillikka ega operasiyalar kiradi. Bular to‘lov balansi qoldig‘ini tugatish manbalari va vositalari bo‘lib, ularga:

-valyuta zahiralari harakati;

-qisqa muddatli aktivlarning o‘zgarishi;

-xorijiy yordamning ba’zi bir turlari;

-tashqi davlat zayomlari va boshqalar kiradi.

Asosiy va balanslovchi moddalarning yakuniy ko‘rsatkichlari bir - birini qoplaydi, ya’ni to‘lov balansi rasman muvozanatlashadi.

Agar to‘lovlar tushumlardan oshsa, taqchillikni qoplash muammosi paydo bo‘ladi. Buning uchun an’anaviy manbalar va usullar, ya’ni zayyom va tadbirkorlik kapitalini kiritishdan foydalaniladi. Bu vaqtinchalik usuldir, chunki qarzdor davlat foiz, devidend va zayom summasini to‘lab berishi lozim.

Passiv qoldiq balansini qoplashning yangi usuli Markaziy banklarning milliy valyutada beradigan svop kelishuvi bo‘yicha qisqa muddatli kreditidir.

To‘lov balansining vaqtinchalik taqchilligini qoplash uchun XVF a’zo davlatlarga rezerv (shartsiz) kreditini beradi (kvotaning 25 % chegarasida).

Rivojlangan davlatlar o‘z to‘lov balansi defisitini qoplash uchun bank konsorsiumlari kreditlari, obligasiyali zayomlardan foydalanadilar.

To‘lov balansi taqchilini vaqtinchalik qoplash usullariga shuningdek, «xorijiy yordam» liniyasidan olingan imtiyozli kreditlar kiradi.

5.5. To‘lov balansining tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘liqliklar

To‘lov balansini boshqarishning defliyasion siyosat, devalvasiya, valyutaviy cheklashlar, valyuta kursini o‘zgarishi, moliya, pul-kredit siyosatini barqarorlashtirish va boshqa to‘lov balansini barqarorlashtirishga yordam beruvchi maxsus choralar mavjud.

1. Deflyasion siyosat. Bu siyosat ichki talabni qisqartirishga, ustuvor ravishda fuqarolarga yo‘naltirilgan byudjet xarajatlarini, narxlar va ish haqlarini mo‘zlatishga yo‘naltirilgandir. Bu siyosatningmuhim instrumentlari bo‘lib:

- byudjet defisitini kamaytirish;
- Markaziy bankning diskont siyosati (foiz stavkalarining o‘zgarishi);
- kredit cheklashlar;
- pul massasi o‘sish chegaralarini o‘rnatish hizmat qiladi.

Iqtisodiy turg‘unlik davrida, ishsizlikning kata armiyasi va foydalanilmagan ishlab chiqarish quvvatlari zahiralari mavjud sharoitida deflyasiya siyosati bandlik va ishlab chiqarishning kelajakda yanada pasayishiga olib keladi. Agar kompensasiya qiluvchi choralar ko‘rilmasa bu ishlovchilarning turmush darajasining pasaytirish va ijtimoiy tortishuvlar keltirib chiqarish xavfi bilan bog‘liq.

2. Devalvasiya. Tovarlar eksportini rag‘batlantirishga va ular importini ushlab turishga yo‘naltirilgan bo‘lib milliy valyuta kursini tushirish bilan bog‘liq chora-tadbirlar yig‘indisidir. Biroq, to‘lov balansini tartibga solishdagi o‘rnini amalga oshirishdagi aniq sharoitlar va ko‘zatiladigan umumiqtisodiy va moliyaviy siyosatga bog‘liq.

Devalvasiya qachonki davlat raqobatbardosh tovarlar, eksport salohiyatiga ega bo‘lsa va jahon bozorida yaxshi vaziyat bo‘lsa tovarlar eksportini rag‘batlantiradi. Devalvasiya importni ushlab turish ta’siriga keladigan bo‘lsak, u holda ishlab chiqarish jarayoni va mamlakat xalqaro ixtisoslashuv baynalminallashuvi sharoitida ko‘phollarda keskin tovarlar kirib kelishini qisqartira olmaydi. Hamma davlat ham importni o‘rninibosuvchi tovarlar ishlab chiqarish siyosatini amalga oshirmaydilar. Importni qimmatlashtirib devalvasiya milliy tovarlar ishlab chiqarishi ortiqchaligining o‘sishiga, mamlakatda narxlarning oshishiga va keyinchalik u yordamida tashqi bozorlarda olingan raqobatbardosh afzalliklarni yo‘qotishga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun balki, devalvasiya mamlakatga vaqtinchalik afzalliklar bersa ham, lekin ko‘phollarda to‘lov balansi taqchilligini yo‘qotishga sabab bo‘la olmaydi. Kerakli natija (effekt)ni olish uchun devalvasiya o‘lchov jihatidan yetarli bo‘lishi shart. Aksincha, u valyuta bozoridagi chayqovchilikning kuchayishiga olib keladi, chunki valyuta kursini qayta ko‘rib chiqish imkonini saqlab qoladi. Shu bir vaqtda haddan tashqari devalvasiya boshqa valyutalar kursining zanjirsimon pasayish reaksiyasini chaqirishi mumkin va bu holda o‘z valyutasini devalvasiya qilgan davlat raqobatdosh afzalliklardan judo bo‘ladi, o‘zi rejalashtirgan (hisob-kitobqilgan) afzalliklarni yo‘qotadi. Ba’zi davlatlar vaqti-vaqti bilan valyuta kurslarining ko‘pligini amalda sinaydilar, ba’zi vaqtdaikki valyuta bozori shaklida berkitilgan devalvasiya sifatida so‘zib yuruvchi valyuta kurslarini amalda qo‘llanishi to‘lov balansini muvofiqlashtirishga olib keladi.

Keskin sakrab turuvchi devalvasiya to‘xtatilishi bilan ma’lum darajada xalqaro hisob-kitoblardagi kapitallarga bo‘lgan chayqovchilik bosimini yo‘qotadi, biroq so‘zib yuruvchi kurslar tizimida eksport qilinadigan va import qilinadigan tovarlarning bozor narxini

pasaytirishga bo‘lgan ularning ta’siri yo‘q bo‘ladi. Shuning uchun devalvasiya samarali bo‘lganligi uchun ko‘p davlatlar ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlar eksport va importga diferensiallashgan bojlarni va subsidiyalarni kiritadilar.

5.6. To‘lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari.

XVF uslubiga kura, **bir tomonlama utkazmalarni** aloxida bir element kilib ko‘rsatish kabul kilingan. Bularning tarkibiga kuyidagilar kiradi: 1) davlat operasiyalari — boshka davlatlarga beriladigan iktisodiy yordam kurinishidagi subsidiyalar, davlat nafakalari, xalkaro tashkilotlarga beriladigan badallar; 2) xususiy operasiyalar — ishchi, mutaxassis, karindoshlarning o‘z vataniga kiladigan pulli kuchirmalari. Bu turdagi operasiyalar katta iktisodiy axamiyat kasb etadi. Italiya, Turkiya, Ispaniya, Gresiya, Portugaliya, Pokiston, Misr va boshka davlatlar o‘z fukarolarining xorijda ishlashiga ijobiy nazar bilan karashadi. Chunki, ular mamlakatga valyuta okimini olib keladilar. GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, AKSh, Shveysariya, JAR kabi mamlakatlar to‘lov balanslarida bu modda takchil xisoblanadi, chunki bu mamlakatlarga xorijiy ishchilar kelib, o‘zlari bilan ishlab topgan mablaglarini olib chikib ketadilar.

Yuqorida nomlari keltirib utilgan: investisiyadan olinadigan daromadlar xarakati, xarbiy tusdagi bitimlar va bir tomonlama utkazmalarni **«kurinmas»** operasiyalar deb atashadi, chunki ularning moddiy boyliklar xarakatiga xech kanday ta’siri yuk.

5.7. To‘lov balansi taqchilligi

To‘lov balanslari o‘z tabiatiga ko‘ra doimiy aktiv va passiv bula olmasa ham, ularning o‘zgarishi valyuta kursi va kapital oqimi, ayniqsa «issiq pullar» oqimini beqarorligini kuchaytiradi. Bu o‘z navbatida pul muomalasiga, oxir oqibatda esa iqtisodiyotga salbiy ta’sir etadi. Bunda to‘lov balansini narx boshqaruvi avtomatik jarayoni orqali stixiyali tenglashtirish mexanizmi juda kuchsiz ta’sir etadi.

Shuning uchun xalqaro hisob-kitoblarni muvozanatini tiklash maqsadli davlat tashkiliy ishlarini talab qiladi.

Xalqaro xisob-kitoblarni muvozanatlashtirish masalasi davlatning asosiy iqtisodiy maqsadlari qatoriga kiradi (iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, inflyasiya va ishsizlikka qarshi kurash bilan birgalikda). To‘lov balansini davlat tomonidan boshqarish – to‘lov balansining asosiy moddalarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy, shu jumladan, valyuta, moliya, pul-kredit chora-tadbirlardan tashqari xalqaro hisob-kitoblarning valyuta-iqtisodiy ahvoliga muvofiq tashqi iqtisodiy operasiyalarni rag‘batlantiruvchi yoki chegaralovchi usullari hamdir.

To‘lov balanslarini xalqaro usullarda boshqarishga:

- eksport kreditlari shartlarini kelishish;
- ikki tomonlama davlat kreditlari, svop kelishuviga muvofiq Markaziy banklarning milliy valyutadagi qisqa muddatli kreditlari;
- Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlarining (avvalom bor XVFi) kreditlari va boshqalar kiradi.

To‘lov balansi taqchilligi quyidagi sabablar tufayli yuzaga keladi:

1. Ishlab chiqarish sur’atlarining tushib ketishi va giperinflyasiya.
2. Harbiy xarajatlarning ko‘payishi.
3. Markaziy bank valyuta zahiralarining kamligi.
4. Davlat pul-kredit siyosatining nobarqarorligi, chetdan kredit va investisiyalar oqimining cheklanganligi.
5. Mamlakat milliy valyutasining nobarqarorligi va unga ishonchning yo‘qligi.

Mamlakat to‘lov balansining surunkali taqchilligini bartaraf qilish uchun:

1. Mamlakatda mahalliy ishlab chiqarishni va mehnat unumdorligini oshirish.
2. Chetga tovar va hizmatlar ko‘rsatish hajmi va usullarini ko‘paytirishi.

To‘lov balansini tartibga solishning moddiy asosi bo‘lib quyidagilar hizmat qiladi:

-Rasmiy oltin-valyuta zahiralari;

-Milliy daromadning davlat byudjeti orqali taqsimlanadigan qismi;

Rivojlanayotgan mamlakatlar to‘lov balansiga ta’sir kiluvchi omillar:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarning jaxon xujaligidagi karamlik xolati.

2. Rivojlangan mamlakatlar iktisodiyotining doiraviy o‘zgarishlari.

3. Xarbiy xarakatlar.

4. Rivojlanayotgan mamlakatlarning tashki moliyaviy manbalarga boglikligi.

5. Dunyo savdosi shart-sharoitlaridagi o‘zgarishlar.

6. Valyuta-moliyaviy omillar.

Rivojlanayotgan mamlakatlar to‘lov balanslari muammolari. Rivojlanayotgan mamlakatlar to‘lov balansini taxlil kilganda, ularni ikki asosiy guruxga ajratish maqsadga muvofikdir: birtomondan, bular neft import kilayotgan kupchilik rivojlanayotgan mamlakatlar. Ularning to‘lov balanslari doim takchildir (1980 yilda 56,5 mlrd. 1990 yilda 17,8 mlrd, 1997 yilda 40 mlrd. AKSh dollarida nortik); boshka gurux OPEK ka kiruvchi, neft ishlab chikaruvchi va eksport kiluvchilardir. Ularning to‘lov balanslari o‘zok muddat ichida (1982 yilgacha) aktiv edi, bu esa, ularni katta valyuta zaxiralarni tuplashiga olib keldi.

Qisqacha xulosalar

Ochiq iqtisodiyot bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari xalqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan xolda amalga oshirishlari mumkin.

Ochiq iqtisodiyot bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari xalqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan holda amalga oshirishlari mumkin.

Davlatning iqtisodiy vazifalari ko‘p va xilma-xildir ularning asosiylari quyidagilardir.

Birinchidan, davlatning ayrim iqtisodiy vazifalari bozor tizimi rivojlanishini yengillashtirish va qo‘llab-quvvatlash maqsadiga ega. Bu sohaga davlatning quyidagi ikki faoliyatini kiritishimiz mumkin:

1. Bozor tizimi samarali faoliyat ko‘rsatishini ta’minlaydigan huquqiy baza va ijtimoiy muhitni ta’minlash;

2. Raqobatni himoya qilish;

Ikkinchi guruh vazifalarini bajarishda davlat bozor tizimi faoliyatini kuchaytiradi va turlaydi. Bu yerda davlatning quyidagi uchta vazifasi asosiy ahamiyatga ega:

1. Daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;
2. Milliy mahsulot tarkibini o‘zgartirish maqsadida resurslar taqsimotini tartibga solish;
3. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya’ni, iqtisodiy konyukturaning egiluvchanligi natijasida paydo bo‘ladigan ishsizlik va inflyatsiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish.

Davlatning mamlakat iqtisodiyotiga aralashuvi makroiqtisodiy siyosat orqali amalga oshiriladi. Bu siyosatlarga biz asosan quyidagilarni kiritamiz:

1. Byudjet;
2. Pul-kredit;
3. Dotatsiya; subvensiya; subsidiya;
4. Xalq xo‘jaligi balansi;
5. Soliq mexanizmi;
6. Chegaralangan baholar va boshqalar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ochiq iqtisodiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Ochiq iqtisodiyotda mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro aloqalar mavjudmi.
3. Davlatning iqtisodiy vazifalarini izohlang
4. Davlat tomonidan yuritiladigan makroiqtisodiy siyosatlarning ko‘rinishlari?
5. Davlat tomonidan xo‘jaliklarga ko‘rsatiladigan moliyaviy yordamlar qaysilar?
6. Balans deganda nimani tushunasiz?
7. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining monetar yo‘nalishlari izohlang.

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Yopiq iqtisodiyotning makroiqtisodiy ayniyati berilgan qatorni belgilang?

A) U=S+I+G

B) Y=C+I+G+X_n

C) YAIM=C+I+G+X_p

D) SMD=YAIM+I

2. Eksport va import o‘rtasidagi farq bu……?

A) Sof import

B) Sof eksport

C) Sof Yalpi ichki mahsulot

D) Sof import saldosi

3. Bozor tizimi faoliyatini kuchaytirish va kengaytirishda nechta asosiy vazifadan foydalaniladi?

A) 3 ta

B) 2 ta

C) 4 ta

D) 5 ta **4. Bozor iqtisodiyotini tartibga soluvchi asosiy mexanizm bu….?**

A) Narx siyosati

B) Qonun ustovorligi

C) Qonun ijrosi

D) Raqobat

5. Pul-kredit siyosatini amalga oshiruvchi tashkilot bu…..?

A) Moliya vazirligi

B) Oliy Majlis

C) Markaziy Bank

D) Parlament

6. Qat’iy maqsadlar uchun beriladigan dotatsiya turi bo‘lib, undan foydalanish sharti buzilganda ularni qaytarib olish mumkin bo‘lgan moliyaviy yordam bu….? A) Subvensiya

B) Subsidiya

C) Kredit

D) Dotatsiya

7. Subsidiyalar nechi xil bo‘ladi?

A) 3 xil

B) 4 xil

C) 2 xil

D) 5 xil

8. Evaziga hech qanday tovar yoki xizmatlar olinmaydigan davlat xarajatlari (pensiya, stipendiyalar, ishsizlik nafaqasi va boshqalar) bu….?

A) Subsidiya

B) **Transfert to‘lovlar**

C) **Dotatsiya**

D) Subsidiya

9. Davlatning pulga bo‘lgan talab va taklifni o‘zgartirish borasidagi siyosati nomi berilgan qatorni toping? A) Pul-kredit siyosati

B) Moliyaviy siyosat

C) Fiskal siyosat

D) Monetar siyosat

10. ikki qismdan iborat bo‘lgan iqtisodiy hisob-kitob bu…?

A) Moliyaviy natija

B) Xususiy kapital va Majburiyat

C) Balans

D) Foyda va zarar.

VI BOB. UZOQ MUDDATLI DAVRDA IQTISODIY O‘SISH

6.1. Robyert Solou modeli asoslari

Ushbu tizimdagi eng asosiy formula bo‘lib ishlab chiqarish funksiyasi (1) hisoblanadi.

$$Y_t = f(K_t, L_t, t); \qquad (1)$$

(1)-(5) modeli birinchi marta 1956 yili **R. Solou** tomonidan taklif qilingan edi. Uning turlicha ko‘rinishlari va usullaridan xozirgi kunda ham keng foydalanilib kelinmoqda. Solou modelida ishlab chiqarish funksiyasi (1) ishlab chiqarish omillarining eng so‘ngi natijasini bildiradi va unda kapitalni jamg‘arishda investitsiyalarga qilingan qo‘shimcha xarajatlar kapitaldan foydalanishdagi qo‘shimcha samaralarni qoplamay qolgan vaziyatda to‘xtatiladi.

Solou modeli paydo bo‘lguncha iqtisodiy o‘sishni ko‘rsatadigan model bo‘lib **Harrod-Domar modeli** (1939,1946) hisoblangan.

Ularning modelida o‘sishni ta’minlaydigan asosiy omil bo‘lib doimiy kapital qaytimi o‘sishi hisoblangan. Solou modeli Harrod-Domar modeliga nisbatan iqtisodiy o‘sishni izohlashda qo‘shimcha ko‘rsatkichlarga ega.

Demak, Harrod-Domar modelida o‘sishini ta’minlaydigan asosiy omil bo‘lib kapital jamg‘arish hisoblanar ekan. U 1920-1950 yillardagi iqtisodiy o‘sishlarni kuzatishlarda qo‘l kelgan, ammo keyingi yillardagi kuzatishlarga to‘g‘ri kelmay qolgan. Uning asosiy mohiyati: kapital unumdorligining doimiyligi, kapital chiqib ketishi mumkin emasligi, investitsion uzulish ham nolga teng va ishlab chiqarish mexnat xarajatlariga bog‘liq emasligidan iborat.

Hozirgi davrda iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda texnik taraqqiyot, mexnat va kapitalning sifati, bir-birini almashtirishi va birgalikda faoliyat ko‘rsatishlari asosiy resurs va omil bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun ham ushbu omillarni hisobga olmaydigan o‘sish nazariyasida, ya’ni, o‘sishning asosiy manbai bo‘lib, kapitalni fizik jamg‘arish, o‘sishni doimiy ravishda tartibga solib turuvchi omil bo‘lib hisoblanadi. Jamg‘arish normasi esa asta-sekinlik bilan ikkinchi planga tushib qoladi. Harrod-Domar modeliga nisbatan Solou modeli makroiqtisodiy

jarayonlarning ayrim tomonlarini to‘liqroq ochib beradi. Ya’ni, birinchidan bu modelda ishlab chiqarish funksiyasi to‘g‘ri chiziqdan iborat emas va unumdorlikning kamayib borishi kabi xususiyatlarga ega. Ikkinchidan, model asosiy kapitalning chiqib ketishini hisobga oladi.

Uchinchidan, Solou modeli mexnat resurslari va texnik taraqqiyot dinamikasi va ularning iqtisodiy o‘sishga ta’sirini hisobga oladi. To‘rtinchidan, bu yerda ko‘pgina xollarda iste’mol darajasini maksimallashtirish vazifasi qo‘yiladi va hal qilinadi.

Biz Solou modelini to‘liq izohlab bermoqchi emasmiz, balki uning asosiy yo‘nalishilari, xususiyatlari va xulosalarini keltirib o‘tmoqchimiz.

Solou modelining ko‘rinishi va xususiyatlari:

1. Ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko‘rinishga ega:

U=f (K,L);

bu yerda **U - ishlab chiqarish yoki daromad; K - kapital; L - mexnat. Daromadlar U iste’mol va investitsiyaga bo‘linadi:**

U=S+I;

Ish bilan bandlar soni L esa n darajada doimiy o‘sadi. Mehnatni tejaydigan texnik taraqqiyot g darajaga ega, Ya’ni bir ishchiga g daraja bilan birga o‘sadi.

Demak, mamlakat iqtisodiy o‘sishi ikki xil usuldan foydalangan xolda aniklanadi. Birinchisi, mamlakatda etishtirilayotgan mahsulotlarni o‘tgan davrga nisbatan solishtirish va ikkinchisi, mamlakatda etishtirilgan mahsulotlarni o‘tgan davrga nisbatan aholi jon boshiga solishtirish orqali aniqlanadi.

Iqtisodiy o‘sishni aniqlash va asoslab berish jarayonlarida quyidagilarga e’tibor beriladi: iqtisodiy o‘sishni aniqlash, iqtisodiy o‘sish omillari va boshqalar. Iqtisodiy o‘sish sur’atlari bazisli o‘sish sur’atlari, zanjirli o‘sish sur’atlari, qo‘shimcha bazisli va zanjirli o‘sish sur’atlari yordamida aniqlanadi.

Keynsianchilar iqtisodiy o‘sishni birinchi navbatda talab omillariga bog‘lashadi va ularning ta’kidlashicha, davlat fiskal va pul-kredit

siyosati orqali uni boshqarib turishi mumkin. Iqtisodiy nazariya tarafdorlari iqtisodiy o‘sishni avvalo taklif omillariga bog‘lashadi, ya’ni, oldindan o‘ylangan soliq tizimi orqali rag‘batlantirilib boriladi, deb hisoblashadi. Ko‘pgina iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiy o‘sish davlatning industrial siyosatni tashkil qilishda qatnashishiga olib keladi.

Iqtisodiy o‘sish foydalanilayotgan resurslarning soni va sifatiga hamda texnologiyaga bog‘liq. Agarda bularni yaxlitlashtirilsa, ular ekstensiv va intensiv o‘sishga bo‘linadi. Ishlab chiqarish resurslar mikdorini o‘zgartirmagan holda o‘ssa, intensiv omillar hisobiga amalga oshgan hisoblanadi. Iqtisodiy o‘sishga ta’sir ko‘rsatadigan omillarga tabiiy resurslar soni va sifati, mehnat resurslari soni va sifati, kapital, texnologiya va boshqalar kiradi.

Iqtisodiy o‘sish modellari deganda iqtisodiy o‘sishni aniqlashda foydalaniladigan modellar tushiniladi. Bu modellar bir nechta iqtisodiy formulalar yordamida izohlanadi. Xuddi shunday modellarga R.Solou, Harrod-Domar, Leontev va boshqalarning modellarini kiritishimiz mumkin.

6.2. Robyert Solou modelida kapitalning chiqib ketishi aholi soni o‘sishining barqaror muvozanat va iqtisodiy o‘sishga ta’siri.

Iqtisodiy o‘sish modellari uzluksiz yoki nodiskret variantlarda yozilishi mumkin. Birinchi holatdagi Ut, It ,Ct, Kt, Lt, Wt o‘zgaruvchi modellari vaqtning uzluksiz funksiyasi hisoblanadi. Ikkinchi holatda bu miqdorlar vaqtning ketma-ketligi sifatida qaraladi. Agarda model real statistik ma’lumotlardan tashkil topsa va amaliy hisob-kitoblarda foydalanilsa, u xolda uni nodiskret yoki nouzluksiz qilish oson, chunki statistik ma’lumotlar har doim uzluksiz emas, balki nodiskretdir, ularda vakti-vakti bilan uzulishlar bo‘ladi.

Iqtisodiy o‘sish modellarining umumlashtirilgan “karkasi”ni quyidagicha yozish mumkin. Ushbu karkasdagi har bir aniq modelni tuzayotganda ayrim qo‘shimcha o‘zgaruvchilar, cheklashlar, iqtisodiy sharoitlar va imkoniyatlardan foydalanish mumkin.

$$Y_t = f(K_t, L_t, t); \qquad (1)$$

$$Y_t = C_t + I_t; \qquad (2)$$

$K_t = K_{t-1} + I_t - W_t;$ (3) $I_t = \square tY_t;$ (4)

$$W_t = \square K_t. \qquad (5)$$

Ushbu modellar nisbatining ma'nosi qisqacha quyidagilardan iborat:

(1) ishlab chiqarish funksiyasi formulasi: bu yerda t ga bog'liq holda modelda texnik taraqqiyotni tasvirlashni kiritish mumkin;

(2) daromadlarni iste'mol va investitsiyaga taqsimlashni ko'rsatuvchi asosiy makroiqtisodiy ayniyat;

(3) vaqtinchalik investitsiya bo'lmagan vaziyatda investitsiya va uni chiqib ketishini hisobga olgan holda kapital hajmi dinamikasini hisoblash formulasi;

(4) jamg'arish normasi ($\square t$) orqali daromadlar va investitsiyalarni bog'lab turuvchi ayniyat;

(5) chiqib ketishning doimiy normasi ($\square$) sharoitida kapitalni chiqib ketishini hisoblash formulasi.

6.3. Jamg'arish normasining iqtisodiy muvozanatga ta'siri.

Iqtisodiy o'sishning keynscha modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynscha nazariyasini rivojlantirish va unga tanqidiy yondoshish natijasida vujudga kelgan. Bu modellar orasida ingliz olimi R.Xarrod va amerikalik olim ye.Domarning iqtisodiy o'sish modellari e'tiborga molik hisoblanadi. Har ikkala modelning umumiy jihatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilar orqali shartlanadi:

1) ular neoklassik modellardan farqli o'laroq bir omilli model hisoblanadi. Ya'ni bu modellarda milliy daromadning o'sishi faqat kapital jamg'arishning funktsiyasi hisoblanib, kapital samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi bandligining oshishi, FTT yutuqlaridan foydalanish darajasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi kabi boshqa barcha omillar nazardan chetda qoldiriladi;
2) ishlab chiqarishning kapital sig'imi ishlab chiqarish omillari narxlarining nisbatiga bog'liq bo'lmay, faqat ishlab chiqarishning texnik sharoitlari orqali aniqlanadi.

Neokeynscha modelda investitsiyalarning o'sishi iqtisodiy o'sish va uning sur'atlarini belgilovchi omil hisoblanib, u bir tomondan,

milliy daromadning o'sishiga imkon yaratadi, ikkinchi tomondan esa, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. O'z navbatida daromadning o'sishi bandlikning oshishiga imkon yaratadi. Investitsiya hajmining ko'payishi natijasida kengaygan ishlab chiqarish quvvatlari daromadning o'sishi orqali to'liq ishga tushirilishi lozim.

SHunga ko'ra, ye.Domarning modelida quyidagi tenglik orqali muvozanatning ta'minlanishi shart qilib qo'yiladi:

Pul daromadining qo'shimcha o'sishi (talab)	=	**Ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sishi (taklif)**

Bu tenglikni formula tarzida yozilsa, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta I \times \frac{1}{a} = I \times \sigma \text{ yoki } \frac{\Delta I}{I} = \sigma \times a,$$

bu yerda:

I – har yillik sof kapital qo'yilmalar;

ΔI – sof kapital qo'yilmalarning qo'shimcha o'sishi;

ΔI/I – sof kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati;

1/a – multiplikator, bu yerda a –jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik;

σ - kapital samaradorligi.

Shunday qilib, iqtisodiyotdagi ishchi kuchining to'la bandligini hamda ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq ishlashini ta'minlovchi sof investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalarning o'sish sur'ati σ x a ga teng bo'lishi lozim. Agar iqtisodiyotdagi investitsiyalarning potentsial o'rtacha samaradorligi 0,3 ga, jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik 0,2 ga teng bo'lsa, u holda investitsiyalarning o'sish sur'ati 6% (0,3x0,2)x100%)ga teng bo'ladi.

6.4. Texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Iqtisodiy o'sish modellari to'g'risida so'z yuritiganda «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasiga to'xtalib o'tish maqsadga

muvofiq hisoblanadi. Mazkur kontseptsiyaga XX asrning 70-yillarida asos solingan. Bu kontseptsiya tarafdorlarining fikricha texnika taraqqiyoti va iqtisodiy o'sish atrof-muhitning ifloslanishi, tabiatga zaharli moddalarning chiqarilishi, shahar qiyofasining yomonlashuvi va boshka shu kabi ko'plab salbiy holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Aholi sonining tezlik bilan ko'payib borishi, ishlab chiqarish mikyoslarining kengayishi natijasida ishlab chiqarish, ayniqsa tabiiy resurslarning kamayib borishi pirovardida iqtisodiy o'sish chegaralarini cheklab qo'yadi. Buning oqibatida ocharchilik, atrof-muhitning buzilishi, resurslarning tugashi ro'y berib, tez orada aholi soni va sanoat ishlab chiqarish hajmi keskin qisqara boshlaydi. Shunga ko'ra, «nol darajadagi iqtisodiy o'sish» kontseptsiyasi tarafdorlari iqtisodiy o'sishni maqsadga muvofiq ravishda ma'lum chegarada ushlab turish zarur, deb hisoblaydilar. Ular iqtisodiy o'sish tovar va xizmatlar hajmining ko'payishini ta'minlashini tan olsalarda, bu o'sish bir vaqtning o'zida turmush darajasining yuqori sifatini ta'minlay olmasligini ta'kidlaydilar.

O'z navbatida, mazkur kontseptsiya muholiflari iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini yoqlab, uning o'zi cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishini, aynan yuqori darajadagi o'sish sharoitida jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash imkoniyati vujudga kelishini ko'rsatadilar. Atrof-muhitning ifloslanishi esa iqtisodiy o'sish oqibati bo'lmay, u tabiiy resurslardan foydalanishdagi narx shakllanish tizimining noto'g'riligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, mazkur muammolarni hal etish uchun tabiiy resurslardan foydalanishda qonuniy cheklovlar yoki maxsus soliqlarni kiritish, ifloslantirish huquqi bozorini shakllantirish lozimligini ta'kidlaydilar.

6.5. Felpsning "oltin qoidasi".

Felpsning "oltin qoidasi" iqtisodiy o'sish modeli investitsiya va jamg'armalar o'rtasidagi makroiqtisodiy muvozanat, ya'ni $I = S$ ga asoslanadi. U statik holdagi makromuvozanat uchun alohida, dinamik

holdagi makromuvozanat uchun alohida formuladan foydalanadi. 1-formula quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$G \times C = S,$$

bu yerda:

G – milliy daromadning o'sish sur'ati ($\Delta Y/Y$);

S – kapital sig'imi ($I/\Delta Y$);

S – milliy daromad tarkibidagi jamg'arishning ulushi (S/Y).

2-formula quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topadi:

$$Gw \times Cr = S,$$

bu yerda:

Gw – haqiqiy jamg'arma va taxmin qilinayotgan investitsiyalar o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlovchi o'sishning kafolatlangan sur'ati;

Cr – kapital koeffitsientining talab etilayotgan miqdori.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar **taklif omillari** deb ham atalib, iqtisodiyotning o'sish layoqatini belgilab beradi:

1) tabiiy resurslarning miqdori va sifati;

2) ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;

3) asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi;

4) texnologiya va fan-texnika taraqqiyoti.

Bu omillar har birining yalpi mahsulot hajmiga ta'sirini baholash orqali iqtisodiy o'sishni tavsiflash mumkin.

Ma'lumki, yalpi ichki mahsulot ishchi kuchi, kapital va tabiiy resurslar sarflarining funktsiyasi hisoblanadi, ya'ni:

$$Y = f(L, K, N),$$

bu yerda:

Y – yalpi ichki mahsulot;

L – ishchi kuchi sarflari;

K – kapital sarflari;

N – tabiiy resurslar sarflari.

Bu funktsional bog'lanishdan kelib chiqqan holda iqtisodiy o'sishni belgilab beruvchi bir qator xususiy ko'rsatkichlarni keltirib chiqarish mumkin:

1) **mehnat unumdorligi (Y/L)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining jonli mehnat sarflariga nisbati;

2) **mehnat sig'imi (L/Y)** – jonli mehnat sarflarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

3) **kapital samaradorligi (Y/K)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining unga sarflangan kapital xarajatlariga nisbati;

4) **kapital sig'imi (K/Y)** – kapital xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

5) **tabiiy resurslar samaradorligi (Y/N)** – mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'llanilgan tabiiy resurslar miqdoriga nisbati;

6) **mahsulotning resurslar sig'imi (N/Y)** – tabiiy resurslar sarfining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati;

7) **ishchi kuchining kapital bilan qurollanganlik darajasi (K/L)** – ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan kapital hajmining ishchi kuchi miqdoriga nisbati.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda yuqorida ko'rib chiqilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana **keyingi qo'shilgan ishlab chiqarish omillari unumdorligi** ko'rsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlar, boshqa omillar sarfi o'zgarmagani holda, har bir alohida omil sarfining qo'shimcha o'sishi ta'sirida mahsulot ishlab chiqarish hajmining qo'shimcha o'sishi hajmini belgilab beradi:

1) keyingi qo'shilgan mehnat unumdorligi ($\Delta Y/\Delta L$);

2) keyingi qo'shilgan kapital unumdorligi ($\Delta Y/\Delta K$);

3) keyingi qo'shilgan tabiiy resurslar unumdorligi ($\Delta Y/\Delta N$).

Bu ko'rsatkichlar yalpi mahsulot ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishida har bir omilning hissasini namoyon etib, u quyidagicha aniqlanadi:

$$Y = (\Delta Y/\Delta L)L + (\Delta Y/\Delta K)K + (\Delta Y/\Delta N)N.$$

Iqtisodiy o'sishga **taqsimlash omillari** ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish calohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning yuqori miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Real mahsulot ikki asosiy usulda ko'paytirilishi mumkin: 1) resurslarning ko'proq hajmini jalb etilishi; 2) ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan (6.1-chizma).

6.1-chizma

Real mahsulot o'sishini aniqlab beruvchi omillar

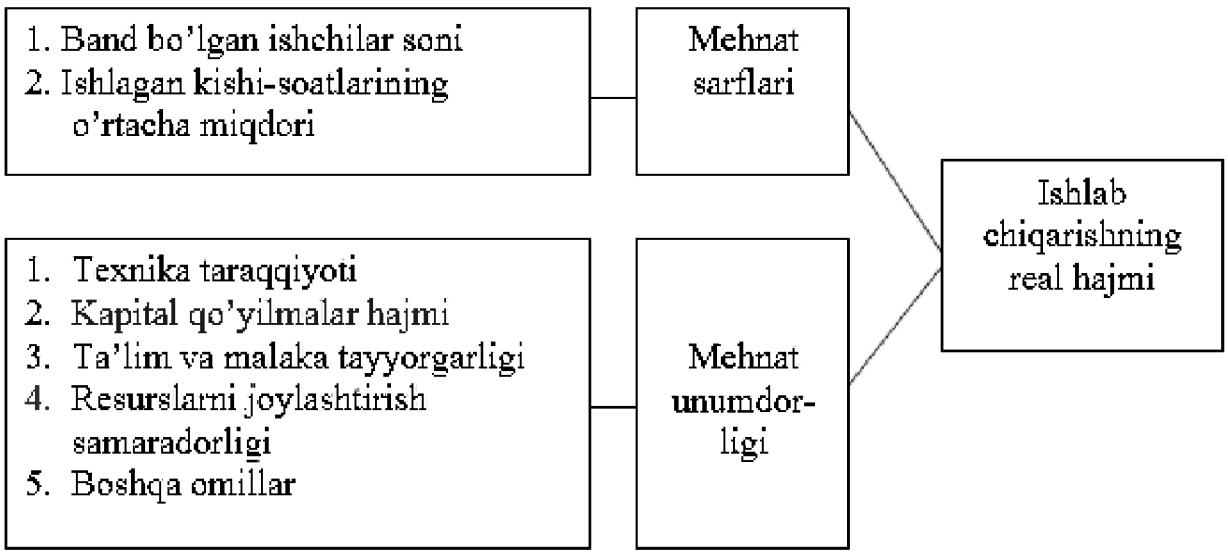

6.6. Iqtisodiy o'sishning J.Mid va J.Lyuis modellari.

Iqtisodchi olimlar J.Mid va J.Lyuis modellari - iqtisodiy o'sish sur'atlarini, omillarini o'rganish hamda uning kelgusidagi natijalarini bashorat qilish borasidagi tadqiqotlari pirovardida turli iqtisodiy o'sish modellarining yaratilishiga olib keldi. Bu modellar o'z mazmuniga ko'ra bir-birlaridan farqlansada, ularning asosida ikkita nazariya – makroiqtisodiy muvozanatning keynscha (keyinchalik neokeynscha) nazariyasi hamda ishlab chiqarishning klassik (keyinchalik neoklassik) nazariyasi yotadi.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda neoklassik nazariya namoyondalari bizningcha bir tomonlama bo'lgan quyidagi noto'g'ri nazariy shartlarga asoslanadilar:

1) mahsulotning qiymati barcha ishlab chiqarish omillari tomonidan yaratiladi;

2) ishlab chiqarish omillarining har biri o'zining keyingi qo'shilgan mahsulotiga tegishli ravishda mahsulot qiymatini yaratishga

hissasini qo'shadi. Shunga ko'ra, bunga javoban barcha keyingi qo'shilgan mahsulotga teng keluvchi daromad ham oladi;

3) mahsulot ishlab chiqarish va buning uchun zarur bo'lgan resurslar o'rtasida miqdoriy bog'liqlik mavjud;

4) ishlab chiqarish omillarining erkin tarzda amal qilishi hamda ular o'rtasida o'zaro bir-birining o'rnini bosish imkoniyati mavjud.

Biz oldingi boblarda aytganimizdek, neoklassik va boshqa ayrim yo'nalishdagi nazariyotchilar bu yerda ham ikkita uslubiy xatoga yo'l qo'yadilar:

1) ular ishlab chiqarish omillarining barchasi bir xil qiymat yaratadi, ular qiymatni yaratishda baravar ishtirok etadi, deb hisoblaydilar. Xolbuki, barcha ishlab chiqarish vositalari hech qanday yangi qiymat yaratmaydilar, balki o'zlarining qiymatlariga teng miqdordagi qiymatni jonli mehnat yordamida yangi yaratilgan mahsulotga o'tkazadilar. Lekin barcha omillar yaratilgan va o'sgan (ko'paygan) mahsulotning nafliligini yaratishda qatnashadilar;

2) ular doimo barcha omillar ichida jonli mehnatning faol rol o'ynashini, qolganlari esa passiv rol o'ynashini unutadilar. Chunki hech bir tabiiy resurs, kapital resurlari jonli mehnat tomonidan harakatga keltirilmasa, o'zicha harakatga kela olmasligi, irib-chirib o'z joyida ham jismonan, ham qiymati yo'q bo'lib ketishi, ularning qiymati faqat jonli mehnat tomonidan saqlab qolinishi million yillardan beri milliard martalab tasdiqlanib kelmoqda. Lekin negadir ularning bunga e'tibor bergisi kelmaydi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy o'sishning dastlabki neoklassik modellari 1950-1960 yillarda, ya'ni dinamik muvozanat muammosiga e'tibor susaygan va birinchi planga nafaqat foydalanilmagan quvvatlar hisobiga, balki shu bilan birga yangi texnikani joriy qilish, unumdorlikni oshirish va ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash hisobiga potensial mumkin bo'lgan o'sish sur'atlariga erishish muammosi chiqqan davrda paydo bo'ldi. Birinchi neoklassik model R. Solou tomonidan 1956-yilda "Iqtisodiy o'sish nazariyasiga hissa" asarida tasvirlab berildi va so'ngra

1957 yilda “Texnik taraqqiyot va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi” nomli asarida rivojlantirildi. Jamg‘arish normasining o‘sishi investitsiyalar hajmining oshishini keltirib chiqaradi. Bu esa asosiy kapital miqdorining ortishiga, o‘z navbatida kapital bilan qurollanganlik darajasining (k) ko‘tarilishiorqali , pirovard natijaga, ya’ni esa ishlab chiqarish hajmining (Y) ko‘payishiga olib keladi.

R.Soluning fikriga ko‘ra , barqaror muvozanat sharoitida kapital, mehnat va milliy daromad darajasi bir xil, aholi soni o‘sishiga teng sur’atda o‘sib boradi. Aholi sonining tez o‘sishi iqtisodiyotning o‘sish sur’atlari jadallashishiga ta’sir etadi, ammo barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish kamayadi. O’z navbatida, jamg‘arish normasining oshirilishi aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad miqdorini oshiradi va kapital bilan qurollanganlik koeffitsentini ko‘tarilishiga olib keladi, lekin barqaror holatdagi o‘sish sur’atiga ta’sir ko‘rsatmaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy o‘sish tushunchasi va uni o‘lchash usullarini izohlab bering.
2. Iqtisodiy o‘sishga ta’sir etuvchi omillarni formulalar yordamida tushuntirib bering.
3. Iqtisodiy o‘sish qanday salbiy oqibatlarga olib keladi?
4. Iqtisodiy o‘sish modellarining umumlashtirilgan karkasini qanday yozish mumkin?
5. R.Solou va Harrod-Domar modellarini tushuntirib bering.

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Qaysi iqtisodiy modelda ishlab chiqarish funksiyasi ishlab chiqarish omillarining eng so‘ngi natijasini bildiradi va unda kapitalni jamg‘arishda investitsiyalarga qilingan qo‘shimcha xarajatlar kapitaldan foydalanishdagi qo‘shimcha samaralarni qoplamay qolgan vaziyatda to‘xtatiladi?

A) Talab va taklif modeli

B) Harrod-Domar modeli

C) Robert Solou modeli

D) Jamg‘arish- iste’mol modeli

2. Harrod-Domar modelida o‘sishini ta’minlaydigan asosiy omil …. hisoblanadi?. A) Kapital jamg‘arish

B) Jamg‘arish normasi

C) Chiqib ketishning doimiy normasi D) Real statistik ma’lumotlar

3. Quyidagilardan ishlab chiqarish funksiyasini aniqlang.

A) Eksport narxlar indeksi/Import narxlar indeksi x 100% = E_i / I_i x 100%.

B) U=f (K,L);

C) Yer= (Ya – Va) / Ya.

D) KE= E(X) + KZ

4. Qachon birinchi neoklassik model R. Solou tomonidan “Iqtisodiy o‘sish nazariyasiga hissa” asarida tasvirlab berildi?

A) 1987-yil

B) 1449-yil

C) 1879-yil

D) 1956-yil

5. Qaysi ko‘rsatkichning o‘zgarishi asosiy kapital miqdorining ortishiga, o‘z navbatida kapital bilan qurollanganlik darajasining (k) ko‘tarilishi orqali, pirovard natijaga, ya’ni ishlab chiqarish hajmining (Y) ko‘payishiga olib keladi?

A) Jamg‘arish normasining o‘sishi

B) Talabning taklifga nisbatan kamayishi

C) Mehnat resurslari soni ko‘payishi

D) YaIM hajmining keskin oshishi

6. Asosiy mohiyati: kapital unumdorligining doimiyligi, kapital chiqib ketishi mumkin emasligi, investitsion uzulish ham nolga teng va ishlab chiqarish mexnat xarajatlariga bog‘liq emasligidan iborat bo‘lgan model qaysi?

A) Robert Solou modeli

B) Harrod-Domar modeli

C) Bozor muvozanati modeli

D) Iqtisodiy o‘sish modeli

7. “Barqaror muvozanat sharoitida kapital, mehnat va milliy daromad darajasi bir xil, aholi soni o‘sishiga teng sur’atda o‘sib boradi. Aholi sonining tez o‘sishi iqtisodiyotning o‘sish sur’atlari jadallashishiga ta’sir etadi, ammo barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish kamayadi. O’z navbatida, jamg‘arish normasining oshirilishi aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad miqdorini oshiradi va kapital bilan qurollanganlik koeffitsentini ko‘tarilishiga olib keladi, lekin barqaror holatdagi o‘sish sur’atiga ta’sir ko‘rsatmaydi” Bu fikr kimga tegishli?

A) F. Kene

B) Adam Smit

C) V. Kamayev

D) **Robert Solou**

8. Iqtisodiy o‘sish modellarining umumlashtirilgan “karkasi”ning qaysi formulasida xatolik sodir bo‘lgan:

$Y_t = f(K_t, L_t, t);$ (1)

$Y_t = C_t + L_t;$ (2)

$K_t = K_{t-1} + I_t - W_t;$ (3)

$I_t = a\ tY_t;$ (4)

$W_t = bS_t.$ (5)

A) 2,5 -formulada

B) 3,4- formulada

C) 1,5- formulada

D) 4,5-formulada

9. $K_t = K_{t-1} + I_t - W_t;$ ushbu formulaga izoh bering?

A) Ishlab chiqarish funksiyasi formulasi: bu yerda t ga bog‘liq holda modelda texnik taraqqiyotni tasvirlashni kiritish mumkin;

B) Chiqib ketishning doimiy normasi sharoitida kapitalni chiqib ketishini hisoblash formulasi.

C) Vaqtinchalik investitsiya bo‘lmagan vaziyatda investitsiya va uni chiqib ketishini hisobga olgan xolda kapital hajmi dinamikasini hisoblash formulasi;

D) Daromadlarni iste'mol va investitsiyaga taqsimlashni ko'rsatuvchi asosiy makroiqtisodiy ayniyat;

10. Daromadlarni iste'mol va investitsiyaga taqsimlashni ko'rsatuvchi asosiy makroiqtisodiy ayniyat qaysi javobda to'g'ri berilgan?

A) $K_t = K_{t-1} + I_t - W_t$; B) $Y_t = C_t + I_t$; C) $Y_t = C_t + I_t$; D) $W_t = bK_t$.

VII BOB. AKTIVLAR BOZORI, PUL VA BAHO

7.1.Pul tushunchasi va uning funktsiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul mablag‘lari to‘xtovsiz harakatda bo‘ladi, tovarlar va xizmatlarni ayirboshlash jarayonida resurslar uchun to‘lovlarni amalga oshirishda, ish haqi hamda boshqa majburiyatlarni to‘lashda pul qo‘ldan qo‘lga o‘tib, aylanib turadi. **Pulning o‘z vazifalarini bajarish jarayonidagi to‘xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.**

Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo‘yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat **pul tizimi**ning muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1) milliy pul birligi (so‘m, dollar, iena, funt sterling, marka va h.k.);

2) naqd pul muomalasida qonuniy to‘lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog‘oz, tanga va kredit pullar tizimi;

3) pul emissiyasi, ya’ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi;

4) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. **Naqd pul muomalasiga** bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. **Naqd pulsiz hisoblar** cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to‘lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Ularning hammasi **pul agregati** deb yuritiladi. **Muomalada mavjud bo‘lgan pul massasi** naqd va kredit pullarni qo‘shish yo‘li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o‘ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

7.2. Pul agregatlari.

Milliy iqtisodiyotda davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlari pul sifatida foydalanadi. Pul

operatsiyalarining asosiy ko‘pchilik qismi naqd pulsiz, cheklar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar yordamida amalga oshiriladi. Shu sababli muomalada bo‘lgan pul miqdorini hisoblash uchun **M_1 ...M_n pul agregatlari yoki tarkibiy qismi** tushunchasidan foydalaniladi. **Barcha pul agregatlari yig‘indisi yalpi pul massasi yoki yalpi pul taklifini tashkil qiladi.**

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M0 – muomaladagi naqd (qog‘oz va metall) pullar.

M1 = M0 + aholining joriy hisob varaqlaridagi pul qoldiqlari, korxonalarning hisob varaqlaridagi pul mablag‘lari, banklardagi talab qilib olish mumkin bo‘lgan pul omonatlari.

M2 = M1 + tijorat banklaridagi muddatli omonatlar va jamg‘arma hisob varaqlaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalardagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibiga kiruvchi pul mablag‘larini bevosita bir shaxsdan boshqa biriga o‘tkazish hamda ayirboshlash bitimlarida foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg‘arish vositasi vazifasini bajaradilar.

M3 = M2 + bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Bundan ko‘rinadiki, pul massasining har bir alohida agregati o‘zining likvidligi darajasiga ko‘ra farqlanadi. **Likvidlik – bu turli aktivlarning o‘z qiymatini yo‘qotmasdan (ya’ni eng kam xarajatlar asosida) tezlik bilan naqd pulga aylana olish qobiliyatidir.** Metall (tanga) va qog‘oz pullar eng yuqori likvidlikka ega bo‘ladi. Mijoz o‘zi istagan vaqtida olishi mumkin bo‘lgan bank hisob varaqalaridagi pul omonatlari ham likvidli hisoblanadi. Pul massasi tarkibiga to‘lov vositasi vazifasini bajarish layoqati pastroq bo‘lgan aktivlar qo‘shilib borishi bilan, ularning likvidlik darajasi ham pasayib boradi.

Naqd pullar rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida umumiy pul massasining 9-10 foizini, bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mustaqil hamdo‘stlik davlatlarida 35–40 foizni tashkil qiladi.

7.3.Pulga talabning klassik nazariyasi .

Pul miqdoriga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olib, pul muomalasining quyidagi qonuniga ta'rif berish mumkin: **boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, muayyan davrda muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori sotishga chiqariladigan tovarlar summasiga to'g'ri mutanosib, pulning aylanish tezligiga teskari mutanosibdir.**

Bunda sotishga chiqariladigan tovarlar summasi ishlab chiqarilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar hajmiga va ularning narxiga bog'liq bo'ladi.

Albatta bunda narx haqida gap ketganda AQSH iqtisodchisi I.Fisher ko'rsatganidek hamma tovarlarning o'rtacha narxi olinmaydi. Chunki samolyot narxi bilan ruchka narxining o'rtachasini olib bo'lmaydi. Shuning uchun har bir turdagi tovarning bozor narxida sotilgan summalari yig'indisi olinadi.

Ta'kidlash lozimki, pulning hamma tizimlari uchun pul muomalasi qonuni umumiy bo'lib, shu bilan birga oltin va qog'oz pul muomalasi qonunlarining o'ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud.

Masalan, **1) oltin pul muomalada bo'lganda:**

a) ortiqcha oltin pul xazinaga jalb qilinib, zaxirada to'planib boradi, zarur bo'lganda muomalaga yoki har xil bezaklar uchun foydalanishga chiqariladi;

b) tovarlar hajmi ko'payib, muomala uchun qo'shimcha pul zarur bo'lganda xazinadagi oltin pullar muomalaga kiritiladi. Shu yo'l bilan muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori o'z-o'zidan tartiblanadi.

2) Muomala uchun zarur bo'lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda, oltinning o'z qiymatiga nisbatan esa teskari mutanosiblikda o'zgaradi:

a) oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o'zgarmagan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo'lsa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori ham shuncha kam bo'ladi. Agar tovarlar qiymati o'zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining ortishiga qarab unga mutanosib ravishda

koʻpayadi;

b) agar tovarlar hajmi va qiymati oʻzgarmaydi, deb faraz qilsak, muomaladagi oltin pul miqdori oltinning oʻz qiymatiga qarab oʻzgaradi, ya'ni uning qiymati oshsa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori koʻpayadi.

Qogʻoz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidan farq qilib, uni quyidagicha ifodalash mumkin:

- qogʻoz pul qancha miqdorda chiqarilmasin, unda belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur boʻlgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng boʻladi;

- qogʻoz pulning har bir birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur boʻlgan oltin pul qiymatining muomalaga chiqarilgan qogʻoz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Qogʻoz pul tizimi amal qilib turgan davrdan buyon oʻtgan real iqtisodiy hayot shuni koʻrsatadiki, oltin pul muomaladan chiqarilgan va qogʻoz pullarning oltin pul bilan aloqasini yoʻqotishga rasman urinilgan boʻlsada, uning nominal qiymat belgisi sifatidagi harakatida oltin pul bilan boʻlgan aloqasi hozirgacha ob'ektiv ravishda saqlanib qolgan. Faqat u modifikatsiyalashib, murakkablashib bormoqdaki, natijada uni mantiqiy mushohada qilish orqali tushunish ancha qiyinlashadi. Shuning uchun ham qogʻoz pullar har bir davlatning maxsus qonuni bilan muomalaga chiqariladi. Bu qonunda pulning belgisi, birliklari, miqyoslari va chet el valyutalari bilan rasmiy almashuv tartibi oʻrnatiladi. Ammo uning qiymat belgisi sifatida qancha qiymatga ega ekanligini hech qanday davlat qonuni bilan oʻrnatib boʻlmaydi, u faqat ob'ektiv iqtisodiy qonun – pul muomalasi qonuni asosida oʻrnatiladi va amal qiladi[23].

7.4.Pulga talabning keynischa nazariyasi .

Pulga talab ikki qismdan iborat boʻlishi mumkin: ayirboshlash uchun zarur boʻlgan pulga boʻlgan talab hamda aktivlar sotib olish uchun zarur boʻlgan pulga talab.

---

[23] Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 12-13-b.

Ayirboshlash uchun zarur bo‘lgan pulga bo‘lgan talab aholining kundalik shaxsiy ehtiyojlari, korxonalarning ish haqi to‘lash, material, yoqilg‘i va shu kabilarni sotib olish uchun kerak bo‘lgan pul miqdorini ifodalaydi. Ayirboshlash uchun zarur bo‘lgan pul miqdori biz yuqorida ko‘rsatgan formula bilan aniqlanadi. Ushbu formulaga asosan aholi va korxonalarga ikki holda ayirboshlash uchun ko‘proq pul talab qilinadi: narxlar o‘sganda va ishlab chiqarish hajmi ko‘payganda.

Kishilar o‘zlarining moliyaviy aktivlarini har xil shakllarda, masalan, korporatsiya aktsiyalari, xususiy yoki davlat obligatsiyalari shaklida ushlab turish mumkin. Demak, aktivlar tomonidan, ya’ni investitsiyalar uchun pulga talab ham mavjud bo‘ladi.

Aktivlar tomonidan pulga talab foiz stavkasiga teskari mutanosiblikda o‘zgaradi. Foiz stavkasi past bo‘lsa, kishilar ko‘proq miqdoridagi naqd pulga egalik qilishni afzal ko‘radi. Aksincha, foiz yuqori bo‘lganda pulni ushlab turish foydasiz va aktivlar shaklidagi pul miqdori ko‘payadi. Shunday qilib, pulga bo‘lgan umumiy talab, aktivlar tomonidan pulga bo‘lgan talab va ayirboshlash uchun pulga bo‘lgan talabning miqdori bilan aniqlanadi.

Ko‘pincha tovarlar qarzga (kreditga) sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to‘lanadi. Demak, muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo‘ladi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to‘lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga ehtiyojni ko‘paytiradi.

Mazkur holatlarni hisobga olganda, muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$P_m = \frac{T_b - \tilde{O}_k + \tilde{O}_t}{\grave{A}_t},$$

bu yerda:

P_m - muayyan davrda muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori;

T_b - sotilishi lozim bo‘lgan tovarlar summasi (tovarlar miqdori × narxi);

X_k - kreditga sotilgan tovarlar summasi;

X_t - to‘lash muddati kelgan tovarlar va xizmatlar hamda boshqa to‘lovlar summasi;

A_t - pulning aylanish tezligi.

Masalan sotilgan tovarlar summasi 100 mln. so‘mni, kreditga sotilgan tovarlar – 20 mln. so‘mni, ilgari kreditga sotilib, ayni paytda to‘lash muddati kelgan tovarlar va boshqa to‘lovlar – 40 mln. so‘mni tashkil qilib, pulning aylanish tezligi 6 marta bo‘lsa, u holda muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori 20 mln. so‘mga teng bo‘ladi. Ya’ni:

$$P_m = \frac{100 - 20 + 40}{6} = 20\ m\ln.\ so'm.$$

Muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori pul muomalasi qonunini miqdoran ifodalaydi. Chunki muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdoriga nisbatan muomalaga kam pul chiqarilsa, ko‘pgina xo‘jaliklarda pul tishmasligi, normal holatda xo‘jalik yuritib bo‘lmay qolish holati yuz beradi. Yoki, aksincha, muomalada bo‘lgan pul miqdori sotilayotgan tovarlar va xizmatlar summasiga nisbatan oshib ketishi va buning natijasida tovarlar bilan ta’minlanmagan pulning paydo bo‘lishi uning qadrsizlanishi, ya’ni inflyatsiyani bildiradi.

7.5.O‘zbekistonda pul agregatlari va pul massasi tarkibi .

Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag‘lariga bo‘lgan talab va pul taklifining o‘zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.

Pul taklifi – bu bozorda pul sifatida muomalada bo‘lgan turli-tuman moliyaviy mablag‘lar, ya’ni pul agregatlari yig‘indisi hisoblanadi.

Mamlakatdagi pul taklifi asosan Markaziy bank tomonidan tartibga solinsada, u iqtisodiyotdagi barcha taklifni qamrab ololmaydi. Chunki, bu jarayonga uy xo‘jaligi xatti-harakati hamda tijorat banklarining siyosati ham ta’sir ko‘rsatadi.

Tijorat banklari o‘z ixtiyorlarida bo‘lgan aktivlari hisobiga yangi pullarni hosil qilishlari, ya’ni ularni bank krediti sifatida mijozlariga berishlari mumkin. To‘g‘ri, ularning bu faoliyatlari Markaziy bank tomonidan o‘rnatiluvchi majburiy zaxira me’yorlari orqali cheklanadi.

Ya'ni, tijorat banki o'zining joriy xarajatlarini qoplashi hamda mijozlar tomonidan kreditlar qaytarilmasligi xavfining oldini olish maqsadida ma'lum miqdordagi pul mablag'larini zaxira sifatida saqlashi lozim. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u ma'lum muddatdan so'ng yana bankka qaytishi hamda majburiy zaxira me'yoridan ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi mumkin.

7.6. Pul massasi va uning tarkibi.

Muomalada mavjud bo'lgan pul massasi naqd va kredit pullarni qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Pul muomalasi o'ziga xos qonunlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Uning qonunlaridan eng muhimi muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlash va shunga muvofiq muomalaga pul chiqarishdir.

Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori quyidagi omillarga bog'liq:

1. Muayyan davrda (masalan, bir yil davomida) sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi. Tovarlar va xizmatlar qancha ko'p bo'lsa, ularning narxi qancha baland bo'lsa, ularni sotish va sotib olish uchun shuncha ko'p pul miqdori talab qilinadi.

2. Pul birligining aylanish tezligi. Pul bir xil bo'lmagan tezlik bilan aylanadi. Bu ko'p omillarga, jumladan sotilayotgan tovarlar turiga, ularning xaridorgirligiga bog'liq bo'ladi. Pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam bo'ladi.

3. Kreditning rivojlanganlik darajasi, puldan to'lov vositasi sifatida foydalanish. Ko'pincha tovarlar qarzga (kreditga) sotiladi va ularning haqi kelishuvga muvofiq keyingi davrlarda to'lanadi. Demak, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori kredit miqdoriga muvofiq kamroq bo'ladi. Ikkinchi tomondan, bu davrda ilgari kreditga sotilgan tovarlar haqini to'lash vaqti boshlanadi. Bu pul miqdoriga ehtiyojni ko'paytiradi.

7.7. Reserv pullar va uning tarkibi.

Bunda sotishga chiqariladigan tovarlar summasi ishlab chiqarilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar hajmiga va ularning narxiga bog‘liq bo‘ladi.

Albatta bunda narx haqida gap ketganda AQSH iqtisodchisi I.Fisher ko‘rsatganidek hamma tovarlarning o‘rtacha narxi olinmaydi. Chunki samolyot narxi bilan ruchka narxining o‘rtachasini olib bo‘lmaydi. Shuning uchun har bir turdagi tovarning bozor narxida sotilgan summalari yig‘indisi olinadi.

Ta’kidlash lozimki, pulning hamma tizimlari uchun pul muomalasi qonuni umumiy bo‘lib, shu bilan birga oltin va qog‘oz pul muomalasi qonunlarining o‘ziga xos xususiyatlari va bir-biridan farqlari mavjud.

Masalan, **1) oltin pul muomalada bo‘lganda:**

a) ortiqcha oltin pul xazinaga jalb qilinib, zaxirada to‘planib boradi, zarur bo‘lganda muomalaga yoki har xil bezaklar uchun foydalanishga chiqariladi;

b) tovarlar hajmi ko‘payib, muomala uchun qo‘shimcha pul zarur bo‘lganda xazinadagi oltin pullar muomalaga kiritiladi. Shu yo‘l bilan muomala uchun zarur bo‘lgan oltin pul miqdori o‘z-o‘zidan tartiblanadi.

2) Muomala uchun zarur bo‘lgan oltin pul miqdori tovarlar qiymatining miqdoriga to‘g‘ri mutanosiblikda, oltinning o‘z qiymatiga nisbatan esa teskari mutanosiblikda o‘zgaradi:

a) oltin pul qiymati va tovarlar hajmi o‘zgarmagan taqdirda tovarlar qiymati qancha past bo‘lsa, muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori ham shuncha kam bo‘ladi. Agar tovarlar qiymati o‘zgarmasa, pulning miqdori tovarlar hajmining ortishiga qarab unga mutanosib ravishda ko‘payadi;

b) agar tovarlar hajmi va qiymati o‘zgarmaydi, deb faraz qilsak, muomaladagi oltin pul miqdori oltinning o‘z qiymatiga qarab o‘zgaradi, ya’ni uning qiymati oshsa, pul miqdori kamayadi, qiymati pasaysa, pul miqdori ko‘payadi.

Qog‘oz pul muomalasi qonunlari oltin pul muomalasidan farq

qilib, uni quyidagicha ifodalash mumkin:

- qog‘oz pul qancha miqdorda chiqarilmasin, unda belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo‘lgan oltin pul miqdorining qiymatiga teng bo‘ladi;

- qog‘oz pulning har bir birligida belgilangan qiymat miqdori muomala uchun zarur bo‘lgan oltin pul qiymatining muomalaga chiqarilgan qog‘oz pul miqdori nisbatiga mos keladi.

Qog‘oz pul tizimi amal qilib turgan davrdan buyon o‘tgan real iqtisodiy hayot shuni ko‘rsatadiki, oltin pul muomaladan chiqarilgan va qog‘oz pullarning oltin pul bilan aloqasini yo‘qotishga rasman urinilgan bo‘lsada, uning nominal qiymat belgisi sifatidagi harakatida oltin pul bilan bo‘lgan aloqasi hozirgacha ob’ektiv ravishda saqlanib qolgan. Faqat u modifikatsiyalashib, murakkablashib bormoqdaki, natijada uni mantiqiy mushohada qilish orqali tushunish ancha qiyinlashadi. Shuning uchun ham qog‘oz pullar har bir davlatning maxsus qonuni bilan muomalaga chiqariladi. Bu qonunda pulning belgisi, birliklari, miqyoslari va chet el valyutalari bilan rasmiy almashuv tartibi o‘rnatiladi. Ammo uning qiymat belgisi sifatida qancha qiymatga ega ekanligini hech qanday davlat qonuni bilan o‘rnatib bo‘lmaydi, u faqat ob’ektiv iqtisodiy qonun – pul muomalasi qonuni asosida o‘rnatiladi va amal qiladi[24].

7.8. Pul taklifi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to‘g‘risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirgan va buning natijasida YaMM miqdori o‘sishini rag‘batlantirgan hamda bu bilan ma’lum darajada samaradorlikka erishgan bo‘lsa, uzoq muddatli davrda esa bu choralarning samaradorligi pasayadi.

Shuni ham esdan chiqarmaslik kerakki, pul-kredit siyosati asosida yaxlit iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta’sir jarayonlarini o‘rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil

[24] Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o’tish jarayonida milliy valyuta barqarorligini ta’minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 12-13-b.

yondashuvchi iqtisodchilar o‘rtasida ko‘p yillardan beri tortishuvlar bo‘lib kelmoqda. Bularga takomillashtirilgan keynschilar nazariyasi va zamonaviy pul miqdori nazariyasini kiritamiz. Ushbu ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaMMga ta’sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta’sirning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat asosiga foiz stavkasi darajasi asos, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasi asos qilib olinishi zarur. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaMMga ta’sirini qo‘yidagi ketmaketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi: pul taklifining o‘zgarishi foiz stavkasining o‘zgarishi, u esa o‘z navbatida, investitsiyalarga bo‘lgan talabning o‘zgarishi orqali YaMMga ta’sir etadi. Monetaristlar esa bu borada shunday deydilar - pul miqdorining o‘zgarishi bilan YaMM o‘zgarishi o‘rtasida yaqinroq aloqa mavjud: ya’ni, pul miqdorining o‘zgarishi bevosita YaMM o‘zgarishiga olib keladi.

Keynschilarning asosiy tenglamasi qo‘yidagicha:

$$\mathbf{YaMM = S + I + G + X_n;}$$

Bu yerda**:**

C - aholi iste’mol xarajatlari;

I - investitsiyalar;

G - davlatning tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlari; Xn - sof eksport.

Monetaristlar esa qo‘yidagi tenglamaga asoslanadilar:

$$\mathbf{M \times V = Q \times P}$$

Agar **Q x P** = YaMM bo‘lsa, unda tenglamani quyidagicha yozish mumkin bo‘ladi:

$$\mathbf{M = YAMM / V;}$$

Bu yerda:

M-pul massasi;

V-pulning aylanish tezligi Yoki aylanishlar soni; **P**-tovar va xizmatlarning o‘rtacha Bahosi; **Q**-sotilgan tovarlar soni.

Bunda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, nobarqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo‘lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvning sintez qilingan, ya’ni, bu yondashuvlarning ijobiy jixatlarini qo‘shib, o‘zida aks ettirgan monetaristik siyosatning variantidir. Uzoq muddatli davrda monetaristik yondashuv ko‘proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta’sir etishdan voz kechmaydi.

O’zbekistonda pul-kredit siyosatining qo‘idagi yo‘nalishlari mavjud:

- davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish, uni doimiy nazorat qilish;
- Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta’minlash, bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobida kredit byerishi nazarda tutiladi, bu esa o‘z navbatida Markaziy bank tomonidan, umuman, pul muomalasi soxasini nazorat qilishga imkon beradi;
- Kredit va budjet tizimlari o‘rtasida o‘zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, byudjet kamomadi pul chiqarish hisobiga emas, balki davlatning qimmatli qog‘ozlarini sotish hisobiga qoplanishi zarur.

7.9. Bank multiplikatori.

Moliya bozoridagi operatsiyalar moliya muassasalari vositasida amalga oshiriladi. Bunday mussasalarga turli xil banklar, birjalar, depozitariylar, sug‘urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, agentliklar kiradi.

«Bank» tushunchasi qadimiy fransuzcha «bang» va «banka» so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, «sarrof kursisi, do‘koni» degan ma’noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000 yil muqaddam faoliyat ko‘rsatgan bankirlar haqidagi ma’lumotlarida ham mavjud.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. **Banklar pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.**

Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi.

Banklar tizimi odatda ikki bosqichli bo'lib, o'z ichiga **markaziy (emission) bank** va **tijorat (depozitli) banklarning** tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo'lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatuvchi tashkilotlar ko'p, ammo ularning markazida banklar turadi.

O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunida, bank nima, degan savolga qo'yidagicha javob topish mumkin:

Bank-tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O'zbekistondagi bank tizimi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to'lovlari (transfertlar) banklar orqali o'tadi. Banklar qo'yidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab beradi;
- pul bilan bo'ladigan hisob-kitob opyeratsiyalarini, xususan, pul to'lash ishlarini bajaradi;
- chet el valyutasini sotadi va sotib oladi;

- o‘z qo‘lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan muxtojlarga qarz (ssuda)ga beradi, ya’ni, kredit bilan shug‘ullanadi;
- o‘z puliga aksiya sotib olib, uni boshqa sohaga joylashtiradi;
- biznes yuzasidan maslahat beradi va hokazo.

Bank ishi pul olamida bo‘ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqei uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog‘liq. Bundan tashqari, Markaziy bank ayni paytda boshqa, jumladan, banklarning banki, davlat banki, milliy oltin-valyuta zaxiralarini boshqaruvchilik vazifalarini ham bajaradi.

Markaziy bank o‘zining butun faoliyatini zimmasida turgan vazifalarni sifatli va samarali ado etadigan darajada uyushtiradi. Umumiy pul xo‘jalik aylanmasida Markaziy bankning monopollik mavqei unga pul muomalasini nazoratida saqlab turishga imkon byeradi, pul miqdori nazoratsiz ko‘paymasa, uning xarid qobiliyati ham pasayib ketmaydi.

Bundan tashqari, tijorat banklari Markaziy bankda o‘z qisqa muddatli va o‘rta muddatli majburiyatlaridan muayyan foiz hajmida eng kam zaxira deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur. Markaziy bank naqdsiz to‘lov aylanmasini texnik tarzda bajarish uchun sof bank xizmatlarini taqdim etadi. Banklar bu xizmatlardan iqtisodiyotning turli subyektlari o‘rtasida to‘lov aylanmasini yo‘lga qo‘yish uchun foydalanadi.

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o‘zining mintaqaviy bo‘linmalari orqali kredit muasasalaridan majburiy ravishda axborot, oylik hisobot va yillik yakuniy balans ma’lumotlarini taqdim etish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo‘ysinishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit-hisob xizmati ko‘rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi. Ikki boskichli tizimda banklar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar bo‘yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo‘nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal–raxbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo‘g‘inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o‘rtasidagi bo‘ysinish munosabatlari, gorizontalturli quyi bo‘g‘inlar o‘rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

Markaziy bank faqat mijozlarning ikki toifasi-tijorat va ixtisoslashgan banklar hamda davlat tuzilmalari uchun tom ma’noda Markaziy bank bo‘lib qoladi.

Bank operatsiyalari – mablag‘larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo‘yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) – olingan va to‘langan foiz summalari o‘rtasidagi farq.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o‘z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

7.10. Pul taklifining kengaytirilgan modeli , pul multiplikatori.

Pul taklifining kengaytirilgan modeli deganda, to‘liq bandlik sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta’sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o‘zgartirish tushuniladi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash vazifasini xayotga taqdim etadi.

Xalq xo‘jaligining har qanday tarmog‘i kabi kredit tizimi ham tarkibiy qismlarni, bosqichma-bosqich pastdan yuqoriga tomon tuzilishni tashkil etishga, ya’ni markaziy boshqaruv bo‘g‘ini va quyi (ish bajaruvchi) tashkilotlarni ajratishga ehtiyoj sezdi.

Quyi tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida boshqaruv tashkiloti kredit muassasalarining faoliyat ko‘rsatishini nazoratga olishi, ular ishini tahlil qilishi hamda kredit tizimi to‘xtovsiz va pishiq-puxta ishlashi uchun mavjud ta’sir etish dastaklari orqali

tizim faoliyatini kerakli izga solishi, xalq oborotiga kredit hisobi samaradorligini ta'minlashi, kredit opyeratsiyalarining hajmi asossiz ravishda kengayib yoki kamayib ketishiga yo'l qo'ymasligi kyerak.

Kredit deganda o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum (hudud) muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

Kredit subyektlari har xil bo'ladi. Bularga korxona, firma, tashkilot, muassasa, davlat va turli toifadagi aholini kiritish mumkin. Kredit obyekti – har qanday pul emas, balki vaqtincha bo'sh turgan, egasi tomonidan ishlatilmay va qarzga berilishi mumkin bo'lgan puldir.

Qarzga mablag' beruvchi tomon kreditor, ya'ni, kredit beruvchi, ssuda oluvchi tomon esa qarzdor, ya'ni, kredit oluvchi debitor hisoblanadi.

Bank kreditlarining asosiy qoidalari qo'yidagilar hisoblanadi: • muddatlilik;

- aniq maqsadga yo'naltirilganlik;
- foizlilik;
- to'lashlilik;
- moddiy ta'minlanganlik va boshqalar.

Kredit uzoq va qisqa muddatli bo'ladi. Qisqa muddatli kredit korxona va tashkilotlarning aylanma fondlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Uzoq muddatli kredit esa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga kapital mablag'lar ajratish manbai hisoblanadi.

Kredit pul tizimining asosini banklar tashkil etadi. Pul-kredit siyosatining uchta asosiy vositasi ajratib ko'rsatiladi. Markaziy bank ular yordamida pul taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi:

1. Hisob stavkasi;
2. Majburiy zaxiralar normasi;
3. Ochiq bozordagi opyeratsiyalar.

Hisob stavkasi deb Markaziy bank tomonidan banklarga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko‘zda tutilmagan zarurat tug‘ilganda va moliyaviy axvoli mustaxkam bo‘lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo‘shimcha zaxiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O’z navbatida, bu tijorat banklarining zaxiralardan yangi kreditlar byerish bilan pul taklifini ko‘paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko‘tara borib, tijorat banklari tomonidan qo‘shimcha zaxiralarni olish yo‘lidagi to‘siqlarni biroz ko‘targanday bo‘ladi va kreditlar berish bo‘yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo‘l bilan pul taklifini cheklaydi.

Majburiy zahiralar–bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Ular mijozlar tomonidan o‘z omonatlarini talab qilib olganda zarur bo‘ladi. Markaziy bank tijorat banklarini ushlab turishga majbur bo‘lgan zaxiralarning eng quyi normasini o‘rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta’sir etadi. Bu me’yor qanchalik yuqori bo‘lsa, ortiqcha zaxiralar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo‘li bilan «pullarni barpo etish» qobiliyati past bo‘ladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar–Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatliqog‘ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotishdir. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog‘ozlarni sotib olar ekan, shu bilan tijorat banklari zaxiralarini sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko‘paytiradi. Bu zaxiralardan kredit berib, tijorat banklari pul taklifini kengaytiradi. Obligatsiyalarni sotish salbiy natijaga olib keladi, ya’ni Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligitsiyalarni sotish bilan zaxiralarni hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini pasaytiradi. Bu xolda pul taklifi qisqaradi.

Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalarni, ya’ni davlat qimmatli qog‘ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu opyeratsiyalarni Markaziy bank asosan nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda

amalga oshiradi. Bozorda Markaziy bank xazina qimmatli qog‘ozlarini sotish yoki xarid qilish yo‘li bilan pul taklifiga ta’sir etib, pul bozoridagi talab va taklif muvozanatini ta’minlaydi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini kamaytirish yoki yo‘q qilishga harakat qiladi. Buning uchun, u ochiq bozorda o‘zining qimmatli qog‘ozlarini aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni xarid qila boshlaydilar. Davlat qimmatbaho qog‘ozlarining (sotish yoki harid qilish yo‘li bilan) taklifi oshib borgan sari, unga bo‘lgan baho pasayadi, o‘z navbatida, unga bo‘lgan foiz (ya’ni, qimmatli qog‘ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida haq to‘lanadi) oshadi, bu esa unga bo‘lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog‘ozlarni ko‘proq xarid qila boshlaydi, pirovard natijada banklarning zaxiralari qisqaradi, o‘z navbatida, bu hol pul taklifining bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga olib keladi.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning yana bir vositasi– bu hisob-kitob stavkasi siyosatidir. Hisob-kitob stavkasini Markaziy bank belgilaydi. Agar ushbu stavka past bo‘lsa, unda tijorat banklari ko‘proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zaxiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo‘lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zaxiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Amaliyotda, davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi opyeratsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan xolda olib borishga harakat qiladilar.

Pul-kredit siyosatining vositalaridan yana biri–bu, majburiy bank zaxira me’yorini o‘zgartirish siyosatidir. Majburiy bank zaxira me’yorini Markaziy bank belgilaydi va uni o‘zgartirib turadi. Agar Markaziy bank majburiy bank zaxirasini kamaytirsa, ortiqcha bank zaxiralari ortadi, bu esa pul taklifining multiplikatsion ortishiga olib keladi.

Masalan, ushbu me'yor 25% bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 800 so'mdan 200 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 600 so'mni qarzga berishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilaylik, me'yor 10% ga tushiriladi, unda bank 720 so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Majburiy bank zaxirasi me'yorini ko'tarish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zaxiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Shuning uchun u ko'pchilik mamlakatlarda o'ta zarur bo'lgandagina qo'llaniladi.

Xo'sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday?

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaMM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilamizki, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o'sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida, YaMM miqdorining ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga yerishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirgan va buning natijasida YaMM miqdori o'sishini rag'batlantirgan hamda bu bilan ma'lum darajada samaradorlikka erishgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda esa bu choralarning samaradorligi pasayadi.

7.11. Pul bozorida muvozanat.

Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifi o'zgarishi borasidagi siyosatini monetar siyosat deb yuritiladi. Bu siyosat monetarizm nazariyasiga asoslanadi. Uning bosh g'oyasi iqtisodiy o'sishni bozor mexanizmi ta'minlaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul, degan

xulosadan iborat. Pulga bo‘lgan talab va taklif qo‘yidagi bog‘lanish yordamida o‘zgartirib turilishi tavsiya etiladi.

$$M \times V = Q \times P$$

Bu tenglik bozor iqtisodiyotidagi eng muxim muvozanat bo‘lib, unga asoslanib, qo‘yidagi bog‘lanishlarni aniqlash mumkin:

Bozordagi baho pul massasi bilan bozorga chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymatiga bog‘liq

$$M_s = M \times V = Q \times P$$

ya’ni, pul taklifi bozorga chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozordagi bahosi bilan belgilanadi. Agar;

1. **Ms**> 1 bo‘lsa, pulning taklifi talabga nisbatan ko‘p bo‘ladi;
2. **Ms**< 1 bo‘lsa, pul talabga nisbatan kam bo‘ladi;
3. **Ms** =1 bo‘lsa, pul massasi bilan tovar va xizmatlar massasi tenglashadi, Ya’ni, bozor muvozanatlashadi.

Birinchi holda narx oshgan bo‘ladi va pul qadri pasayadi, ikkinchi xolda esa aksincha, pul massasi kamaygan bo‘ladi va to‘lov inqirozi yuzaga keladi.

Muomalada bo‘lishi zarur bo‘lgan pul massasi tovar va xizmatlar massasi bilan pul harakati-pul aylanish tizimiga bog‘liq;

$$M = R \times Q \ / V;$$

Muomala uchun zarur bo‘lgan pul massasini davlat o‘zi belgilangan kurs bo‘yicha oltinga muvofiqlashtirgan xolda muomalaga chiqaradi va davlat doirasida harakat qiladi. Muomalada tovarlar bilan ta’minlanmagan pulning paydo bo‘lishi inflyasiyani bildiradi. Pul qadrsizlanganda muomaladagi pul ko‘payib, unga nisbatan tovar va xizmatlar kamayib ketadi. Pul birligining xarid kuchi unga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdoridan kamayadi, natijada ularning bahosi o‘sadi. Bu esa o‘z navbatida pulning valyuta kursini pasaytiradi, chunki, unga nisbatan boshka valyutaga ko‘proq tovar sotib olish mumkin bo‘ladi.

Davlat o‘z xarajatlarini qoplash uchun pul emissiyasini joriy qilib, uni ko‘paytirib, muomalaga tashlashi mumkin. Lekin uni tovar va xizmatlar massasi bilan ta’minlay olmaydi. Buning natijasida pul

inflyatsiyasi kuchayib boradi. Demak, qog‘oz pullar oltinga, chet el valyutasiga nisbatan qadrsizlanadi. Binobarin, pul miqdori asosan ishlab chiqarish holatiga, narxga, pul aylanishi tizimiga bog‘liq bo‘lib, unga nisbatan davlat jiddiy yondashadi.

Iqtisodiyotni tartiblash uchun davlat muomaladagi pul miqdorini o‘zgartirib, uni normal xolga keltirib turadi. Bu ishni Markaziy bank amalga oshiradi. Monetaristlar iqtisodiyotga amaliy jixatdan yondoshib, pul massasini 3 - 5 foiz oshirishni tavsiya etishadi.

Pul-kredit siyosati fiskal va tashki siyosatlar bilan o‘zaro bog‘liq. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo‘llabquvvatlashni amalga oshirmoqchi bo‘lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko‘proq pul-kredit siyosatiga bog‘liq. Chunki, bu mo‘ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog‘ozlar (ya’ni, obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga oshsa, pulga bo‘lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko‘tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo‘llabquvvatlash uchun pul taklifini ma’lum miqdorda ko‘paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barkaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

Qisqacha xulosalar

Bank tizimi Markaziy bank va tijorat banklarini o‘z ichiga oladi. O’zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimi shakllangan.

Markaziy banning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o‘sish, to‘liq bandlikni, baholarning hamda to‘lov balansining barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishda foiz stavkasi, majburiy zaxiralash normasi va ochiq bozordagi operatsiyalar kabi vositalardan foydalaniladi.

Ochiq bozordagi opyeratsiyalar pul-kredit siyosatining eng progressiv usuli bo‘lib, uni qo‘llash ko‘lami ortib boradi.

O’zbekiston Respublikasida majburiy zahiralash normasi va qayta moliyalash stavkalari kamaytirib borilayotganligi, pul-kredit siyosatining nisbatan yumshatilayotganligidan dalolat beradi. Bu inflyasiya sur’atlarining jilovlanganligi tufayli mumkin bo‘ldi va investitsiyalar, Yalpi talab hajmiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatining asosiy maqsadlari va vazifalari nimalardan iborat?
2. Pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari va ulardan foydalanish mexanizmini izohlang.
3. Arzon pul va qimmat pullar siyosatlari nimalardan iborat?
4. Real ishlab chiqarish hajmi va turli iqtisodiy davrlardagi narxlar dinamikasiga pul-kredit siyosati qanday ta’sir ko‘rsatadi?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. O‘zbekistonda necha pog‘onali bank tizimi bor?
A) 2 B) 3 C) 4 D) 5
2. Bank so‘zining manosi nima?
A) Sarrof kursisi, do‘koni
B) Yig‘im
C) Omonat
D) To‘g‘ri javob yo‘q
3. Banklarning yuzaga kelish sababi nima?
A) Pul munosabati
B) Omonat
C) Qarz olish
D) Inflyatsiya
4. O‘zbekiston Bank tizimiga qaysilar kiradi?
A) O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki
B) Aksiyadorlik tijorat banklari
C) Xususiy banklar
D) Hamma javob to‘g‘ri

5. O‘z qo‘lidagi ma’lum miqdordagi pullarni ma’lum miqdor evaziga berish nima?

A) Kredit B) Soliq C) Qarz D) Barcha javoblar to‘g‘ri

6. Kreditning asosiy qoidalari qaysilar?

A) Muddatlilik

B) Foizlilik

C) To‘lashlilik

D) Hamma javoblar to‘g‘ri

7. Kredit muddatiga qarab necha xil bo‘ladi?

A) 2 B) 3 C) 4 D) 5

8. Majburiy zaxira nima uchun kerak?

A) Mijoz tomonidan o‘z omonatlarini talab qilishi mumkin bo‘lgani uchun

B) Inflyatsiyani oldini olish uchun

C) Majburiy zahira kerak emas

D) Kredit berish uchun

VIII BOB. IQTISODIY DAVRLAR

8.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari.

Har qanday mamlakat iqtisodiy o‘sish, iqtisodiy resurslarning to‘la bandligi va narxlarning barqaror darajasiga erishishga harakat qiladi. Ammo uzoq muddatli iqtisodiy o‘sish bir tekis va uzluksiz bormaydi, u iqtisodiy beqarorlik davrlari ta’sirida tebranib turadi. Iqtisodiy o‘sish ketidan doimo tanazzul kelib turadi. Vaqti-vaqti bilan ob’ektiv qonunlarning o‘zgartirib bo‘lmaydigan ta’siri ostida takror ishlab chiqarish harakatida ayrim vaqtlarda, ayrim bo‘g‘inlarda uzilishlar paydo bo‘ladi va bu uzilish iqtisodiyot nomutanosibliklarining keskin shaklda namoyon bo‘lishi hisoblanadi. Bu holat iqtisodiy adabiyotlarda **iqtisodiyotning siklli rivojlanishi** deb ataladi.

Ko‘plab iqtisodchilar ortiqcha ishlab chiqarish sabablarini ochib berishga harakat qilib, talabning ko‘payishi va kamayishi, ishlab chiqarish hajmining o‘sishi yoki qisqarishi kabi hodisalarning davriy tavsifiga e’tibor qaratdilar. Bu hodisalarning ro‘y berish ketma-ketligidagi ma’lum izchillik ham aniqlandi. Siklli rivojlanishning ob’ektivligi va realligi, uning iqtisodiy jarayonlar tavsifiga ta’siri nuqtai nazaridan ahamiyatliligi to‘g‘risida bir qator taniqli iqtisodchilar, jumladan, A.Shpitgof, M.Tugan-Baranovskiy, T.Veblen, U.Mitchell, J.M.Klark, J.Xiks, J.M.Keyns, Y.SHumpeter va boshqalarning ilmiy asarlarida bayon etilgan.

Ta’kidlash lozimki, turli darslik va o‘quv qo‘llanmalarda mazkur muammoni yoritishga ham turlicha darajada yondashilgan. Jumladan, akademiklar V.I.Vidyapin, A.I.Dobrinin, G.P.Juravleva va L.S.Tarasevich umumiy tahriri ostida tayyorlangan darslikda bu muammoga alohida mavzu orqali keng to‘xtalib o‘tilgan[25]. Unda iqtisodiy sikllar nazariyasi iqtisodiy o‘sish nazariyasi bilan bir qatorda iqtisodiy dinamika nazariyalari tarkibiga kirishi, iqtisodiy sikl tabiatining o‘zi esa munozarali va kam o‘rganilgan muammolardan biri

---

[25] Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 465-485-b.

ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, ijtimoiy hayotda siklli rivojlanishni tan oluvchi hamda inkor etuvchi ikki yo'nalishdagi tadqiqotchilar mavjudligi ko'rsatilgan. siklning mohiyatini ochib berishda dastlab unga jismlar o'zaro ta'sir jarayonining natijasi sifatida qaralib, falsafiy qoidalar nuqtai nazaridan izohlashga harakat qilingan. sikl fazalarini ajratib ko'rsatishda markscha sanoat sikli nazariyasiga keng to'xtab o'tilgan. Shundan so'ng sikllarning asosiy turlari, bugungi kunga qadar mavjud bo'lgan sikllar to'g'risidagi nazariyalar bayon etilgan.

Ba'zi bir darsliklarda esa iqtisodiyotning siklli rivojlanishi muammolariga nisbatan qisqa, umumiy tarzda to'xtab o'tilgan[26]. Ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda iqtisodiy siklning mohiyati va uning fazalari bayoniga to'xtalib o'tamiz.

Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi. Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to'xtab qolmaydi, balki u to'xtovsiz to'lqinsimon harakat sifatida davom etadi. siklli harakat iqtisodiy o'zgarishning muhim omili, makroiqtisodiy muvozanat unsurlaridan biri bo'lib, milliy xo'jalik turli tarkibiy qismlarining amal qilishidagi notekislikni, uning rivojlanishidagi inqilobiy va tadrijiy bosqichlarning, iqtisodiy taraqqiyot jarayonidagi almashuvini aks ettiradi.

Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Odatda iqtisodiy siklning **inqiroz, turg'unlik, jonlanish, yuksalish** fazalari ajratib ko'rsatiladi (8..1-chizma). Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o'tish uchun sharoit yuzaga keladi.

---

[26] Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy / Pod red. V.D.Kamayeva. – 10-e izd., pererab. i dop. - M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 2004, 537-541-b.; Borisov ye.F. Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. – 3-e izd., pererab. i dop. M.: YUrayt-Izdat, 2005, 301-309-b.

8.1-chizma

Iqtisodiy sikl fazalari

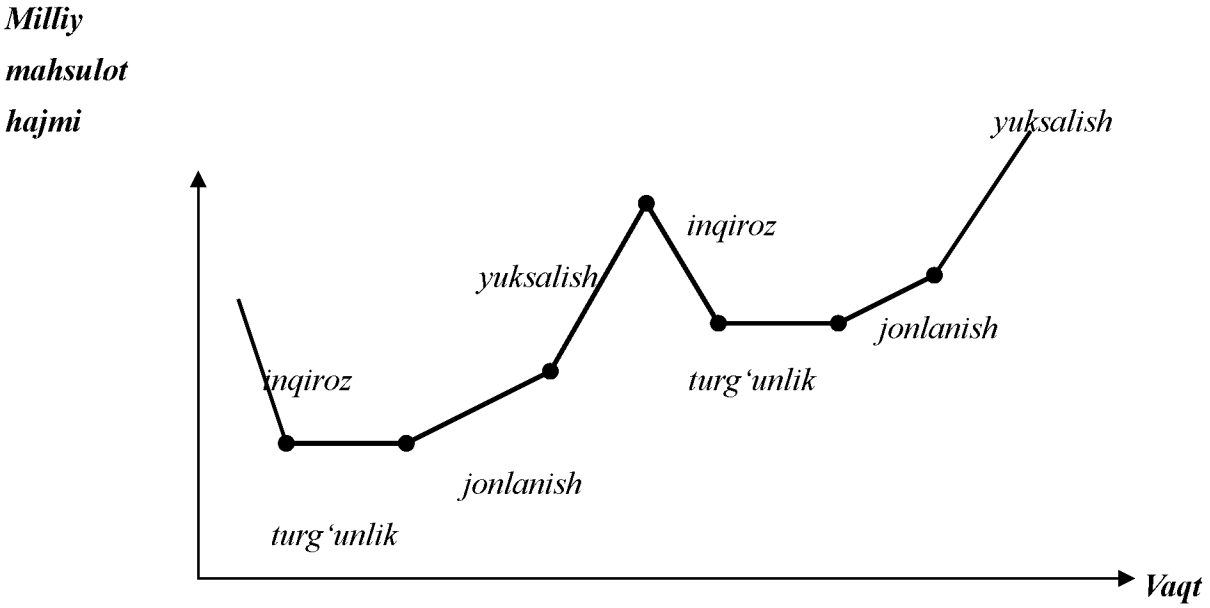

Iqtisodiy siklning dastlabki fazasi **inqirozdan** boshlanib, u ishlab chiqarishning pasayishida ifodalanadi. Inqiroz fazasining asosiy belgilari va o‘ziga xos xususiyatlarini mazkur bobning 3-bandida batafsil bayon etiladi.

Inqirozdan keyin **turg‘unlik fazasi** boshlanib, u nisbatan uzoqroq davom etadi. Bu fazada ishlab chiqarish darajasining barqarorligi ta’minlansada, u inqiroz boshlanishidan oldingi darajaga nisbatan ancha past bo‘ladi. Narxlarning pasayishi to‘xtab, ssuda foizlari pasayadi, tovar zaxiralari barqarorlashadi. Biroq ishsizlikning yuqori darajasi saqlanib qoladi. Turg‘unlik fazasi davomida iqtisodiy faollik jonlanishi uchun sharoitlar vujudga kelishi nihoyasiga yetadi.

Jonlanish fazasida ishsizlik darajasi bir oz qisqarib, ishlab chiqarish darajasi sekin-asta o‘sib boradi. Narxlar ham asta ko‘tarilib, ssuda foizi o‘sa boshlaydi. Iqtisodiyotning bandlik darajasining ortishi va foyda hajmining tezlik bilan o‘sishi jonlanish fazasining yuksalish bosqichiga o‘sib o‘tishiga imkoniyat yaratadi. YAngi sikl yuksalishning boshlang‘ich nuqtasi hisoblanadi.

Yuksalish fazasida ishchi kuchiga bo‘lgan talabning kengayishi ishsizlikning birmuncha kamayishiga hamda ish haqining o‘sishiga olib keladiki, buning oqibatida iste’mol tovarlariga to‘lovga qodir talab

kengayadi. Pirovard talabning oshishi, o‘z navbatida, iste’mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga, bozorni kengaytirishga jadal turtki beradi. Raqobat va foyda ketidan quvish oqibatida nomutanosibliklarning to‘planib borishidan iborat zanjirli reaktsiya tezlashadi. Bu bilan yangi inqiroz muqarrar bo‘lib qoladi.

Alohida iqtisodiy sikllar bir-biridan davomiyligi va intensivligi bo‘yicha keskin farqlanadi. Shunga qaramay, ularning hammasi bir xil fazalarga ega bo‘ladi.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqish sabablari va ularga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarning chuqur va izchil ravishda tadqiq etilishi turli ko‘rinishdagi iqtisodiy sikl nazariyalarining vujudga kelishiga olib keldi.

8.2. Ishlab chiqarish, bandlik va iflatsiya.

Ko‘pchilik hozirgi zamon iqtisodchilari iqtisodiy sikllarning ob’ektiv tavsifini tan olib, bu hodisani unga ta’sir ko‘rsatuvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qilish orqali o‘rganishni tavsiya qiladi. **Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb ataladi.**

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi. Bu tashqi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- urushlar, inqilobiy o‘zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;
- yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog‘liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o‘zgarib turishi;
- ijtimoiy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o‘zgartirishga qodir bo‘lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o‘zgarishlar.

Iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o‘ziga xos ichki omillari ta’sirida vujudga kelishini asoslovchi nazariya internal nazariya deb ataladi.

Asosiy kapitalning jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirib, xizmat muddati tugashi va uning yangilanishi ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy siklni keltirib chiqaruvchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi.

Agar bir yoki bir necha tarmoqda mashina-uskunalarga talabning keskin ortishini keltirib chiqaradigan iqtisodiy o'sish boshlansa, tabiiyki, bu hol mashina va uskunalar to'liq eskiradigan har 10-15 yildan keyin takrorlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida bu muddat qisqarib boradi va inqirozlar tez takrorlanadi.

Shuningdek, quyidagi boshqa ichki omillar ham ajratib ko'rsatiladi:

- shaxsiy iste'molning o'zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi);
- investitsiyalar, ya'ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmi;
- ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o'zgarishi.

Iqtisodiy sikllarning kelib chiqishini faqat eksternal yoki internal nazariya orqali tushuntirish to'g'ri bo'lmaydi. Iqtisodiy sikl va umuman iqtisodiy tizimdagi miqdoriy va sifat o'zgarishlar tashqi va ichki omillar birgalikdagi ta'siri oqibatida kelib chiqishi mumkin.

Shuningdek, iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda bir qator nazariyalar ham ilgari suriladi. Quyida ulardan asosiylarini ko'rib chiqamiz.

Sof monetar nazariya. Bu nazariya tarafdorlarining fikricha bozor iqtisodiyotida markaziy o'rinni pul va kredit egallaydi. Iqtisodiyotning siklli o'zgarishi eng avvalo pul massasi oqimini o'zgartirishga bog'liq.

Iqtisodiy faollikning o'sishi, iqtisodiyotning ravnaq topishi, uning turg'unlik bilan almashinib turishiga yagona sabab pul oqimining o'zgarishidir. Tovarlarga talabning ortishi natijasida savdo, chakana narx o'sib, ishlab chiqarishning kengayishiga olib keladi.

Pul oqimi (iste'mol xarajatlari summasi) pul miqdorining o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Pul miqdorining kamayishi iqtisodiy faoliyat faolligini pasaytiradi.

Pul va kredit tizimi beqaror tavsifga ega ekanligi sababli pul oqimini barqarorlashtirish murakkab hisoblanadi. Hozirgi paytda kredit pullari to‘lov va muomala vositasi sifatida asosiy rolni o‘ynaydi. Aynan bank tizimi kredit pullarni yaratadi, shunga ko‘ra, pul oqimining o‘zgarishida banklarning hisob stavkalari katta ahamiyat kasb etadi. Bu nazariyaning ayrim namoyandalari pulni harakatga keltiruvchi kuch sifatida qarab, muvozanatning buzilishiga asosiy sabab deb ko‘rsatadilar.

Ikkinchi guruhi esa pul tizimi mutanosiblikni buzmaydi, faqat mutanosiblikni buzilishiga olib keluvchi boshqa omillar uchun sharoit yaratadi, degan fikrni ilgari suradilar. Muvofiq ravishda monetar va nomonetar yo‘nalish vujudga keldi. Monetar nazariyaning e’tiborli tomonlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1) yuksalish fazasi davrida kreditni kengaytirish tufayli kelib chiqqan ishlab chiqarish tuzilmasi nomutanosibliklarini tahlil qilinadi;

2) mazkur nomutanosibliklarning salbiy oqibati sifatida kelib chiquvchi inqirozlar tahlil qilinadi.

Shunday qilib, bu nazariya jamg‘arishning davriy ravishda oshib ketishi va mutanosiblik buzilishining asosiy sababi sifatida pulni ko‘rsatadilar. **Nomonetar nazariya** tarafdorlari esa texnologik o‘zgarishlar, yangiliklar, ixtirolarning ahamiyatini alohida ta’kidlab, pul jamg‘arishning ko‘payib ketishidagi rolini ko‘rsatishadi. Monetar va nomonetar yo‘nalish o‘rtasidagi farq uncha katta emas, biri ikkinchisini to‘ldiradi.

Har ikkala nazariya ham oxir-oqibat iqtisodiy faollikning kuchayishiga iste’mol emas, balki investitsiya sabab bo‘ladi, degan fikrni ilgari suradi.

Iqtisodiy sikllarni iste’mol tovarlariga talabning o‘zgarishiga bog‘lab, akseleratsiya printsipiga e’tibor qaratiladi. Bu printsip mohiyatiga ko‘ra texnik sabablar tufayli iste’mol tovarlariga bo‘lgan talabning ozginagina o‘zgarishi ishlab chiqarish uchun zarur tovarlarga talabni keskin o‘zgarishiga olib keladi.

Yetarlicha iste'mol qilmaslik nazariyasi. Bu nazariyaning mohiyati ko'proq jamg'arib, samarali darajada iste'mol qilmaslik jamiyatni siklli rivojlanishining sababi qilib ko'rsatiladi:

1) mablag'ni jamg'arish, boshqacha aytganda xazinaga aylantirish turg'unlikka olib kelishi mumkin, chunki bu mablag' investitsiyalash uchun foydalanilmaydi;

2) pulni jamg'arish iste'mol tovarlariga talabning qisqarishiga olib keladi, chunki u iste'molga sarflanmaydi.

3) natijada investitsiyaga nisbatan pul shaklidagi jamg'arish hajmi o'sib borib, iste'mol tovarlariga talab kamayib boradi, taklif esa ortadi, narx pasayadi, iste'mol tovarlari bozoridagi qiyinchiliklar inqirozga olib keladi.

Jamg'arish nazariyasi. Bu nazariyaga ko'ra iqtisodiy sikl ishlab chiqarish vositalari yoki kapitallashgan investitsion tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq. Kundalik iste'mol tovarlari ishlab chiqarish bilan uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar va ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish sikllari o'rtasida katta farq bor.

Kundalik iste'mol mollari doimiy ravishda iste'mol qilinadi. Ularning iste'mol miqdori o'zgargan taqdirda ham uncha katta o'zgarishlar sodir bo'lmaydi.

Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni domiy ravishda xarid qilinmaydi. Balki ular iste'molchi daromadi ko'paygan paytdagina sotib olinadi. Uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarga talab barqaror emas. Ishlab chiqarishni davom ettirish uchun kapital tovarlar ishlab chiqarish zarur.

Iste'mol o'sgan sari kapital tovarlarga talab ham ortadi. Bunda ishlab chiqarish tarkibida nomutanosibliklar yuz beradi, ya'ni iste'mol tovarlari, uzoq muddat foydalaniladigan va kapital tovarlar o'rtasida nisbatlar buziladi.

Inqirozning sababi pul yetishmasligi, bank rezervlarining kamligi emas, balki ana shu nisbatlarning buzilishidir. Lekin ko'pchilik iqtisodchilar yetarli darajada iste'mol qilmaslik inqirozning sababi emas, balki uning oqibatidir, deb ta'kidlaydilar. ya'ni iste'molchilar daromadlarini ko'proq jamg'arishga ajratganlari uchun emas, balki

to‘lov qobiliyatini yetarli emasligi, ya’ni xarid qilish uchun pulning yo‘qligidan kelib chiqadi.

Psixologik nazariya. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tushuntirishda iqtisodiy nazariyalar bilan bir qatorda psixologik nazariyalar ham keng o‘rin olib bormoqda. Psixologik nazariya tarafdorlariga J.M.Keyns, U.Mitchell, F.Xayek va boshqalarni kirtish mumkin. Ularning fikricha, insondagi optimizm va pessimizm faoliyat aktivligiga ob’ektiv iqtisodiy omillar: foiz me’yori, pul oqimi, foyda va boshqalar ta’sir ko‘rsatib, buning natijasida ishlab chiqarishning qisqarishi yoki kengayishi ro‘y beradi.

Kreditning kengayishi, talab va ishlab chiqarishning o‘sishi odamlarning kayfiyatini ko‘taradi va aksincha. Bundan tashqari kishilar borgan sari likvidligi yuqori bo‘lgan pul jamg‘arishga moyilligi ortib borishi va o‘z navbatida iqtisodiy rivojlanishga ta’sir etishini ko‘rsatishadi.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta’kidlanadi[1]. Quyidagi 8.1-jadvalda ularning ko‘pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

Kitchin sikli zaxiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o‘zining e’tiborini tovar zaxiralarining harakat chog‘idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to‘lqinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi oltin zaxiralarining tebranishlari bilan bog‘lab, uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko‘pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o‘rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko‘rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy

---

[1] Qarang: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005, 469-b.

tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o‘rganishga katta hissa qo‘shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

8.1-jadval

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2–4 yil	Zaxiralar miqdori → YAMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7–12 yil	Investitsion sikl → YAMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o‘zgarishlar
Forrester sikli	200 yil	Energiya va materiallar
Toffler sikli	1000-2000 yil	TSivilizatsiyalarning rivojlanishi

Birinchi sanoat sikli 1825-yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836-yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz tub mohiyatiga ko‘ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo‘lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo‘lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo‘lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro‘y bergan.

Kuznets sikli ko‘p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo‘lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o‘zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida milliy daromad, iste’mol sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko‘rsatkichlarida 20 yillik o‘zaro bog‘liq tebranishlar mavjud bo‘lishini ko‘rsatib bergan.

1955-yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli «uzoq to‘lqinlar» sikli deb ham ataladi. sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo‘shgan. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab olgan. Bunda u iqtisodiy o‘sishning ko‘p omilli tahlilini o‘tkazib, ya’ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko‘rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar – ko‘taruvchi to‘lqin; 1814-1851 yillar – pasaytiruvchi to‘lqin.

II-sikl: 1844-1851 yillar – ko‘taruvchi to‘lqin; 1870-1896 yillar – pasaytiruvchi to‘lqin.

III-sikl: 1896-1920 yillar – ko‘taruvchi to‘lqin.

Kondratev siklining davomiyligi o‘rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirishi hisoblanadi.

Kondratev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini – temir yo‘l transportining rivojlanishi, uchinchisini – elektr energiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to‘rtinchisini – avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog‘laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy sikl barcha tomonlari bilan namoyon bo‘lib, amalda iqtisodiyotning hamma sohalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o‘zaro bog‘liqligi sababli uning hech bir sohasi inflyatsiya to‘lqini yoki turg‘unlikning nohush oqibatlaridan chetda qolmaydi. Ammo shuni e’tiborga olish zarurki, iqtisodiy sikl alohida shaxslar turmush darajasi va korxonalar iqtisodiy faolligiga turli darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Odatda iqtisodiy inqirozlardan sanoatning ishlab chiqarish vositalari va uzoq muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaradigan tarmoqlari ko'proq zarar ko'radilar.

Uy-joy va sanoat binolari qurilishi, og'ir mashinasozlik hamda investitsion tovarlar, avtomobillar, maishiy xo'jalik buyumlari va shunga o'xshash tovarlar ishlab chiqarish bilan bog'liq sanoat tarmoqlari va ularda band bo'lgan ishchilar siklning inqiroz fazasida og'ir oqibatga uchraydi. Biroq, bu tarmoqlar siklning yuksalish fazasida o'zining rivojlanishi uchun yuqori darajada rag'bat oladi.

Iqtisodiyot qiyinchilikni boshdan kechira boshlaganda ishlab chiqaruvchilar ko'pincha zamonaviy uskunalarni sotib olishni va yangi zavodlar qurishni to'xtatadi yoki qandaydir muddatga kechiktirishi mumkin. Bunday kon'yunktura sharoitida investitsion tovarlar zaxiralarini ko'paytirish hech qanday iqtisodiy mazmunga ega emas, aksincha korxonalar mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan ancha to'laroq foydalanishlari mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy jihatdan qulay davrlarda, ya'ni siklning jonlanish va yuksalish fazalarida ishlab chiqarish vositalari odatda ular to'liq eskirgunga qadar almashtiriladi. Ammo tanazzul davri kelganida, korxonalar o'zining eskirgan uskunalarini ta'mirlab, ularni ishga tushiradi. Shu sababli bu davrda ishlab chiqarish vositalariga investitsiyalar keskin qisqaradi. Ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari mavjud bo'lgan ayrim korxonalar, hatto iste'mol qilingan asosiy kapitalining o'rnini qoplashga ham harakat qilmaydi.

Qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari iqtisodiy siklning oqibatlarini nisbatan kamroq darajada sezadi.

Aholi yoki keng iste'molchilar qatlamiga iqtisodiy sikl turlicha ta'sir ko'rsatadi. Tanazzul davri boshlanganda, doimiy daromad oluvchi iste'molchilar oila budjetini qisqartirishga to'g'ri keladi, maishiy texnika va avtomashina kabi uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni xarid qilishni to'xtatadi. Har qanday sharoitda ham oila a'zolari yeb-ichishi va kiyinishi zarurligi tufayli, oziq-ovqat mahsulotlari va kiyim-kechaklar, ya'ni qisqa muddatda foydalanadigan

iste'mol tovarlarini xarid qilishni to'xtatish mumkin emas. Faqat, bunday tovarlarni xarid qilish miqdori qandaydir darajada kamayishi mumkin.

Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi ko'pchilik sanoat tarmoqlari yuqori darajada monopol mavqega egaligi bilan farqlanadi va natijada bozorda nisbatan ko'p bo'lmagan yirik firmalar ma'lum davr davomida narxning pasayishiga qarshi turishi, talabning kamayishi sababli mahsulot chiqarish hajmini cheklash uchun yetarlicha monopol hukmronlikka ega bo'lishi mumkin. Shu sababli talabning kamayishi birinchi navbatda ishlab chiqarish va bandlik darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Bunga teskari bo'lgan holatni qisqa muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarida kuzatish mumkin. Bu tarmoqlarning ko'pchiligi o'zlarining raqobatga layoqatsizligi va ishlab chiqarish markazlashuv darajasining pastligi bilan tavsiflanadi. Shu sababli ular siklning salbiy oqibatlariga qarshi tura olmasligi mumkin va mahsulotlariga talabning pasayishi ishlab chiqarish darajasiga qaraganda narxlarda ko'proq aks etadi.

Demak, kapitalning to'planishi yuqori darajada bo'lgan tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmining keskin pasayishi va narxlarning nisbatan sekin tushishi, to'planish darajasi past bo'lgan tarmoqlarda narxlarning sezilarli tushishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmining nisbatan kam qisqarishi kuzatiladi.

Inflyatsiya bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy beqarorlikning ko'rinishlaridan biri bo'lib, hozirgi davrda barcha mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan holat hisoblanadi.

«Inflyatsiya» atamasi (lotincha inflation – shishmoq, kengaymoq) ilk bora Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida qo'llanilib, muomalada qog'oz pullarning haddan ortiq ko'payib ketishini ifodalagan edi. Iqtisodiy adabiyotlarda esa bu atama XX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng tarqaldi.

Inflyatsiya tushunchasi juda serqirra bo'lib, iqtisodiy adabiyotlarda uning ko'plab izohlari mavjud. Jumladan:

Inflyatsiya – bu pul massasining tovar aylanmasi ehtiyojlariga nisbatan ortib ketishi natijasida pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda tovar narxlarining o‘sishidir.

Inflyatsiya – bu muomala sohasining pul belgilari bilan milliy xo‘jalik haqiqiy ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda to‘lib ketishi.

Inflyatsiya – bu iqtisodiy tizimda narx o‘sishining barqaror tendentsiyasi orqali ifodalanuvchi makroiqtisodiy hodisa.

Inflyatsiya – bu:

- muomalada mavjud bo‘lgan naqd qog‘oz pullar yoki naqd bo‘lmagan qog‘oz pul hajmining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan tashqari ko‘payib ketishi;
- pullarning xarid qobiliyatining pasayishi;
- uzoq davr mobaynida narxlarning umumiy o‘sishi.

Bu ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, inflyatsiya tushunchasini yoritishda bir tomonlama yondashishga yo‘l qo‘yilib, uning mazmunini to‘la va yetarli darajada ochib bera olinmagan. Inflyatsiyani to‘g‘ri tushunish uchun pulning qadrsizlanishini va uning sabablarini bilish muhim ahamiyatga egadir.

Pulning qadrsizlanishi faqatgina qog‘oz pullargagina xos bo‘lgan hodisa emas, u hamma pullarga, jumladan metall (oltin) pullarga ham xosdir. Oltin pul quyidagi ikki holatda qadrsizlanadi:

1) oltin qazib olish texnologiyasi takomillashib, yangi texnikalarni qo‘llagan holda mehnat unumdorligining oshishi va, binobarin, oltin qiymatining pasayishi natijasida. Agar boshqa tovarlar qiymati o‘zgarmagan holda oltin qiymati ikki barobar pasaygan, deb faraz qilsak, u holda tovarlar odatdagi hajmlarining muomalasi uchun ikki barobar ko‘proq oltin pul kerak bo‘ladi. Demak, bu holatda tovarlar narxi oshib, oltin pulning qadrsizlanishi ro‘y beradi;

2) ba’zi iqtisodchilar metall pullarning qadrsizlanishini qadimdan ma’lum bo‘lgan metall pullarni soxtalashtirish jarayoni bilan ham bog‘laydilar. Qadimgi Gretsiya, Rim imperiyasida eramizga qadar va keyinchalik boshqa davlatlarda ham oltin va kumush tangalar tarkibini nisbatan arzon metallar aralashtirish yoki ularning og‘irligini

o‘zgartirish orqali soxtalashtirish holatlari uchrab turgan. Bu esa metall pullarning o‘z qadrini yo‘qotishini keltirib chiqargan.

Boshqa holatlarda oltin yoki kumush pullar muomalada bo‘lgan chog‘da ularning qadrsizlanishi, ya’ni inflyatsiya jarayoni ro‘y bermaydi. Iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar hajmidan ortiqcha bo‘lgan pul massasi – oltin va kumush tangalar xazinaga aylanadi. Aksincha, iqtisodiyotda tovarlar ko‘payib, muomala vositasini bajarish uchun pul yetishmagan taqdirda ularni osonlik bilan jamg‘arma tarkibidan chiqarib, muomalaga kiritilgan. Bu esa boshqa sharoitlar o‘zgarmagan holda oltin va kumush pullar inflyatsiyaga uchramasligini anglatadi.

Real qiymatga ega bo‘lmagan qog‘oz pullarning muomalaga kirib kelishi esa inflyatsiyaning kelib chiqishi uchun asosiy manba hisoblanadi. Chunki qog‘oz pullarni jamg‘arma sifatida muomaladan chiqarish kam samarali va ishonchsiz vosita bo‘lib, ular pullarning ortiqchaligi sharoitida ham muomalada qoladilar. Natijada muomalada ortiqcha qog‘oz pullarning ko‘payishi mavjud yalpi talabni yanada kuchaytirib, narxlarning o‘sishini tezlashtiradi.

Inflyatsiya bozor xo‘jaligining har xil sohalarida takror ishlab chiqarish nomutanosibliklari tug‘diradigan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Biroq, shuni ham nazarda tutish kerakki, alohida tovar bozorlaridagi talab va taklif nisbatining har qanday buzilishi ham inflyatsiyani keltirib chiqaravermaydi. Shuningdek, iqtisodiyotdagi davriy o‘zgarishlar, masalan, talabning mavsum bilan bog‘liq holda oshishi yoki tabiiy ofatlar natijasida tovarlarga talabning kuchayishi keltirib chiqargan narxlarning o‘sishi inflyatsiyani anglatmaydi. Bu narxlar ma’lum muddat o‘tgach, bozordagi talab va taklif nisbati muvozanatga kelgach, yana pasayishi mumkin.

Yuqoridagilardan xulosa qilib inflyatsiyaga quyidagicha ta’rif berishimiz mumkin: **inflyatsiya deb pul muomalasi qonunlari buzilishi bilan bog‘liq holda qog‘oz pullarning qadrsizlanishiga aytiladi.**

Bu yerda qog‘oz pul miqdorining nisbatan ortib ketib, uning qadrsizlanishiga pulning ortiqcha emissiya qilinishi, pul emissiyasi o‘zgarmasdan, uning aylanish tezligining oshishi, muomaladagi pul

miqdori o‘zgarmasa ham tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish hajmining kamayib ketishi, tovarlar va xizmatlar ijtimoiy qiymatining va, binobarin, narxining pasayishi va nihoyat, pul qiymatining pasayishi kabi omillar ta’sir qiladi. Mana shu omillar yana bir bor inflyatsiya – tovarlar narxining o‘sishidir, degan ta’rifning to‘liq va yetarli emasligini ko‘rsatadi. Qog‘oz pullar inflyatsiyaga uchraganda uch xil narsaga nisbatan qadrsizlanadi:

1) oltinga nisbatan – bu oltinning qog‘oz pullarda bozor narxining oshishida o‘z ifodasini topadi;

2) tovarlarga nisbatan – bu tovarlar narxining oshishida o‘z ifodasini topadi;

3) bardoshli chet el valyutalariga nisbatan – bu chet el valyutalariga nisbatan milliy pul kursining tushib ketishida o‘z ifodasini topadi.

Real iqtisodiy hayotda barcha kishilar tomonidan har kuni tovar va xizmatlar sotib olinayotganligi uchun qog‘oz pullarning tovar va xizmatlarga nisbatan inflyatsiyasiga alohida e’tibor qaratiladi va adabiyotlarda inflyatsiya darajasi narxlarning o‘zgarishiga qarab o‘lchanadi.

Inflyatsiya narx indeksi yordamida bazis davrga nisbatan o‘lchanadi. **Narxlar indeksi joriy davrdagi iste’mol narxlarini bazis davrdagi iste’mol narxlariga nisbati orqali aniqlanadi:**

$$NI = \frac{ÒN_j}{ÒN_b} \times 100\%,$$

bu yerda:

NI – narxlar indeksi;

TN_j – joriy davrdagi iste’mol tovarlari narxi;

TN_b – bazis davrdagi iste’mol tovarlari narxi.

Narxlar o‘zgarishini hisobga olish qamroviga ko‘ra narxlar indeksining quyidagi turlarini hisoblash mumkin:

- iste’mol narxlari indeksi;
- ulgurji narxlar indeksi;
- narxlar indeksi – YAIM deflyatori;

- eksport va import narxlar indeksi.

Narxlar indeksidan foydalangan holda **inflyatsiya sur'atini (IS)** quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$IS = \frac{ÒN_j - ÒN_b}{ÒN_b} \times 100\%.$$

Masalan, iste'mol tovarlarining narx indeksi 2008-yilda 112,6% ga, 2007-yilda 116,8% ga teng bo'lsa, inflyatsiya sur'ati quyidagicha bo'ladi:

$$\text{Inflyatsiya sur'ati} = \frac{116,8 - 112,6}{112,6} \times 100 = 3,7\% \text{ foiz.}$$

Ba'zi bir mamlakatlarda inflyatsiya sur'ati juda yuqori bo'lganligi sababli, narxlarning qancha vaqt mobaynida 2 baravar o'sishi mumkinligi «70 miqdori qoidasi» yordamida aniqlanadi. Buning uchun 70 sonini inflyatsiyaning o'rtacha yillik darajasiga bo'linadi. Bizning misolimida bu ko'rsatkich deyarli 19 yilni (70/3,7 =18,9) tashkil etadi, ya'ni inflyatsiyaning yillik 3,7% darajasida 19 yildan so'ng iqtisodiyotdagi narxlar 2 baravarga o'sadi.

Kelib chiqish sabablari va o'sish sur'atlariga qarab, inflyatsiyaning bir qancha turlarini farqlash mumkin.

1. Talab inflyatsiyasi. Narx darajasining an'anaviy o'zgarishi jami talab ortiqchaligi bilan tushuntiriladi. Iqtisodiyotning ishlab chiqarish sohasi mahsulotning real hajmini ko'paytirib, ortiqcha talabni qondira olmaydi. Chunki barcha mavjud resurslar to'liq foydalanilgan bo'ladi. Shu sababli bu ortiqcha talab narxning oshishiga olib keladi va talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

2. Taklif inflyatsiyasi. Inflyatsiya ishlab chiqarish xarajatlari va bozordagi taklifning o'zgarishi natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Ishlab chiqarish xarajatlarining o'sishi keltirib chiqadigan inflyatsiya mahsulot birligiga qilinadigan xarajatlarning ko'payishi hisobiga narxlarning oshishini bildiradi.

Shuningdek, inflyatsiyaning quyidagi sabablarini ham ko'rsatish mumkin:

- monopolistik faoliyatlarning paydo bo'lishi va amal qilishi;

- noto‘g‘ri soliq siyosati yuritish;
- jahon bozorlaridagi narxlarning o‘sishi;
- harbiy sohadagi xarajatlarning o‘sishi va hokazo.

Mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarining ortishi iqtisodiyotda foydani va mahsulot hajmini qisqartiradi. Natijada tovarlar taklifi ham qisqaradi. Bu o‘z navbatida narx darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish xarajatlari nominal ish haqi, xomashyo va energiya narxlarining o‘sishi hisobiga ortib boradi.

Inflyatsiyaning o‘rmalab boruvchi, jadal va giperinflyatsiya kabi turlari ham mavjud. **O‘rmalab boruvchi inflyatsiya** holatida narxlar yiliga 10 foizgacha, **jadal inflyatsiyada** 20 dan 200 foizgacha, **giperinflyatsiyada** 200 foizdan yuqori darajada o‘sishi kuzatiladi.

Bashorat qilish mumkinligiga qarab kutilayotgan va kutilmagan inflyatsiya farqlanadi. **Kutilayotgan inflyatsiya** va uning oqibatlarini oldindan bashorat qilish mumkin, **kutilmagan inflyatsiyani** oldindan aytib bo‘lmaydi. Birinchi holda inflyatsiyaning kutilayotgan salbiy oqibatlariga tayyorlanib, uni sezilarli darajada yumshatish mumkin. Ikkinchi holda narxlarning kutilmagan o‘sishi natijasida mamlakat iqtisodiy axvolining sezilarli yomonlashuvi ro‘y berishi mumkin.

8.3. Pasayish bosqichi. Ko‘tarilish bosqichi

Siklli rivojlanishning dastlabki va asosiy fazasi inqiroz hisoblanadi. Shunga ko‘ra ushbu fazaning mazmuni va uning turlarini batafsil ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Inqiroz bir siklni nihoyasiga yetkazib, yana muqarar ravishda inqiroz bilan tugaydigan yangisining boshlanishiga asos soladi; inqiroz vaziyatida asosiy kapitalning ortiqcha jamg‘arilishi uning hamma funktsional shakllarida namoyon bo‘ladi.

Inqiroz fazasida ishlab chiqarish va bandlik qisqaradi, ammo narxlar pasayish tamoyiliga berilmaydi. Bu fazaning quyi nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik o‘zining eng past darajasiga tushib ketishi orqali tavsiflanadi. Sh**unga ko‘ra, iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi.**

Inqirozning sababi shundan iboratki, jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar massasi to‘lovga qobil talabga mos kelmay (undan oshib ketadi yoki kam bo‘ladi) qoladi. Natijada ishlab chiqarishning bir qismi to‘xtab qoladi, tovarlar ishlab chiqarish kamayadi, ishlab chiqarishning o‘sish davri uning tushkunligi bilan almashinadi. Iqtisodiyotning o‘sishi inflyatsiya, ya’ni narx darajasining asossiz ravishda keskin ko‘tarilishi sababli orqaga ketadi. Shunday davrlar ham bo‘ladiki, bunda iqtisodiy o‘sish bandlik va ishlab chiqarishning past darajasiga o‘rin beradi, ayrim hollarda narx darajasining ko‘tarilishi bilan birga ishsizlik ham keskin o‘sadi. Qisqacha aytganda, iqtisodiy o‘sishning uzoq muddatli tamoyillari ham ishsizlik, ham inflyatsiya oqibatida uzilib qoladi va murakkablashadi. Inqirozlarning asosiy sababi – takror ishlab chiqarishdagi beqarorlik va nomutanosibliklardir. Bu avvalo ishlab chiqarish va uning natijalarini o‘zlashtirish o‘rtasidagi nomutanosiblik bo‘lib, u turli ishlab chiqarish usullari va iqtisodiy tizimning har xil nusxalarida turli shakllarda namoyon bo‘ladi.

Ishlab chiqarish bilan iste’mol, talab va taklif o‘rtasidagi vaqti-vaqti bilan yuzaga kelib turadigan nomutanosibliklar ham iqtisodiy inqirozlarning yuzaga chiqish imkoniyatini saqlaydi.

Rivojlangan tovar xo‘jaligi paydo bo‘lgunga qadar ishlab chiqarishning keskin qisqarishi odatda tabiiy ofatlar (qurg‘oqchilik, toshqinlar va h.k.) yoki urushlar va ular keltiradigan vayronagarchiliklar bilan bog‘liq bo‘lgan. Yirik mashinali ishlab chiqarishga o‘tilgan davrdan keyingi vaqti-vaqti bilan iqtisodiyotni larzaga solib turuvchi iqtisodiy inqirozlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishga siklik tavsifni kasb etadi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro‘y bersada, ularni umumiy, o‘xshash tomonlarini nazarda tutib, guruhlarga ajratish mumkin.

1. Xo‘jalik tizimida **muvozanatning buzilishi miqyosiga ko‘ra** inqirozlarni umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlarga bo‘lish mumkin. Umumiy inqirozlar butun milliy xo‘jalikni qamrab olsa, ikkinchisi qisman, ya’ni ayrim sohalar yoki tarmoqlardagi tanglik sifatida ro‘y beradi.

Ayrim sohalardagi inqirozlar orasida moliyaviy inqiroz muhim o‘rin tutib, u o‘z ichiga pul-kredit sohasidagi inqiroz, valyuta inqirozi, birja inqirozi va boshqalarni oladi. Hozirgi vaqtda AQSH va yevropaning aksariyat mamlakatlarida ro‘y berayotgan inqiroz ham dastlab moliya sohasida boshlanib, keyinchalik ishlab chiqarish sohasiga ham tutashib ketdi.

Pul-kredit sohasidagi inqiroz. Mamlakatda pul-kredit tizimining tang ahvolga tushishi bo‘lib, bunda tijorat va bank krediti qisqaradi. Aktsiya va obligatsiyalarning kursi, bank foizi tushib ketishi natijasida banklar sinib, yalpi holda bankrotlikka uchraydilar.

Valyuta inqirozi. Bunda milliy valyutaning obro‘si tushib ketadi. Bankda valyuta zaxirasi tugab, milliy valyuta kursi tushib ketadi.

Birja inqirozi. Bu tanglik birjada qimmatli qog‘ozlar kursining tezda tushib ketishi, ularni emissiya qilishni qisqarishi, fond birjalari faoliyatidagi chuqur tushkunlikda ifodalanadi.

Ekologik inqiroz. Atrof-muhitni eng avvalo inson sog‘lig‘ini yo‘qotish, umrini qisqartirishga olib keladigan darajada vaziyatni vujudga kelishida ifodalanadi. U sanoatning shiddatli tarzda o‘sishiga yo‘l qo‘ymaydi.

Tarmoqlar inqirozi. Bu milliy xo‘jalikning biron-bir tarmog‘ini qamrab, ishlab chiqarishning tarkibiy o‘zgarishi yoki normal xo‘jalik aloqalarining buzilishi tufayli yuz beradi.

Tarkibiy inqirozlar. Iqtisodiyotdagi inqirozlardan bir ko‘rinishi yoki uning bir turi tarkibiy inqirozlardir. Bu inqirozlarni ishlab chiqarishning ayrim sohalari bilan tarmoqlar rivojlanishi o‘rtasidagi chuqur nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy inqirozlar bilan iqtisodiy tebranishlar va shu jumladan iqtisodiy faollikning mavsumiy tebranishlari ham mavjud bo‘ladi. Masalan, bayramlar arafasidagi xarid qilish, iste’mol tovarlarining faollik sur’atida, asosan chakana savdoda sezilarli har yillik tebranishlarga olib keladi. Qishloq xo‘jaligi, avtomobil sanoati, qurilish ham qandaydir darajada mavsumiy tebranishlarga duchor bo‘ladi.

Iqtisodiy faollik iqtisodiyotdagi uzoq muddatli tamoyillarga, ya’ni uzoq muddatli davr, masalan, 25, 50 yoki 100 yil davomida iqtisodiy

faollikning ortishi yoki pasayishiga bog‘liq. Bu yerda shuni ta’kidlash lozimki, ayrim mamlakatlarda (masalan AQSH) uzoq muddatli tamoyil sezilarli iqtisodiy o‘sish bilan tavsiflansa, boshqalari uchun iqtisodiy o‘sishning sekinlashuvi xos.

Iqtisodiy faollikning tebranishini tushuntiruvchi ko‘plab qarashlar mavjud bo‘lishiga qaramasdan, ko‘pchilik iqtisodchilar ishlab chiqarish va bandlik darajasini bevosita aniqlovchi omil umumiy yoki yalpi sarflar darajasi hisoblanadi, deb tasdiqlaydi.

Agrar inqiroz. Qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy inqirozlar agrar inqirozlar deb ataladi. Agrar inqirozlar quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi: 1) qishloq xo‘jalik mahsulotlarining nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan juda katta zaxiralarining to‘planishi; 2) narxlarning pasayishi, daromadlar va foydalarning kamayishi; 3) fermerlarning ommaviy ravishda xonavayron bo‘lishi, ular qarzlarining ortishi; 4) qishloq aholisi o‘rtasida ishsizlarning ko‘payishi.

Qishloq xo‘jaligida takror ishlab chiqarish o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lganligi sababli, agrar inqirozlar o‘ziga xos tavsif kasb etadi. Agrar inqirozlar sanoat sikllariga qaraganda odatda ancha uzoq vaqt cho‘zilib boradi. Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, har xil shakllarda 90-yillar o‘rtasigacha davom etgan edi.

Birinchi jahon urushidan keyin, aholining xarid qobiliyati juda pasayib ketgan sharoitda, 1920 yil bahorida keskin agrar inqiroz boshlanib ketdi va ikkinchi jahon urushining boshlanishga qadar davom etdi. Uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan boshlanib, 80-yillargacha davom etdi.

Agrar inqirozlarning cho‘zilib ketishining asosiy sabablari quyidagilar: a) yerga xususiy mulk monopoliyasi sharoitida, u qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishining rivojlanishida sanoatga nisbatan orqada qolishni taqozo etadi; b) yer rentasining mavjud bo‘lishi va uning uzluksiz sur’atda o‘sib borishi. yer rentasining, avvalo absolyut rentaning ko‘payishi qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib yuboradi, buning natijasida uni sotish qiyinlashadi; v) ko‘plab mayda dehqon xo‘jaliklarining mavjud bo‘lishi. Mayda ishlab chiqaruvchilar xo‘jalikni

asosan o‘zi va oilasi uchun zarur tirikchilik vositalarini topish maqsadida yuritadi. Inqiroz sharoitida ham ular ishlab chiqarishni qisqartira olmaydilar. Tirikchiliklarini o‘tkazish va ijara haqini to‘lash uchun ishlab chiqarishni ilgarigi miqiyoslarda olib boraveradi. Bu hol qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarishni yana ham ko‘paytirib yuboradi.

Agrar inqirozlar siklli tavsifga ega bo‘lmaydi. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarish absolyut tavsifga emas, balki nisbiy tavsifga ega. Chunki inqiroz ro‘y bergan mamlakatlarda million-million kishilar doimiy suratda ochlikda yashaydi.

2. Iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini **muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko‘ra** davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlarga ajratish mumkin.

Davriy inqirozlar ma’lum vaqt mobaynida takrorlanib turadi.

Oraliq inqirozlar to‘liq sikl buyicha yuz bermaydi. siklning biron-bir fazasida to‘xtatiladi. Ular nisbatan uncha chuqur bo‘lmay, qisqa muddat davom etadi.

Nomuntazam inqirozlar biron-bir alohida sabablarga ko‘ra yuz beradi. Masalan, tabiiy ofat, sel, to‘fon, qurg‘oqchilik tufayli iqtisodiyot tang ahvolga tushib qolishi mumkin.

3. **Takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko‘ra** inqirozlar ikkiga: ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlariga bo‘linadi. Tovarlarni **ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi** turli naf keltiradigan ne’matlarni ko‘p ishlab chiqarish, lekin ularni to‘la sota olmaslikda namoyon bo‘ladi.

Taqchil ishlab chiqarish inqirozi davrida muvozanat buzilib, yetishmovchilik natijasida tang ahvol kelib chiqadi. Shunday qilib, iqtisodiyotning tang ahvolga tushishiga faqat ortiqcha ishlab chiqarish emas, balki taqchil ishlab chiqarish ham sabab bo‘ladi.

Qisqacha xulosalar:

1. Iqtisodiy sikl deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o‘tib, o‘zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o‘tgan davr tushuniladi.

Iqtisodiyotning rivojlanishidagi harakati bir sikl bilan to‘xtab qolmaydi, balki u to‘xtovsiz to‘lqinsimon harakat sifatida davom etadi.

2. Iqtisodiy sikl maxsus fazalar orqali amalga oshadi. Har bir faza iqtisodiy rivojlanishdagi muayyan pallani ifodalab, o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Odatda iqtisodiy siklning inqiroz, turg‘unlik, jonlanish, yuksalish fazalari ajratib ko‘rsatiladi. Ana shu fazalarning har biri rivojlanishi jaryonida navbatdagi fazaga o‘tish uchun sharoit yuzaga keladi.

3. Iqtisodiy sikllarni tashqi omillarning mavjudligi bilan tushuntiruvchi nazariyani eksternal nazariya deb atash qabul qilingan.

Tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi, ya’ni: urushlar, inqilobiy o‘zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar; oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi; yangi hududlarning ochilishi va bu bilan bog‘liq ravishda aholi migratsiyasi, yer shari aholisi sonining o‘zgarib turishi; ijtimoy ishlab chiqarish tarkibini tubdan o‘zgartirishga qodir bo‘lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o‘zgarishlar.

4. Internal nazariya iqtisodiy sikllarni iqtisodiy tizimning o‘ziga xos ichki omillar tug‘diradi deb hisoblaydi va quyidagi omillarni ajratib ko‘rsatadi: asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati; shaxsiy iste’molning o‘zgarishi (qisqarishi yoki kengayishi); investitsiyalar, ya’ni ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish joylarini vujudga keltirishga yo‘naltiriladigan mablag‘lar hajmi; ishlab chiqarish, talab va takliflar hajmiga ta’sir ko‘rsatishga qaratilgan davlat iqtisodiy siyosatining o‘zgarishi.

5. Iqtisodiyotning siklli rivojlanishi sabablarini izohlashda shuningdek sof monetar nazariya, nomonetar nazariya, yetarlicha iste’mol qilmaslik nazariyasi, jamg‘arish nazariyasi, psixologik nazariya kabilar ham ilgari suriladi.

6. Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta’kidlanadi. Ularning ko‘pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari sifatida Kitchin, Juglar, Kuznets, Kondratev sikllarini keltirish mumkin.

7. Iqtisodiy inqiroz deb ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishiga aytiladi. Inqirozlar turli-tuman tarzda ro‘y bersada, ularni umumiy, o‘xshash tomonlarini nazarda tutib, quyidagi guruhlarga ajratish mumkin: xo‘jalik tizimida muvozanatning buzilishi miqyosiga ko‘ra umumiy hamda ayrim sohalarda yuz beradigan inqirozlar; iqtisodiyotda muvozanatning buzilishini muntazam yoki aksincha tarzda yuz berishiga ko‘ra davriy, oraliq, nomuntazam inqirozlar; takror ishlab chiqarish nisbatlarining buzilishi tavsifiga ko‘ra ortiqcha ishlab chiqarish va taqchil ishlab chiqarish inqirozlari.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiy barqarorlik nima? Unga erishish yo‘llari qanday?
2. Iqtisodiy inqirozlar mohiyati nimada ifodalanadi?
3. Iqtisodiy sikl bo‘yicha qanday nazariyalar mavjud? Eksternal va internal nazariyalarning farqi nimada?
4. Iqtisodiy siklning ta’rifini bering va uning har bir fazasining o‘ziga xos belgilarini ko‘rsating.
5. Iqtisodiy sikl asosiy turlariga tavsif bering va muhim belgilarini ko‘rsating.
6. Iqtisodiy siklning oqibatlarini baholang.
7. Inqirozlarni umumiy jihatlariga ko‘ra qanday guruhlarga ajratish mumkin?
8. Tarkibiy inqirozlarni tushuntiring. siklli tebranishlar vujudga kelishining sabablarini ko‘rsating.
9. Agrar inqirozlarning xususiyatlarini bayon qiling.

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Moliyaning obyekti to‘g‘ri keltirilgan qatorni belgilang?

A) pul mablag‘lari, qimmatbaho qog‘ozlar

B) investitsiyalar

C) natural pullar

D) kapital qo‘yilmalar

2. Moliya iqtisodiyot doirasida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan nechta vazifalarni bajaradi?

A) 3

B) 4

C) 5

D) 6

3. Davlat byudjeti - nima?

A) jamiyatning moliyaviy munosabatlari va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar tushuniladi

B) mahalliy va xokimiyat tarafidan xuduqiy va jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini majburiy ravishda byudjetga jalb qilish shaklidir

C) davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining

D) yillik rejasidir

E) D)barcha javoblar to‘g‘ri

4. Davlat byudjeti necha qismdan iborat?

A) 2

B) 3

C) 5

D) 4

5. Qaytarilmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘lari?

A) soliq imtiyozi

B) subsidiya

C) subvensiya

D) dotasiya

6. Xalqaro standartlarga ko‘ra byudjet taqchilligi necha foizdan oshmasligi kerak?

A) 2

B) 5

C) 3

D) 4

7. Proporsional soliq nima?

A) soliqning o‘rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o‘sib borishi tushuniladi

B) daromadlar o‘sishi bilan soliqning o‘rtacha stavkasi pasayib borishiga aytiladi

C) soliq stavkasi daromad hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xolda o‘zgarishsiz qoladi

IX BOB. IS-LM va AD-AS MODELI : MAKROIQTISODIY TAHLIL UCHUN YONDASHUVLAR

9.1. Yalpi talab-yalpi taklif modeliga umumiy tavsif.

Iqtisodiyotni muvozanatli rivojlantirib, uning barqaror o'sishini ta'minlashda eng avvalo yalpi talabning mazmunini bilish zarur.

Yalpi talab (aggregate demand, AD) – barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida sotib olinishi mumkin bo'lgan turli tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabning umumiy hajmidir. Shuningdek, yalpi talabni milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi sifatida ifodalash ham mumkin.

Yalpi talab barcha iste'molchilarning turli xil tovarlarga va xizmatlarga bo'lgan talablari yig'indisidan tashkil topadi. Bilamizki, tovar va xizmatlar ikki xil bo'ladi: shaxsiy iste'mol tovarlari va tadbirkorlar ishlab chiqarish jarayonida unumli iste'mol qiladigan ishlab chiqarish omillari – yer, kapital va ishchi kuchi.

Iste'mol tovarlari turli-tuman moddiy, ma'naviy tovarlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli ko'rinishdagi (masalan, davlat, xususiy, jamoa, korporativ) tadbirkorlarning ishlab chiqarish omillariga bo'lgan talabi ham turli-tumandir (masalan, turli mashinalar, stanoklar, asbob-uskunalar, inshootlar, transport vositalari, yonilg'i, xomashyo, materiallar, ishchi kuchi va h.k.). Talabning umumiy miqdori sotib olishga mo'ljallangan tovarlarning turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liq bo'ladi. Uni quyidagi chizma orqali osonroq tushunish mumkin (9.1-chizma).

Yalpi talabni faqatgina pul miqdori bilan belgilash bizningcha unga bir tomonlama yondashuv bo'ladi. Masalan, investitsiya tovarlari miqdori, sifati, turi o'zgarmagan holda narx ikki barobar oshsa, belgilangan pul miqdori o'zgarmagan holda ikki barobar kam investitsiya tovarlarini sotib olish mumkin bo'ladi xolos.

Yalpi talab miqdor jihatidan aniqlanadi va uning umumiy miqdori turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi.

9.1-chizma

Yalpi talab miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

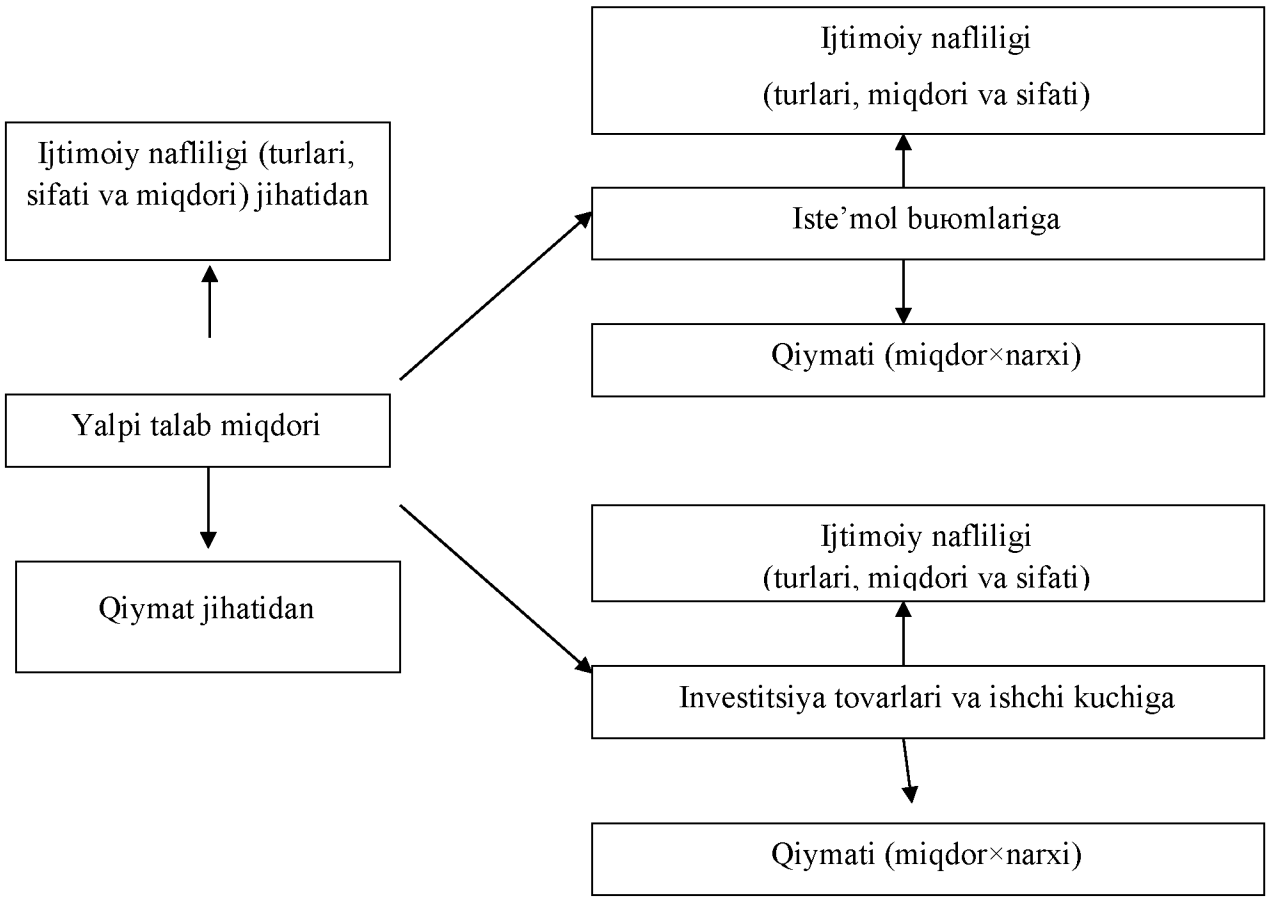

Turli o'quv qo'llanmalari va darsliklarda yalpi talab miqdorini aniqlash usullari va unga ta'sir etuvchi omillarni bayon etishda turli jihatdan yondashiladi. Jumladan, akademik V.Vidyapin va boshqalar umumiy tahriri ostida chop etilgan «Iqtisodiyot nazariyasi» darsligida yalpi talab iqtisodiyot alohida sohalari sarflarining yig'indisi sifatida ifodalanadi, ya'ni:

$$Y_d = C + I + G + NX ,$$

bu yerda:

Y_d – yalpi talab;

C – uy xo'jaliklarining iste'mol sarflari;

I – xususiy sektorning investitsiya sarflari;

G – davlat xaridi;

NX – sof eksport.[27]

Iqtisodiyotni muvozanatli yuritishda yalpi taklif va unga ta'sir etuvchi omillarni bilish muhimdir.

Yalpi taklif (aggregate supply, AS) – mamlakatda muayyan vaqtda ishlab chiqarilib, narxlarning muayyan darajasida sotishga tayyor turgan, o'zining ijtimoiy nafliligi, turlari, sifati, miqdori va ijtimoiy qiymati bo'yicha shu davrdagi talabga javob beradigan barcha tovarlar va xizmatlar hajmidir. Bu narxlarning har xil mumkin bo'lgan o'rtacha darajasida milliy ishlab chiqarishning mavjud real hajmini ko'rsatadi.

Yalpi taklif turli xil ishlab chiqarilgan iste'mol tovarlari va xizmatlardan hamda investitsiya tovarlaridan iborat bo'ladi. Bundan tashqari yalpi taklifga uy xo'jaliklari taklif qiladigan ishchi kuchi resurslari ham kiradi. Albatta ishlab chiqarilgan va sotishga mo'ljallangan iste'mol tovarlari va xizmatlari ham, shuningdek, investitsiya tovarlarining turlari ham juda ko'p va turli-tumandir. Lekin yalpi talab o'zining ijtimoiy zaruriy nafliligi bilan, ya'ni o'zining turlari, miqdori va sifati bo'yicha hamda ijtimoiy qiymati bo'yicha shu davrdagi ishlab chiqarish va jamiyat a'zolari talabiga mos kelishi kerak.

Yalpi taklifni va uning miqdorini umumlashtirib quyidagi chizma ko'rinishida ifodalash mumkin (9.2-chizma).

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) ishlab chiqarilgan tovarlar real hajmining shuncha katta hajmini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, boshqa sharoitlar o'zgarmas deb faraz qilgan taqdirda ham birgina narx darajasining oshishi ishlab chiqarishning real hajmiga bo'lgan yalpi talab hajmining keskin kamayishiga, ya'ni ishlab chiqarilgan tovarlar massasining bir qismi sotilmay qolishiga sabab bo'ladi.

[27] Qaralsin: Ekonomicheskaya teoriya: Uchebnik. - Izd., ispr. i dop. / Pod obsh. red. akad. V.I.Vidyapina, A.I.Dobrinina, G.P.Juravlevoy, L.S.Tarasevicha. – M.: INFRA-M, 2005. – s.412.

9.2-chizma

Yalpi taklif umumiy miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

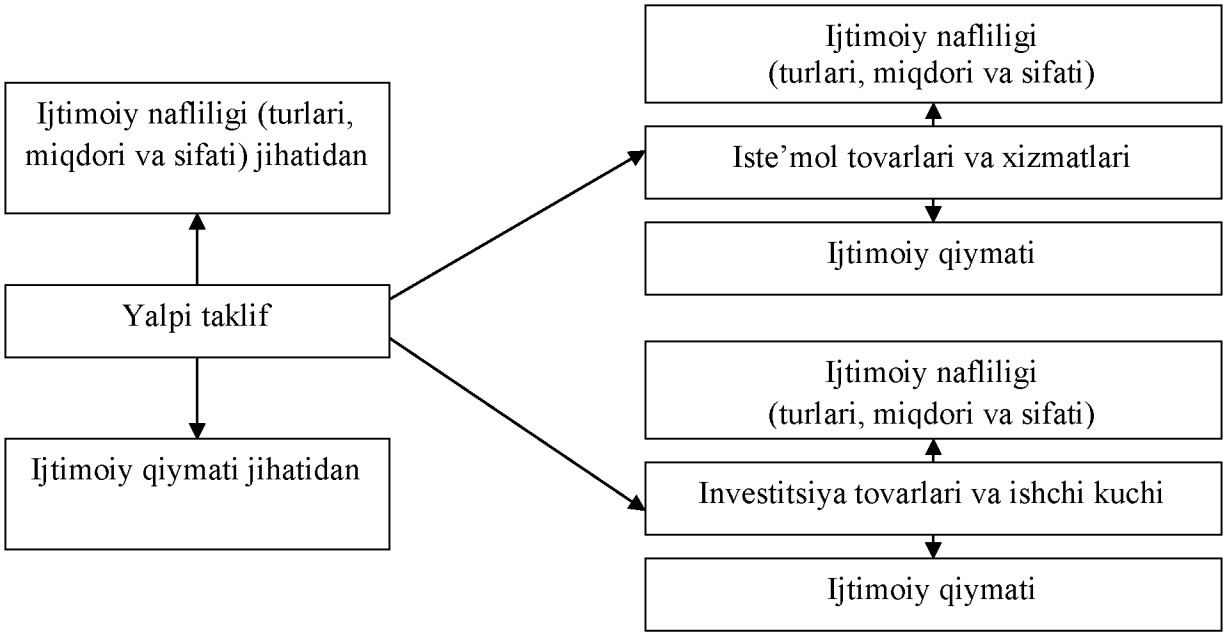

9.2. Yalpi talab tushunchasi va grafigi. Yalpi talab egri chizig'i .

Aksincha, narx darajasining pasayishi ishlab chiqarish hajmiga nisbatan yalpi talabning oshishiga, ya'ni tovarlarning yetishmasligiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Narx darajasi va talab ta'siridagi milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi bu teskari bog'liqlikni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (9.3-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi talab egri chizig'i yakka talab egri chizig'iga o'xshaydi, biroq o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar bir-biridan farqlanadi. Agar yakka talab egri chizig'i turli narx ko'rsatkichlarida alohida iste'molchining muayyan tovarga bo'lgan talabi miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, yalpi talab egri chizig'i mamlakatdagi narxlarning turli darajasi hamda ishlab chiqarishning real hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi.

9.3-chizma

Yalpi talab egri chizig'i

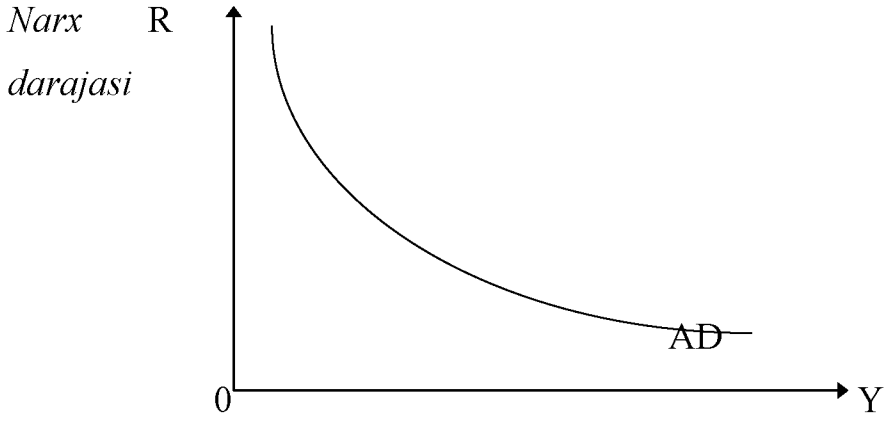

Agar yakka talab egri chizig'ining pasayuvchanligi daromad va almashuv samaralarining amal qilishi bilan izohlansa, yalpi talab egri chizig'ining pasayuvchan ko'rinishda bo'lishi narxlar umumiy darajasining o'zgarishi natijasida ro'y beruvchi foiz stavkasi samarasi, boylik samarasi va import tovarlar xaridi samarasi orqali izohlanadi.

9.3. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari

Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida ulardan eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

1. Iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar. Narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o'zgarish ro'y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

Iste'molchining farovonligi uning moliyaviy aktivlarga (aktsiya va obligatsiya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ular real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilish hajmining kamayishiga olib keladi. Iste'mol sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha, moddiy va moliyaviy boyliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning

mavjud darajasida iste'mol sarflari o'sadi. Bunga aktsiya kursining keskin oshishi, hatto narxlar darajasi o'zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o'sishiga olib kelishini misol qilib keltirish mumkin. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi narx umumiy darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'mol sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadi ko'payadi, deb hisoblasa, u joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. Natijada bu davrda iste'mol sarflari ko'payadi, jamg'arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'mol sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. Xuddi shunday tarzda inflyatsiyaning kutilishi bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshgunga qadar tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlari. Iste'molchi qarzlari ko'p bo'lganda, u joriy daromadini qarzlarga to'lab, o'zining bugungi sarflarini qisqartirishi mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzdor bo'lmasa, u bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi iste'mol sarflarini kamaytiradi.

2. Investitsion sarflar. Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarning mavjud darajasida korxona sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxona sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narxdan tashqari omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi, investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu yerda gap mamlakatda pul massasi hajmining o'zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o'zgarishi haqida boradi. Pul massasining ko'payishi foiz stavkasini pasaytiradi va shu orqali kapital qo'yilmalar hajmini ko'paytiradi. Aksincha, pul massasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo'yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo'lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo'ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko'payishi kapital qo'yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko'paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish tamoyiliga ega bo'ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashina va uskunalar sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlarning mavjud darajasida, milliy mahsulotda davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning o'sishiga olib keladi. Bunga davlatning milliy armiyani tuzish yoki uning sonini oshirish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

4. Sof eksportdagi o'zgarish. Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda milliy tovarlarga bo'lgan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi milliy tovarlarga ichki talabning ko'payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmining o'zgarishiga avvalo chet davlatlar milliy daromadi va valyuta kurslarining o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham milliy tovarlarni, ham xorij tovarlarini ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa sof eksport hajmini qisqartiradi.

Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o'sdi. Bu dollarning ienaga nisbatan qadrsizlanganligi va iena kursi ko'tarilganligini bildiradi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko'proq dollar sotib olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari yapon tovarlariga qaraganda arzonroq bo'ladi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar dollarning ma'lum summasiga yapon tovarlarini nisbatan kamroq miqdorda sotib olishi mumkin. Bunday holda AQSH eksportining o'sishi, importining esa kamayishi holatini kutish mumkin. Sof eksportning ko'payishi o'z navbatida AQSH iqtisodiyotida yalpi talabning ko'payishiga olib kelishini bildiradi.

9.4. Foiz stavkasi samarasi.

Foiz stavkasi samarasi. Mazkur samaraning mohiyati shundan iboratki, narx darajasining o'sishi bilan pulga bo'lgan talab ham ortadi. Bu esa muomaladagi pul miqdorining o'zgarmagan hajmi sharoitida foiz stavkasining o'sishiga olib keladi. O'z navbatida foiz stavkasining o'sishi iste'mol va investitsiya sarflari hajmini pasaytiradi. Chunki foiz stavkalarining oshib ketishi aholi tomonidan uy va uy jihozlari, avtomobil kabi uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun kredit olishni samarasiz qilib qo'yadi. Shuningdek, tadbirkorlar ham

foizning yuqori darajasida o'zlarining nisbatan past daromad keltiruvchi investitsiya loyihalarini amalga oshirishdan voz kechadilar.

Narx o'zgarishi bilan foiz stavkalarining hamda yalpi talab umumiy miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni chizma orqali osonroq tushunish mumkin (9.4-chizma).

9.4-chizma

Narx darajasi oshishining yalpi talabga ta'siri

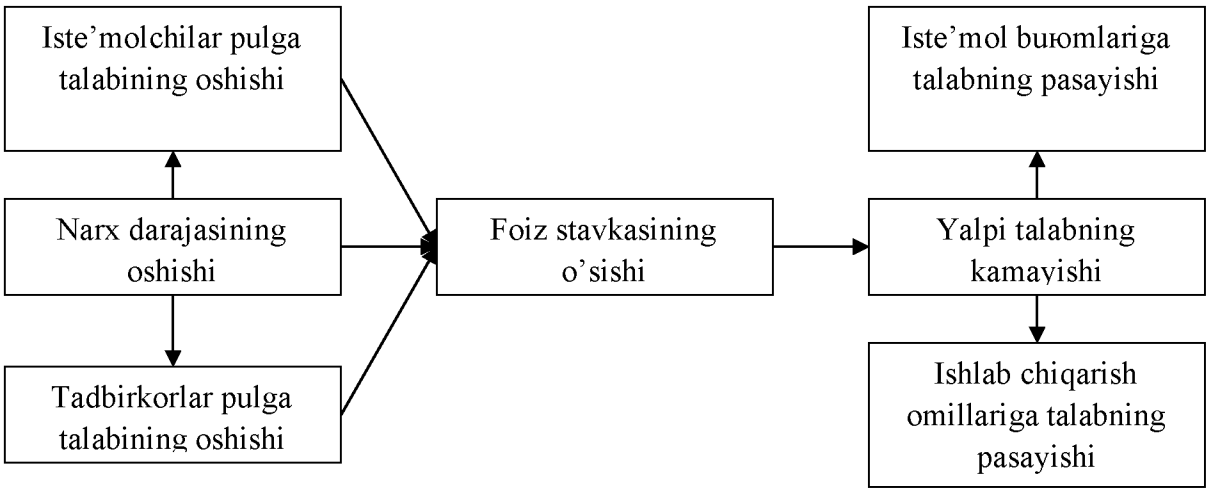

Bu yerda biz narx oshgan holatda pulga bo'lgan talabning, foiz stavkasining oshishini va, nihoyat, yalpi talab miqdorining kamayishini ifoda etdik. Narx pasaysa, shu holatning teskarisi, ya'ni pulga bo'lgan talab hamda foiz stavkasining pasayishi va oqibatda yalpi talab miqdorining oshishi ro'y beradi.

9.5. Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi.

Boylik samarasi. U ba'zida real kassa qoldiqlari samarasi deb ham atalib, narx darajasining oshishi bilan moliyaviy aktivlar (bank omonatlari, aktsiya va obligatsiyalar) real qiymatining pasayishini anglatadi. Buning natijasida aholi daromadlari ham pasayib, ular tomonidan sotib olinuvchi tovar va xizmatlar miqdori kamayadi.

Import tovarlar xaridi samarasi. Bu samara narx darajasi o'zgarishining u yoki bu mamlakatdagi ichki va jahon narxlari nisbatiga ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Mamlakatdagi narxlar umumiy darajasining oshishi, chet el tovarlari narxi o'zgarmagan yoki sekinroq o'sgan holatda, milliy iste'molchi uchun chetdan xorijiy tovarlarni olib

kelishni foydali qilib qo'yadi. O'z navbatida, mazkur mamlakat tovar va xizmatlarini xorijiy iste'molchilar tomonidan xarid qilish hajmi ham qisqaradi. Natijada bu mamlakatning eksport hajmi kamayadi. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi sof eksportning va, pirovardida, yalpi talab umumiy hajmining qisqarishiga olib keladi.

Import tovarlar xaridi samarasi. Bu samara narx darajasi o'zgarishining u yoki bu mamlakatdagi ichki va jahon narxlari nisbatiga ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Mamlakatdagi narxlar umumiy darajasining oshishi, chet el tovarlari narxi o'zgarmagan yoki sekinroq o'sgan holatda, milliy iste'molchi uchun chetdan xorijiy tovarlarni olib kelishni foydali qilib qo'yadi. O'z navbatida, mazkur mamlakat tovar va xizmatlarini xorijiy iste'molchilar tomonidan xarid qilish hajmi ham qisqaradi. Natijada bu mamlakatning eksport hajmi kamayadi. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi sof eksportning va, pirovardida, yalpi talab umumiy hajmining qisqarishiga olib keladi.

9.6. Yalpi taklif grafigi va omillari.

Yalpi taklifga eng avvalo bozor narxlari darajasi bilan ijtimoiy qiymat miqdori o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasining qiymat miqdoridan oshishi qo'shimcha tovarlar ishlab chiqarish uchun rag'bat yaratadi. Narxlar darajasining qiymatdan pasayishi esa tovar ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Shu sababli turli tovarlar narxlari va milliy ishlab chiqarish hajmi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri yoki bevosita bog'liqlik mavjud bo'ladi.

Bu bog'liqlik yalpi taklif egri chizig'ida aniq aks etadi (9.5-chizma).

Chizmadan ko'rinadiki, yalpi taklif egri chizig'i o'z shakli jihatidan yakka yoki bozor taklifining an'anaviy egri chizig'idan farq qiladi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, uzoq muddatli va qisqa muddatli davrdagi yalpi taklif egri chizig'i bir-biridan farqlanadi. Uzoq davrdagi yalpi taklif egri chizig'i o'z shakliga ko'ra chizmadagi Y_t nuqtaga qadar joylashgan har qanday tik chiziqdan iborat bo'ladi. Iqtisodiy resurslarning ishlab chiqarishga tobora ko'proq jalb etilishi mazkur

chiziqni Y_t nuqtaga yaqinlashtiradi va pirovardida shu nuqtada joylashgan chiziqqa tenglashadi. Chunki qo'shimcha resurs va imkoniyatlarni ishga solish uchun vaqtning yetarli bo'lishi uzoq muddatli davrda iqtisodiyotda to'la bandlik holatiga olib keladi.

9.5-chizma

Yalpi taklif egri chizig'i

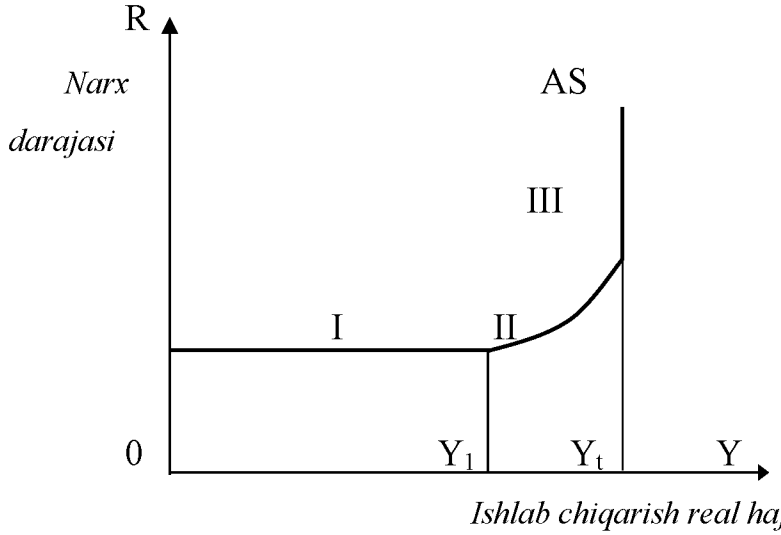

Qisqa muddatli davrda yalpi taklif egri chizig'ining ko'rinishi bir oz murakkabroq bo'lib, uchta kesmani o'z ichiga oladi.

Yalpi taklif hajmiga ta'sir qiluvchi omillar. Yalpi taklifga narxdan tashqari bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillardan bir yoki bir nechtasining o'zgarishi yalpi taklifning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Yalpi taklifning narxdan tashqari bu omillari bitta umumiy xususiyatga ega: agar ular o'zgarsa, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarish xarajatlari ham o'zgaradi. Natijada yalpi taklif egri chizig'i joyini o'zgartiradi.

1. Resurslar narxining o'zgarishi. Resurslar narxi tayyor mahsulot narxidan farq qilib, yalpi taklifning muhim omili hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, resurslar narxining oshishi mahsulot birligiga xarajatlarning ko'payishiga, resurs narxlarining pasayishi esa xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Resurs narxlariga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Resurslar taklifining ko'payishi ular narxini pasaytiradi va natijada mahsulot birligiga xarajatlar kamayadi. Resurslar taklifining kamayishi esa qarama-qarshi natijaga olib keladi. Endi

alohida resurslar taklifi o'zgarishining yalpi taklifga ta'sirini qarab chiqamiz.

Yer resurslari taklifi yangi yerlarning ochilishi, sug'orish inshootlarining qurilishi, yerga ishlov berish texnik imoniyatlarining takomillashuvi tufayli ko'payishi mumkin. Yer resurslari taklifining ko'payishi yerga bo'lgan sarflarning kamayishiga olib keladi va shu orqali mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni pasaytiradi. Irrigatsiya qurilmalari shoxobchalarining kengayishi, dehqonchilikning intensiv usullarini qo'llash tufayli yer resurslarining kamayishi qarama-qarshi natijaga olib keladi.

Ishchi kuchi resurslari. Korxona xarajatlarining asosiy qismi ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash uchun ketadigan xarajatlar hisoblanadi. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, ish haqining o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlar darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mavjud ishchi kuchi resurslarining ko'payishi ish haqining pasayishiga, ularning kamayishi esa ish haqining oshishiga olib keladi.

Kapital. Agar jamiyat asosiy kapital zaxirasini o'stirib borsa, yalpi taklif o'sish tamoyiliga ega bo'ladi. Masalan, agar jamiyat o'z daromadining asosiy qismini tejab, uni investitsion tovarlar sotib olishga yo'naltirsa, yalpi taklif o'sadi. Xuddi shunday asosiy kapital sifati yaxshilanganda ishlab chiqarish xarajatlari kamayadi va yalpi taklif ko'payadi. Korxona o'zining eski, sifati past bo'lgan qurilmalarini yangi va ancha takomillashgan qurilmalar bilan almashtirishi bunga misol bo'la oladi. Agar mamlakat asosiy kapitalining miqdori kamaysa va sifati yomonlashsa, yalpi taklif qisqaradi.

Tadbirkorlik qobiliyati. Vaqt o'tishi bilan mamlakatda tadbirkor kishilar soni ko'payadi va bu yalpi taklifga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, keyingi vaqtda respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga asosiy e'tiborning qaratilishi bunday faoliyat bilan shug'ullanishga harakat qiluvchi kishilar sonining ko'payishiga olib kelishi muqarrar va bu o'z navbatida yalpi taklifni oshiradi.

Import resurslar narxlari. Chet ellardan resurslar importi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifning ko'payishiga olib keladi. Import resurslariga narxlarning pasayishi milliy iqtisodiyotda yalpi taklifni oshiradi, narxning oshishi esa yalpi taklifni kamaytiradi. Keyingi davrda import resurslarga narxning o'zgarishiga olib kelayotgan asosiy omillardan biri – valyuta kurslarining o'zgarib turishi hisoblanadi. Bu qanday ro'y berishini tushunib olish uchun chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxi tushdi, ya'ni so'mning qiymati ko'tarildi, deb faraz qilamiz. Bunda korxonalarga har bir so'm uchun ko'proq chet el valyutalari olish imkoniyati vujudga kel**a**di va bu milliy ishlab chiqaruvchilar uchun chet el resurslarining so'mda ifodalangan narxi tushganligini bildiradi. Bunday sharoitda milliy korxonalar chet el resurslari importini ko'paytiradi va ishlab chiqarishning mavjud darajasida mahsulot birligiga bo'lgan xarajatlarni kamaytirishga erishadi. Aksincha, chet el valyutalarining so'mga nisbatan narxi oshgan taqdirda, ya'ni so'm qadrsizlanganda import resurslari narxlari ko'tariladi. Natijada bu resurslarning importi kamayadi, mahsulot birligiga xarajatlar ortadi.

Bozordagi hukmronlik. Resurslarni yetkazib beruvchilarning bozordagi hukmronligining susayishi yoki kuchayishi ham resurs narxlariga va yalpi taklifga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bozordagi hukmronlik – narxlarni raqobat mavjud bo'lgan sharoitdagidan ancha yuqori o'rnatish imkoniyatidir. Keyingi 20 yil davomida OPEK mamlakatlari bozor monopoliyasining vujudga kelishi va halokatga uchrashi buning ishonchli misoli bo'lib xizmat qilishi mumkin. 70-yillarda OPEK mamlakatlari neft narxini o'n martalab oshirishga erishdi, bu mahsulot birligiga xarajatlarni keskin ko'paytirdi. 80-yil o'rtalarida OPEK mamlakatlarining bozordagi hukmronligining sezilarli susayishi, aksincha ishlab chiqarish qiymatining kamayishiga olib keldi.

9.7.AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat. IS-egri chizig‘i va uning tenglamasi

Yuqorida yalpi talab mamlakat miqyosida iqtisodiyotning hamma bo’limlarida va tarkibiy qismlarida yaratilgan turli tovar va xizmatlarni sotib olishga mo’ljallangan pullar miqdori sifatida, yalpi taklif esa iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va hududlari, korxona va tashkilotlarida sotish uchun ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning yalpi miqdori sifatida namoyon bo’lishini aytib o’tgan edik.

Endi shuni ta’kidlash joizki, milliy bozorda, oldi-sotdi jarayonida pul egalari, ya’ni iste’molchilar ixtiyoridagi pullar tovar va xizmatlar egalariga, aksincha yaratilgan tovar va xizmatlar esa pul egalariga o’tishi lozim. Boshqacha aytganda tovarlar dunyosi bilan pul dunyosi o’rtasidagi harakat qarama-qarshi oqim hosil qiladi. Buning uchun esa pul egalari sotib olmoqchi bo’lgan tovar va xizmatlar tarkibi, miqdori, sifati hamda narxi bo’yicha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar turi, miqdori, sifati hamda qiymati bilan mos tushishi lozim. Bunday moslikning qanchalik ta’minlanishi turli bozorlar orqali aniqlanadi va tartibga solinadi. Bu moslik darajasi yalpi talab va yalpi taklif o’rtasidagi muvozanat va uning o’zgarishi orqali aniqlanadi.

Yalpi talab va yalpi taklif o’rtasidagi nisbatni quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin (9.6-chizma). Albatta, real hayotda bunday to’liq muvozanatlik sodir bo’lishi juda qiyin va murakkabdir. Lekin tovar va xizmatlarning u yoki bu turlari, miqdori va sifati bo’yicha mos kelish hollari uchrab turadi. Yalpi talab bilan yalpi taklifning bir-biriga mosligi iqtisodiy muvozanat deb ham yuritiladi.

Yalpi talab egri chizig’i va yalpi taklif egri chizig’i kesishgan nuqta umumiqtisodiy muvozanatni ifodalab, bu holatga narxning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarishning muvozanatli real hajmi orqali erishiladi.

Iqtisodiyot doimiy ravishda makroiqtisodiy muvozanat tomon harakat qiladi va ma’lum darajada bu tenglik ta’minlab turiladi. Biroq, yalpi talab va yalpi taklifga ta’sir etuvchi omillarning o’zgarib turishi

natijasida muvozanat buziladi va iqtisodiyot yangi muvozanat tomon harakat qiladi.

9.6-chizma

Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanat

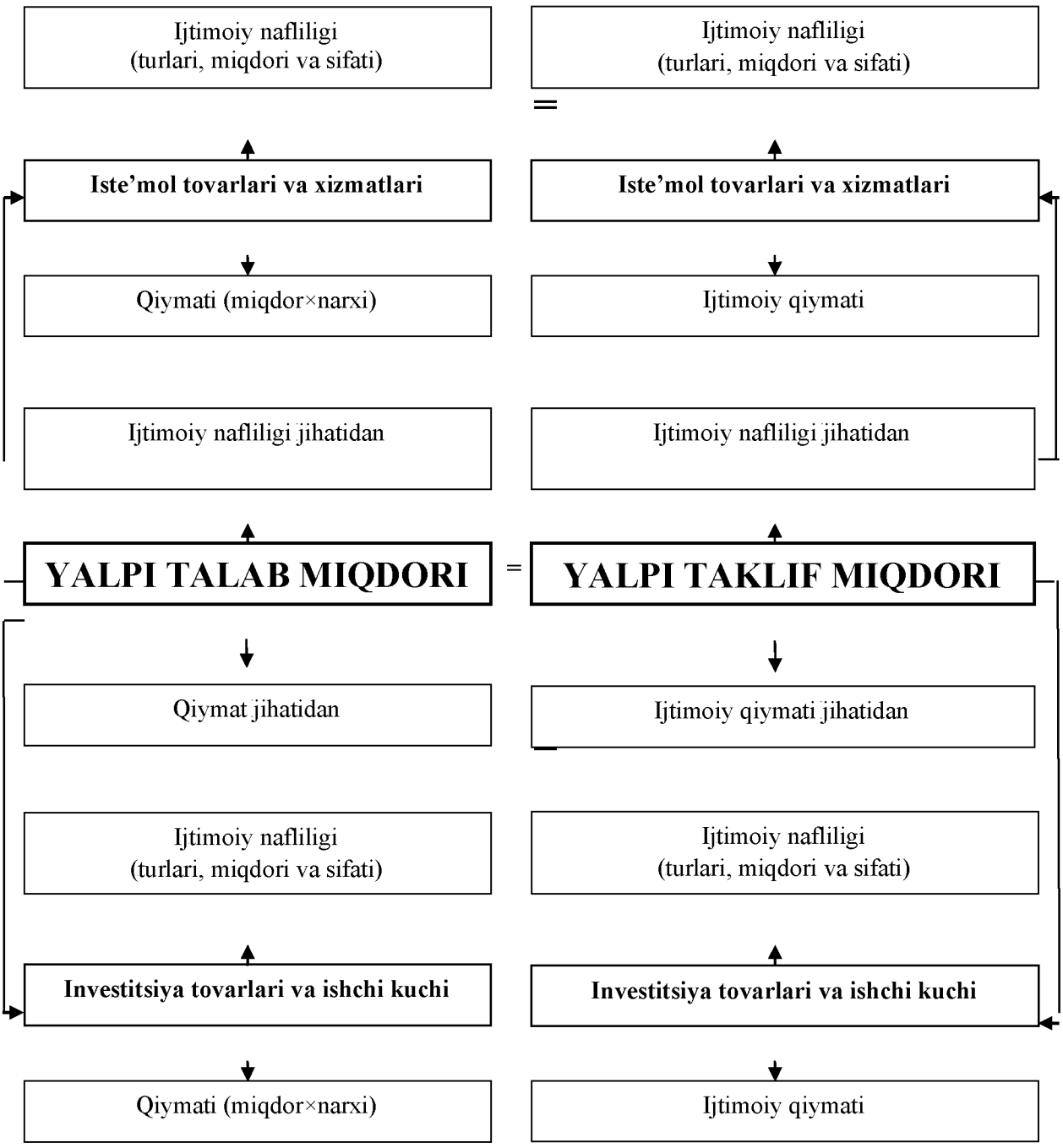

Yalpi talab va yalpi taklif muvozanati yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida ro'y berishiga qarab o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

Yalpi talab egri chizig'i yalpi taklif egri chizig'ini yotiq kesmada kesib o'tsa, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi. Bunda yalpi talab miqdorining o'sishi milliy ishlab chiqarish real hajmining oshishiga, uning kamayishi esa bu hajmning kamayishiga olib keladi. Biroq, bu o'zgarishlar iqtisodiyotdagi umumiy narx darajasining o'zgarishisiz ro'y beradi (9.7-chizma).

9.7-chizma

YOtiq kesmada yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining o'zgarishi

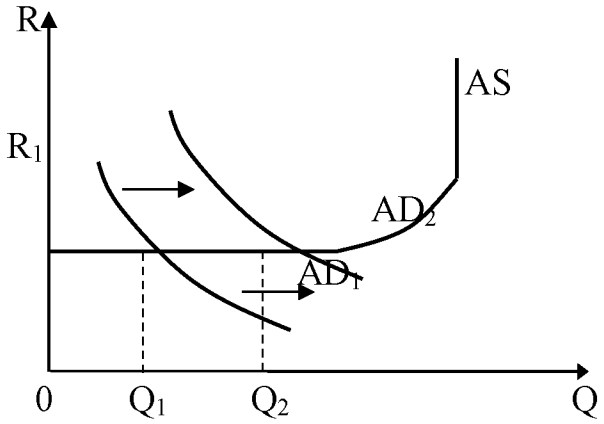

Chizmadan ko'rinadiki, yotiq kesmada yalpi talabning o'sishiga taklif egri chizig'i bo'yicha muvozanat nuqtasining o'ng tomonga silijishi orqali javob beriladi. Ya'ni, AD_1dan AD_2ga qadar o'sgan talab miqdori iqtisodiyotda to'liq foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi orqali milliy ishlab chiqarish hajmini Q_1dan Q_2ga qadar o'stirish orqali qondiriladi.

9.8. IS-LM modelining mohiyati va AD-AS modeli bilan bog‘liqligi

Iqtisodiyotdagi muvozanat yoki tovar-pul muvozanatiga erishishda, investitsiya va jamg‘armalarning YaMM bilan bog‘liqligi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu bog‘liqlik shuni ko‘rsatadiki, banklar foiz stavkalarini pasaytirib borishi bilan YaMM hajmi ham ko‘payib boradi. Ya'ni, milliy iqtisodiyot moliyaviy «kislorodni» ko‘proq olishi natijasida YaMM ishlab chiqarishi ham ko‘payib boradi. Ushbu

nazariyani atoqli iqtisodchi Xiks tadqiq qilganligi uchun uning nomi bilan yuritiladi. IS -egri chizig‘i esa Xiks egri chizig‘i deyiladi.

Umuman, IS egri chizig‘i tovar va xizmatlar bozorida vujudga keladigan daromadlar darajasi va foiz stavkasi o‘rtasidagi munosabatlarni bildiradi. Buni tushunish uchun tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabni, ya’ni, «Keynsian xochi»ni qarab chiqamiz. Bunda avvalombor rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini, ya’ni, «Keynsian xochi»ni olish uchun rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini tashkil qiluvchi omillarni ko‘rib chiqamiz.

Rejalashtirilayotgan xarajatlar uy xo‘jaliklari, firmalar va davlatning tovar va xizmatlarini sotib olishga mo‘ljallagan xarajatlar miqdoridan iborat. Haqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan, ya’ni, biror firma rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini oshirishga yoki kamaytirishga qaror qilgan vaziyatlardagina farqqiladi.

Faraz qilaylik, iqtisodiyot yopiq iqtisodiyotdan iborat, sof eksport nolga teng. Biz rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini (E) iste’mol (C), rejalashtirilgan investitsiyalar (I) va davlat xarajatlari (G)ning yig‘indisi orkali topishimiz mumkin:

$$\mathbf{E=S+I+G}$$

Demak, keynsian xochi daromadning (U) rejalashtirilayotgan xarajatlarga bog‘liqligini aks ettirar ekan. Bu tenglamaga biz iste’mol funksiyasini qo‘shsak:

$$\mathbf{S = S_0 + MRS(U-T)}$$

Iste’mol funksiyasi ko‘rsatayaptiki, iste’mol ixtiyoridagi daromadlar miqdoriga bog‘liq (U-T). Bundan tashkari rejalashtirilgan investitsiyalar miqdori (I=I) shaklida qayd qilingan bo‘lsin va byudjet siyosati davlat xarajatlari va soliqlari miqdori o‘zgarmagan xolda qolsin:

$$\mathbf{G=G;\ T=T}$$

Bu tenglamalarni birlashtirsak, qo‘yidagi tenglamaga ega bo‘lamiz:

$$\mathbf{E= S_0 + MRS\ (U-T)+I+G}$$

Quyidagi 9.8.1-chizmada rejalashtirilayotgan xarajatlar grafikda daromad funksiyasi shaklida berilgan. Bu to‘g‘ri chiziq ijobiy siljishga ega. Chunki, yuqori daromadlar darajasi yuqoriroq iste’mol

darajalariga, ya'ni, rejalashtirilayotgan xarajatlarning yuqoriroq darajasiga olib keladi. Chiziqning egilishi iste'molga chegaraviy moyillikni bildiradi - MRS ya'ni, u daromadlarni 1 so'mga oshirganda rejalashtirilayotgan xarajatlarning qanchaga oshishini ko'rsatadi.

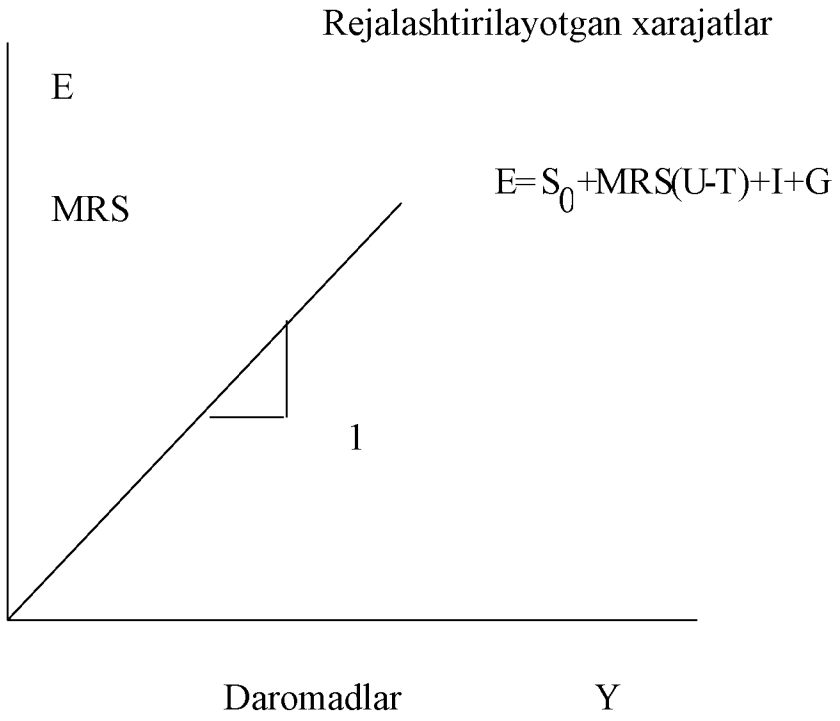

9.7-chizma. Daromad funksiyasi sifatida rejalashtirilayotgan xarajatlar

Muvozanatdagi iqtisodiyot. Bilamizki, iqtisodiyot xaqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo'lgan sharoitda muvozanatga erishadi. Ma'lumki, YaMM ko'rsatkichi ikki yoqlama ma'noga ega: ya'ni, iqtisodiyot agentlari daromadi va ishlab chiqarish mahsulotlarini sotib olishga ketgan xarajatlardan iborat. Shuning uchun u nafaqat jami daromadlar, balki tovar va xizmatlarga qilingan xarajatlar miqdoriga tenglashadi. Biz muvozanat sharoitini qo'yidagicha yozamiz:

xaqiqiy xarajatlar teng rejalashtirilgan xarajatlarga Y=E;

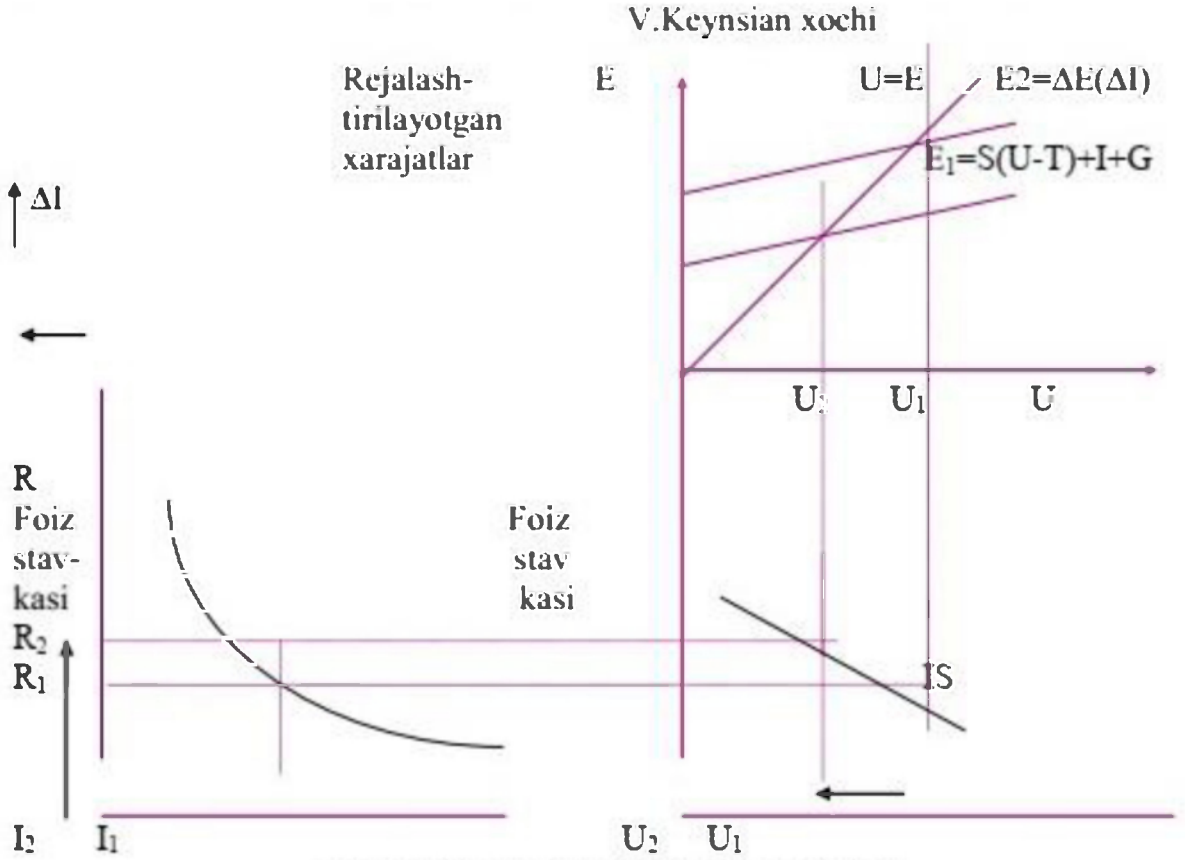

A Investitsiya funksiyasi S. IS egri chizig‘i.

9.8 -chizma. LM - egri chizig‘i va uning o‘zgaruvchilari

Keyingi chizmadagi 45 gradusli burchak xosil qilgan chiziq ushbu sharoit bajarilishini ko‘rsatadigan nuqtani bildiradi. Agarda biz rejalashtirilgan xarajatlar funksiyasini qo‘shsak, diagramma «Keynsian xochi» shakliga keladi.

LM egri chizig‘i o‘zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tushunish uchun foiz stavkasining oddiy nazariyasini qarab chiqamiz. Bu nazariya tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasidir.

Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi – bu, keynschilar foiz stavkasi nazariyasini oddiy sharxlab berishdan iborat. IS egri chizig‘ini tashkil qilishda «Keynsian xochi» asos bo‘lganidek, tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi ham **LM** egri chizig‘ini tashkil qilib, pul vositalari real zaxiralariga talab va taklif foiz stavkasini aniqlashni tushuntirib beradi. Buni biz real pul vositalariga taklifdan boshlaymiz.

Agarda **M**-pul taklifini, **R**-narxlar darajasini bildirsa, **M/R** esa pul vositalarining real zaxirasi miqdorini ko‘rsatadi. Real pul zaxiralariga talabni qo‘yidagi ko‘rinishda yozamiz:

$$(M/R) = f(R, Y)$$

Bu yerda: **f (R, Y) -funksiyasi pulga talab miqdorini bildiradi.**

Bu tenglama ko‘rsatayaptiki, pulga bo‘lgan talab miqdori foiz stavkasi funksiyasini anglatadi.

Keyingi grafikda foiz stavkasi va real pul zaxiralari miqdoriga talab teskari bog‘liqlikka ega. Chunki, yuqori foiz stavkasi pulga talab miqdorining kamayib borishiga aytiladi.

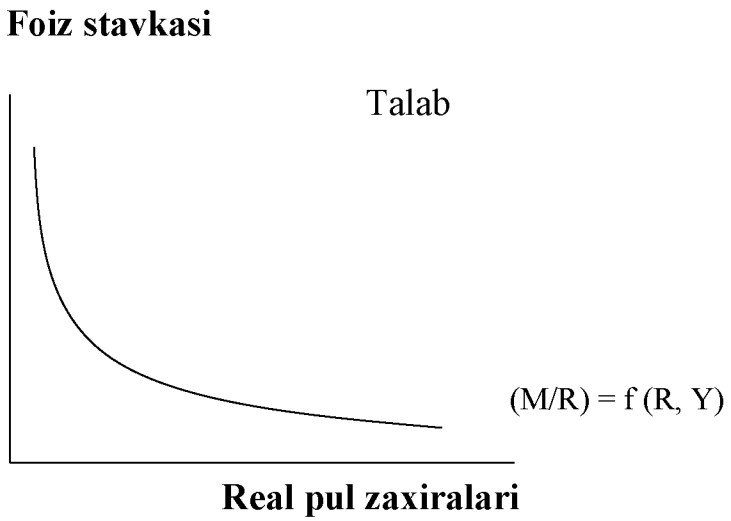

9.9-chizma. Real pul zaxiralariga talab

Insonlar pulni saqlashadi, chunki pul tez almashtirish xususiyatiga ega. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi ko‘rsatadiki pulga bo‘lgan talab miqdori foiz stavkasiga bog‘liq. Shuning uchun foiz stavkasi oshganda, insonlar boyliklarini pul shaklida kamroq ushlab turishga harakat qiladi.

Foiz stavkasi tengligiga ega bo‘lish uchun pulga talab va taklif egri chiziqlarini birlashtiramiz.

Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasiga mos ravishda foiz stavkasining o‘zgarishi pul bozorida muvozanatga olib keladi. Foiz stavkasining muvozanat nuqtasida pul vositalari zaxirasiga talab

miqdori taklif miqdoriga teng. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi, Ya'ni pul taklifining kamayishi foiz stavkasini oshiradi, pul taklifining ko'payishi esa foiz stavkasini kamaytirishdan kelib chiqqan.

Endi tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasini **LM** egri chizig'ini tashkil qilishda foydalanamiz. Muvozanat foiz stavkasi - pul talabi va taklifini tenglashtiradigan foiz stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikni egri chizig'i ifodalaydi **LM.**

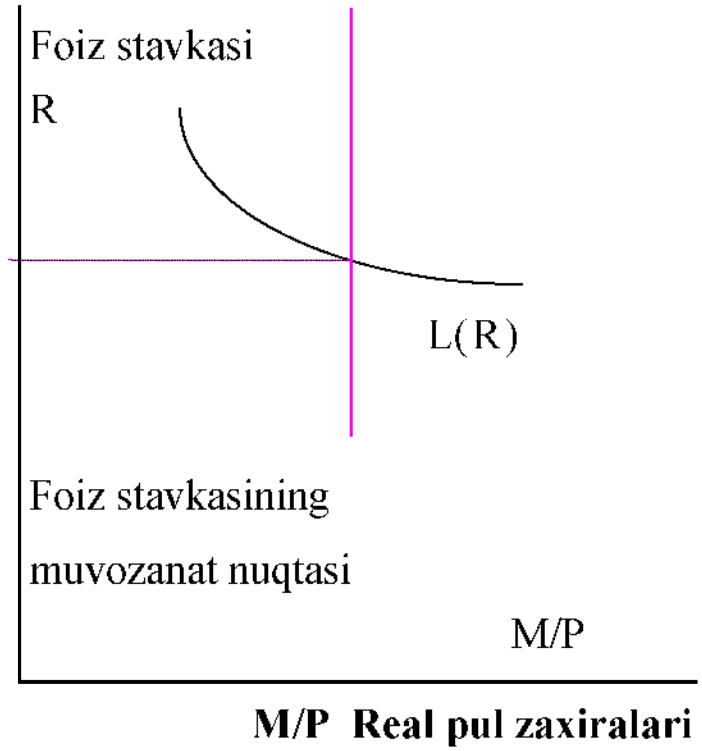

M/P Real pul zaxiralari

9.10-chizma.Tez (pulga) aylanishi afzalligi nazariyasi

Shungacha faqat foiz stavkasi real pul zaxiralariga bo'lgan talab miqdoriga ta'sir ko'rsatadi, deb hisobladik. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, pul talabi miqdoriga daromadlar darajasi ham ta'sir ko'rsatadi.

Daromadlar yuqori bo'lsa, xarajatlar ham ko'p bo'ladi. Shuning uchun odamlar ko'proq ishlarni amalga oshirishga harakat qilishadi. Bu esa o'z navbatida ko'proq pulni talab kiladi. Shunday qilib, daromadlar darajasining yuqoriroq bo'lishi pul talabini oshiradi. Boshqacha aytganimizda, daromad va pulga talab o'rtasida to'g'ri aloqa mavjud.

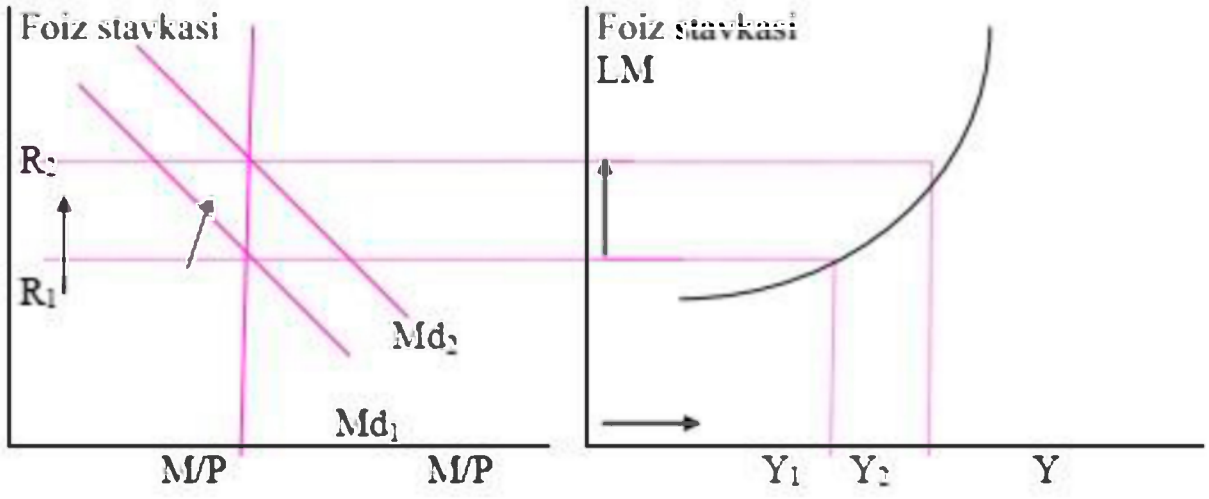

Real pul zaxirasi **Daromad**

9.11-chizma. A. Real pul bozori B. LM egri chizig‘i

Pul bozori holatini belgilovchi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bunday o‘zaro munosabatlar yig‘indisining grafigi (5-chizma) quyidagicha bo‘ladi.

A qismidan ko‘rinib turibdiki, pulga bo‘lgan talab, foiz stavkasi shuningdek, daromadlar ko‘payishi natijasida ham oshadi. Bu xolda Md_1 yuqori surilib, Md_2 holatini egallaydi va unda muvozanatli foiz stavkasi ham o‘sib, R1 holatidan R2 holatigacha ko‘tariladi.

Shunday qilib, yuqoriroq daromad yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi va buni **LM** egri chizig‘i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad o‘rtasidagi munosabatlarni ko‘rgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bo‘lsa, pulga bo‘lgan talab shuncha yuqori va shunga muvofiq muvozanatli foiz stavkasi ham shuncha yuqori bo‘ladi.

Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, IS chizig‘i ham o‘zida ikki o‘zgaruvchi, Ya’ni, foiz stavkasi va daromadning mumkin bo‘lgan turli xil o‘zaro bog‘liqliklarini aks ettiradi.

9.9. IS - LM modeli va undagi makroiqtisodiy muvozanat

Endi bizda **IS - LM** modelining barcha o‘zgaruvchi omillari mavjud. Modelning ikkita tenglamasi:

(IC) U = S(U-T)+I(R)+G; (LM) M/P= L(R,U);

Byudjet-soliq siyosati G va T pul kredit siyosati M va narxlar darajasi R modelda o‘zgaruvchi omillar sifatida byerilgan. Bu ikki IS va LM egri chiziqlarini birlashishida xosil bo‘ladigan grafikni biz, IS-LM modeli deb atashimiz mumkin.

IS - egri chiziq - bu tovarlar bozoridagi muvozanat egri chizig‘idir. U o‘zida tovarlar bozoridagi muvozanatni ta’minlovchi foiz stavkasi R ning va daromad U ning barcha o‘zaro birliklarini ko‘rsatadi, LM egri chizig‘i esa pul bozoridagi muvozanat shartlarini qondiruvchi R va U ning o‘zaro birlashuvlarini beradi.

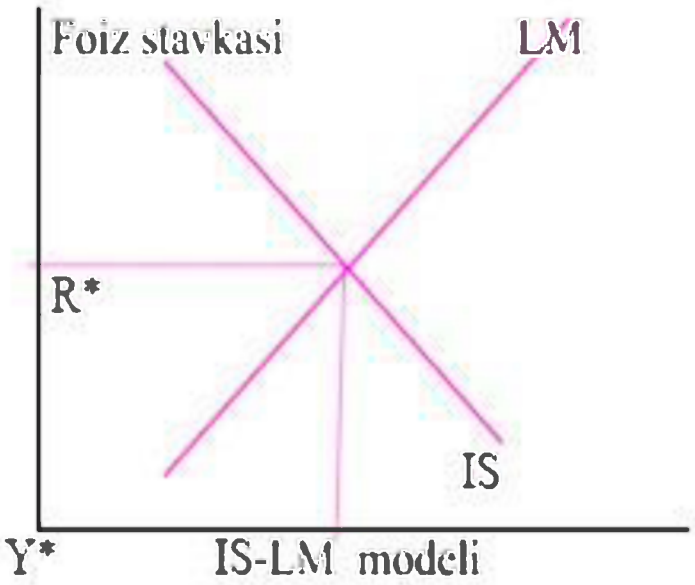

9.12-chizma.IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanat

IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanatlik holatidir. Bu nuqta o‘zida Shunday foiz stavkasi R ni va daromad darajasi U ni aniqlaydiki qachonki ular real pul mablag‘lariga bo‘lgan talab ularning taklifiga teng kelgan vaziyatni ifodalaydi. Ya’ni, mahsulotlar pul bozorida ham muvozanat shartlariga rioya qilinsa, pulga bo‘lgan umumiy talab foiz stavkasi miqdoriga yoki pulning ishlatilish bahosiga nisbatan teskari bog‘liqlikda bo‘ladi.

Shunday qilib IS-LM modeli iqtisodiy siyosatning oqibatlarini qisqa muddatli davrga makroiqtisodiy tahlil qilishda juda keng qo‘llaniladi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy o‘sish to‘liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish potensial YaIM hajmining uzoq muddatli ko‘payishi tendensiyasini anglatadi. U o‘sish ishlab chiqarish natijalari va omillarida ro‘y beradigan miqdor va sifat o‘zgarishlarini harakterlaydi.

Iqtisodiy o‘sish real YaIM ning, yoki aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan real YaIM ni o‘sish sur’ati bilan o‘lchanadi.

Iqtisodiy o‘sish taklif, talab va taqsimot omillari bilan belgilanadi.

Iqtisodiy o‘sishni belgilovchi talab omillariga tabiiy resurslar soni va sifati, mehnat resurslari soni va sifati, kapital, texnologiya va boshqalar kiradi.

Bulardan foydalanish usuliga ko‘ra iqtisodiy o‘sish ekstensiv va intensiv turlarga bo‘linadi. Ishlab chiqarish resurslar miqdorini o‘zgartirmagan holda o‘ssa, intensiv omillar hisobiga amalga oshgan hisoblanadi.

Iqtisodiy o‘sish modellari deganda iqtisodiy o‘sishni tahlil qilishda foydalaniladigan, ularning manbalarini aniqlash va qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiluvchi modellar tushuniladi.

Keynschilar (Harrod, Domar) modellarida iqtisodiy o‘sishning asosiy omil investitsiyalar deb qaraladi. Jamg‘arish normasini ko‘tarish orqali investitsiyalarni ko‘paytirish va ularning samaradorligini oshirish iqtisodiy o‘sish shartlari deb qaraladi.

Klassik modellarda iqtisodiy o‘sish ishlab chiqarishning barcha omillariga bog‘liq, mehnat va kapital o‘zaro almashiniladi deb qaraladi. Shunga ko‘ra kapitalning ma’lum darajasida mehnatning kapital bilan qurollanganlik darajasi, o‘z navbatida ishlab chiqarish hajmi ham turlicha bo‘ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy darajadagi yoki makroiqtisodiy muvozanat nimani bildiradi?
2. IS egri chizig‘ining asosiy o‘zgaruvchilari qanday? Yopiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy muvozanatga qanday yerishiladi?
3. LM egri chizig‘ining asosiy o‘zgaruvchilari nimalardan iborat?
4. LM egri chizig‘ida Keynsian xochi nimani ko‘rsatadi?
5. Tez (pulga) aylana olish afzallagi nazariyasini qanday tuShunasiz?
6. IS-LM modeli qanday vaziyatni ifodalaydi?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Banklar foiz stavkalarini pasaytirib borishi bilan YaMM hajmiga ta’siri qanday?

A) Kamayadi
B) Ko‘payadi
C) O‘zgarmaydi
D) Muvozanat bo‘ladi

2. IS egri chizig‘i tovar va xizmatlar bozorida vujudga keladigan …… ……o‘rtasidagi munosabatlarni bildiradi?

A) Daromadlar darajasi va foiz stavkasi
B) Xarajatlar va foiz stavkasi
C) Daromadlar va xarajatlar
D) Iste’mol va jamg‘arma

3. Rejalashtirilgan xarajatlar miqdorini topish formulasi?

A) $E = X + I + C$
B) $E = I + X + S$
C) $E = C + X + I$
D) $E = S + I + G$

4. Iqtisodiyot qanday holatda muvozanatga erishadi?

A) Xaqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan daromadlarga teng bo‘lganda

B) Xaqiqiy xarajatlar daromadlardan ko‘p bo‘lganda

C) Xaqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo‘lganda

D) Daromalar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo‘lganda **5. Daromad va pulga talab o‘rtasida qanday aloqa mavjud ?**

A) To‘g‘ri aloqa

B) Qarama-qarshi

C) O‘zgaruvchan aloqa

D) Aloqa mavud emas

6. Keynschilar (Harrod, Domar) modellarida iqtisodiy o‘sishning asosiy omili nima? A) Daromadlar

B) Xarajatlar

C) Investitsiyalar

D) Jamg‘armalar

7. Daromad darajasi qancha baland bo‘lsa, pulga bo‘lgan talab qanday o‘zgaradi?

A) Ko‘payadi

B) Kamayadi

C) Muvozanatda bo‘ladi

D) O‘zgarmaydi

8. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi ko‘ra pulga bo‘lgan talab miqdori nimaga bog‘liq?

A) Pul Aylanish tezligiga

B) Taklifni bozordagi miqdoriga

C) Foiz stavkasiga

D) Xarajatlarni jami summasiga

9. Agarda M-pul taklifini, R-narxlar darajasini bildirsa, M/R esa .....ni ko‘rsatadi.?

A) Pul taklif miqdorini

B) Pulga bo‘lgan talab miqdorini

C) Narxlar darajasini

D)Pul vositalarining real zaxirasi miqdori

10. LM egri chizig‘i o‘zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi

o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikdan iboratdir. Bu qaysi nazariya ? A) Mutloq tenglik nazariyasi

B) Keynschilik nazariyasi

C) Tez (pulga) aylanish nazariyasi

D) Muvozanatlik nazariyasi

X BOB. KEYNSCHILIK : MAKROIQTISODIYOTDA ISH HAQI VA BAHOLARNING O‘ZGARMAS DARAJASI

10.1. “ Keyns xochi” . Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi

«Buyuk depressiya» davrida ko‘pgina yetuk iqtisodchilar, ya’ni, hozirgi kunda klassiklar deb ataladigan iqtisodchilar, bozor iqtisodiyoti iqtisodiyotdagi resurslardan to‘liq foydalanish imkonini beradi, deb hisoblashgan edi. Ammo, ular iqtisodiyotda ayrim vaqtlarda - urush, siyosiy to‘ntarish, tabiiy ofat va shuningdek, boshqa holatlarda o‘zgarishlar bo‘lib turushini tan olishsa ham, bozor tizimining o‘ziga xos xususiyatlari bu iqtisodiy qiyinchiliklarni o‘z-o‘zidan hal qiladi, deb tuShuntirishadi.

Klassiklar nazariyasida ikkita asosiy tushuncha mavjud

1) To‘liq bandlik sharoitida mahsulotlarni sotib olish uchun xarajatlar miqdorining etishmasligi (ya’ni, AD≠AS bo‘lishi) mumkin emas.

2) Umumiy xarajatlar miqdori etishmay qolgan sharoitda ham baho, ish haqi va foiz stavkasi kabi dastaklar ishga tushadi va natijada xarajatlar miqdorining kamayishi ishlab chiqarishning real hajmi, bandlik va real daromadlar miqdorining kamayishiga olib kelmaydi.

Pul bozori investitsiya va jamg‘armalar tengligini hamda to‘liq bandlik sharoitini ta’minlaydi. Faqatgina, ishsizlikning tabiiy darajasida «ixtiyoriy» ishsizlik bo‘lishi mumkin, deb hisoblashadi. Bu shuni bildiradiki, AD va ASning tenglik nuqtasida ishlab chiqarish hajmi (u) uning potensial hajmiga (u*) teng.

Klassiklar nazariyasini tan olmaslik asosan Sey qonunidan boshlangan. Sey qonunining moxiyati mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonining o‘zi ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymatiga teng ravishda daromad yaratadi degan oddiy g‘oyadan iborat. Demak, mahsulotlarni sotib olish uchun har qanday mahsulotlar hajmini ishlab chiqarish o‘zo‘zidan daromad yaratadi. Ya’ni, taklif o‘zining xususiy talabini paydo qiladi. Sey qonunining moxiyatini mahsulotlar ayirboshlash savdosida ham ko‘rish mumkin. Poyafzalchi poyafzal

ishlab chiqaradi yoki o‘ziga zarur bo‘lgan boshqa mahsulotlarga bo‘lgan talabini qondirish uchun poyabzal taklif qiladi. Poyafzalchi tomonidan poyafzalning taklif qilinishi uning talabidan iborat. Butun iqtisodiyot bo‘yicha mahsulotlar almashishi xuddi shu tarzda amalga oshiriladi.

Ammo, Sey qonuni mahsulotlar ishlab chiqarishi, mos ravishda pul daromadlari summasini olish imkonini bersa ham, iste’molchilar ushbu daromadlarning hammasini to‘liq xarajat qilmasligi umum qabul qilingan tushunchadir. Ya’ni, daromadlarning qandaydir bir qismi jamg‘ariladi va bu qism нuqoridagi baxsda o‘z javobini topmaydi. Jamg‘arish daromadlar tarkibidan ma’lum miqdordagi mablag‘larni o‘zida mujassamlashtiradi. Demak, iste’mol xarajatlari barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdorini sotib olishga etmaydi. Agarda uy xo‘jaliklari o‘z daromadlarining bir qismini jamg‘arishsa, u xolda taklif o‘z talabini paydo qilmaydi. Jamg‘arish iste’molning yetishmasligiga, natijada, sotilmay qolgan mahsulotlar ishlab chiqarishning kamayishiga olib keladi.

Ammo, klassik iqtisodchilar haqiqatda jamg‘arish talabning etishmasligiga olib kelmaydi, chunki har bir jamg‘arilgan so‘m tadbirkorlar tomonidan investitsiyalashadi, deb ta’kidlashadi. Agarda, tadbirkorlar uy xo‘jaliklarining jamg‘armalari miqdorida investitsiya qilishsa, Sey qonuni amal qiladi va ishlab chiqarish hamda bandlik darajasi doimiy bo‘lib qoladi. Iqtisodiyotning to‘liq bandlik sharoitidagi daromadlar va mahsulotlar ishlab chiqarishini ta’minlashi uchun xarajatlar darajasiga yerishishi va uni saqlab qolishi, tadbirkorlar tomonidan uy xo‘jaliklari jamg‘armalari miqdorida investitsiyalashiga bog‘liq.

Yuqorida aytganimizdek, klassik iqtisodchilar ta’kidlashicha, kapitalizmning o‘ziga xos pul bozori mavjud va bu bozor jamg‘arma va investitsiyaning tengligini ta’minlaydi. Shuning uchun ham to‘liq bandlik mavjud, ya’ni, pul bozorida (foiz stavkalari) jamg‘arma tariqasida daromadlar va xarajatlar miqdoridan chiqqan mablag‘lar o‘zo‘zidan investitsion mahsulotlarga sarf qilingan mablag‘lar miqdorida qaytadan kelishi ustidan nazorat olib boriladi. Foiz stavkalari

yordamida jamg‘arma va investitsiyalarni boshqarishning izohi oddiy va hammaga tushunarlidir.

Klassik iqtisodchilarning ta’kidlashicha, boshqa vaziyatlarda uy xo‘jaliklari jamg‘arish o‘rniga iste’mol qilishni afzal ko‘rishadi. Tovar va xizmatlar iste’moli insoniyat talabini qondiradi, foydalanilmagan mablag‘lar yo‘q. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, iste’molchilar ularning tejamkorligini rag‘batlantirish tariqasida foiz stavkalari to‘lasagina jamg‘arishi mumkin. Foiz stavkalari qanchalik yuqori bo‘lsa, shunchalik ko‘p mablag‘ jamg‘ariladi. Jamg‘armalardan foydalanish uchun kimlar to‘lov ishlarini olib borishadi? Albatta, korxona raxbarlari, investorlar, ya’ni, o‘zining ishlab chiqarishini kengaytirish va yangilash uchun pul kapitalini izlovchilar hisoblanishadi.

Bilamizki, foiz stavkalari ishbilarmonlarning ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Demak, ular o‘z vaqtida foiz stavkalarining pastroq bo‘lishiga intilishadi. Qisqacha aytganda foiz stavkalarining o‘zgarishi Sey qonunini ko‘prok miqdorda jamg‘armalar mavjud bo‘lgan iqtisodiyotda ham faoliyat ko‘rsatishini ta’minlaydi. Foiz stavkasi, jamg‘arma va investitsiyani bog‘lab turar ekan, butun iqtisodiyot shunday bo‘lishi kerak, deb ta’kidlashadi.

Klassik iqtisodchilar o‘z g‘oyalarini yana bir tuShuncha bilan isbotlashga harakat qilishadi. Ya’ni, tadbirkorlar tomonidan taklif qilingan mahsulotlar hajmining darajasi nafaqat umumiy xarajatlar miqdoriga, balki mahsulotlar bahosi darajasiga ham bog‘liq. Bu Shuni bildiradiki, agarda foiz stavkalari ayrim sabablarga ko‘ra, jamg‘armalarni investitsiyalar tariqasida ishlab chiqarishga qaytarmasa, kamaygan har qanday xarajatlar miqdori mos ravishda bahoning pasayishi bilan qoplanadi. Boshqacha aytganda 40 so‘mga 10 so‘mdan to‘rtta ko‘ylak sotib olishsa, narxlar 5 so‘mga kamayganda 20 so‘mga shuncha ko‘ylak sotib olish mumkin.

Sotuvchilar o‘rtasidagi raqobat bahoning egiluvchanligiga olib keladi. Bundan tashqari talabning kamayishi ortiqcha mahsulotlardan qutilish uchun narxlarning pasayishiga sabab bo‘ladi. So‘m to‘lov

qobiliyatining oshishi jamg‘armasi mavjud bo‘lmagan shaxslar mavjud pul mablag‘lari sharoitida ko‘proq mahsulotlar sotib olishga undaydi.

Shuning uchun jamg‘arma ishlab chiqarish va bandlikning pasayishiga emas, balki narxlarning pasayishiga olib keladi. Narxlarning pasayishi resurslar narxining pasayishiga, xususan, ish haqining pasayishiga ham olib keladi.

Klassik iqtisodchilarning fikricha, ish haqi miqdori kamayadi va kamayishi kerak. Ish haqining kamayishi ishsizlar sonini oshiradi. Ammo, ishbilarmonlar ishsizlarni oldingidek yuqori ish haqi stavkalari bilan emas, balki past stavkalar bilan ishga jalb qilishadi. Mehnatga bo‘lgan talab tezda kamayadi. Yuqori ish haqi stavkalarida ishlaydigan ishchilar past ish haqi stavkalarida ishlashga majbur bo‘lishadi. Raqobatning mavjudligi ishchilarni shunga rozi bo‘lishga majbur qiladi. Bo‘sh ish joylariga bo‘lgan raqobat ish xaqining shu darajagacha pasayishiga olib keladiki, toki ishbilarmonlar barcha ishsizlarni ishga jalb qila olishsin. Shuning uchun klassik iqtisodchilar majburiy ishsizlik mavjud bo‘lmaydi, deb hisoblashadi. Ularning fikricha,davlatning iqtisodiyotga aralashuvi umuman mumkin emas.

10.2. Keyns xochi (Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli)

Klassik iqtisodchilarning bandlik nazariyasiga iqtisodiyotda mavjud bo‘ladigan ishsizlik va inflyatsiya to‘g‘ri kelmaydi. Bilamizki, iqtisodiyotda to‘liq bandlik sharoitiga har doim ham erishib bo‘lmaydi. Shuning uchun ham iqtisodchilar klassik nazariyaning asosiy jaxatlarini tanqid qila boshladilar.

1936-yili ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns kapitalizm iqtisodiyotiga yangi, ish bilan bandlik nazariyasini kiritadi. U o‘zining «Pul, foiz va ish bilan bandlikning umumiy nazariyasi» asosida uning noto‘g‘ri jihatlarini isbotlashga urindi.

Keyns nazariyasining eng qa’tiy jihati shundaki, u bozor iqtisodiyotida ish bilan to‘la bandlikni ta’minlaydigan hech qanday mexanizm yo‘qligini isbotladi. Makroko‘lamda iqtisodiyot muvozanatga yerishishi mumkin, lekin shunda ham ma’lum miqdorda ishsizlik va inflyatsiya saqlanib qolishini, to‘la ish bilan bandlik

qonuniy holat emasligini, balki tasodif ekanligini, kapitalizm o‘z-o‘zidan tartibga tushib, rivojlanib ketavermasligini isbotlab berdi. Shuningdek, iqtisodiyotdagi tebranishlar faqat urush, tabiiy ofat va shu kabi vaziyatlargagina bog‘liq emasligini, balki u tinchlik yillarida ham ichki omillarning salbiy oqibatlaridan kelib chiqishi mumkinligini asoslagan.

Ishsizlik va inflyatsiyaning kelib chiqishi investitsiya va jamg‘armalarga bevosita bog‘liq.

Narxlarning oshishi va ish xaqining pasayishi boshqa salbiy omillar bilan birga iqtisodiyotning beqarorligiga olib keladi. Keyns nazariyasi Sey qonunini ham ma’lum darajada inkor etadi. Sey qonuni bo‘yicha tadbirkorlar faoliyati va jamg‘arish rejalari foiz stavkasida mutanosiblashadi. Keynschilarning fikricha esa, agar tadbirkorlar jamg‘armalarni ko‘paytirishsa, firmalar investitsiyalarni ko‘paytirishlari mumkin. Qo‘yidagi 10.1-chizmadan ko‘rinib turibdiki, jami talab va taklifning tengligi sharoitida (AD=AC), ishlab chiqarish hajmi uning idal hajmidan kam (U0≠U*).

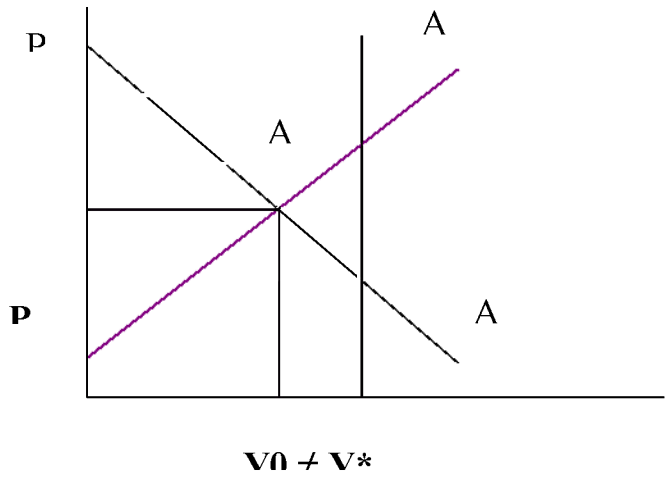

10.1-chizma. Talab va taklifning tengligi

Bunday nomutanosiblikning asosiy sabablaridan biri rejalashtirilgan investitsiyalar va jamg‘armalarning bir-biriga mos kelmasligidir.

Chunki, jamg‘aruvchi subyektlar va investorlar har xil guruhdagi odamlardir. Korxonalar, ayniqsa, korporatsiyalar katta miqdordagi

investitsiya qarorlarini qabul qilishadi. Katta xajmdagi ishlab chiqarishga ega bo‘lgan iqtisodiyotda uy xo‘jaliklari ko‘p miqdorda jamg‘arishadi. Shuni aytib o‘tish kerakki, jamg‘arish va investitsiyalarni har xil guruhlardagi odamlar turli maqsadlarda qabul qilishadi.

Keynschilar fikricha, jamg‘arma va investitsiyalar bitta omilga bog‘liq bo‘lmagan xolda turli sabablar asosida amalga oshiriladi. Masalan, ayrimlari qiymati o‘zining ish xaqi miqdoridan ortiq bo‘lgan mahsulotlarni sotib olish uchun, uy xo‘jaliklari esa avtomobil yoki televizor harid qilish uchun jamg‘arishadi. Jamg‘armalar biror shaxs yoki oilaning kelajakdagi iste’molini qondirish maqsadida; ya’ni, uy xo‘jaliklari oila boshlig‘ining nafaqaga chiqqandan keyingi xayotini yoki bolalari kelajagini ta’minlash maqsadida jamg‘arishadi.

Bundan tashqari jamg‘arma tasodifiy vaziyatlarda foydalanish maqsadida jamg‘ariladi. Keynschilar ta’kidlashicha, jamg‘arma va investitsiyalarni aniqlashning eng asosiy omili milliy daromad hisoblanadi.

Nima uchun tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini sotib olishadi? Investitsiyalash uchun pul kapitaliga ega bo‘lishga to‘lanadigan to‘lovlar, ya’ni foiz stavkasi investitsiya rejasini tuzayotganda hisobga olinadi. Ammo, foiz stavkasi yagona omil hisoblanmaydi. Investitsiyalar miqdorini aniqlashda asosiy omillardan biri foyda normasi ham sanaladi.

Klassiklar nazariyasi bo‘yicha jamg‘arma va investitsiyalar miqdorini aniqlaydigan asosiy omil foiz stavkasi hisoblanadi. Agarda, u oshsa, uy xo‘jaliklari kamroq iste’mol qilib, ko‘proq jamg‘arishga harakat qilishadi. Uy xo‘jaliklarida jamg‘armalarning ko‘payishi kredit narxlarining kamayishiga olib keladi. Bu esa o‘z vaqtida investitsiyaning o‘sishini ta’minlaydi.

Keynschilar fikricha esa, pul bozorida boshqa ikkita manba mavjud. Birinchidan, uy xo‘jaliklarining naqd jamg‘armalari va ikkinchidan, pul taklifini ko‘paytiradigan kredit tashkilotlari faoliyat ko‘rsatadi.

Keynschilar nazariyasi bo‘yicha aholi o‘z mablag‘larini nafaqat kunlik xaridlarni amalga oshirish uchun, balki o‘z boyliklarini oshirish

uchun ham saqlashadi. Bu pul vositalari bir qismining kamayishi va ularni pul bozorida investorlarga berish, joriy jamg‘armalarga nisbatan solishtirganda vositalarning ortiqchaligiga olib qelishi mumkin. Shunga o‘xshash kredit beradigan muassasalardan ssudalarning berilishi pulning taklifini ko‘paytiradi. Bank yoki boshqa moliyaviy tashkilotlardan kreditlarning berilishi joriy jamg‘armalar ko‘payishiga asos bo‘ladi.

Natijada uy xo‘jaliklari qo‘lidagi pul vositalarining kamayishi va banklar tomonidan ssudalarning berilishi investitsiyalar miqdori joriy jamg‘armalar miqdoridan oshishiga olib kelishi mumkin. Bunda iste’molning oddiy funksiyasi qo‘yidagi ko‘rinishga ega:

$$\mathbf{S = S_0 + MRS\ (U - T);}$$

Bu yerda: **S** - iste’mol xarajatlari;
a - mustaqil iste’mol (joriy daromadlar miqdoriga bog‘liq bo‘lmagan); **v** – iste’molga chegaraviy moyillik;
U-daromad;
T-soliqlar;

(U–T)–ixtiyoridagi daromad. Makroiqtisodiy modellarda bu ko‘rsatkich **U** Yoki **ID** ko‘rinishni bildiradi.

Keynschilar yondashuvi shundan iboratki, jamg‘arish va investitsiyalar rejasi bir-biriga mos kelmaydi va shuning uchun ham ishlab chiqarish, daromad, bandlik, narxlar darajasida o‘zgarishlar bo‘lib turadi. Bundan tashqari, keynschilar fikricha, narxlar darajasi va ish xaqi xaqiqatda pasayishga yo‘naltirilgan eguluvchanlikdan iborat emas. Xatto ular Shunday bo‘lgan taqdirda ham shubhalidir. Chunki narxlar va ish haqining pasayishi keng tarqalgan ishsizlikni biroz yumshatishi mumkin, xolos.

10.3. Avtonom xarajatlar multiplikatori

Oldingi o‘rinlarda qayd etilganidek, Keynsning iqtisodiy nazariyasiga binoan bozor iqtisodiyotida ish bilan bandlikni to‘la ta’minlaydigan hech qanday avtomatik mexanizm yo‘q. Demak, ishlab chiqarish va ish bilan bandlikning o‘zaro bog‘liqligi qanday aniqlanishini bilish uchun tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hajmi, ish bilan bandlik va ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari kabi ko‘rsatkichlarni qarab chiqish kerak bo‘ladi.

Keyns modelida muvozanat darajadagi ishlab chiqarishni aniqlashda bir-biri bilan bog‘liq ikkita usuldan foydalanilgan.

1. Umumiy xarajatlar va ishlab chiqarishni taqqoslash usuli, ya’ni

(S+ I)= SMM;

2.In’yeksiya va tortib olish usuli.

Ushbu usullardan birinchisini, ya’ni, yalpi xarajatlar va ishlab chiqarish hajmi usulini qarab chiqamiz. Bu usul qisqacha qilib «Xarajatlar va ishlab chiqarish hajmi usuli » deb ham aytiladi.

Ishlab chiqarish hajmi deganda, amaliyotda ishlab chiqarilishi mumkin bo‘lgan SMM hajmiga aytiladi. Unda SMM ishlab chiqarishning turli miqdordagi potensiali bilan taqqoslanadi. Bu yerda eng asosiy ko‘rsatkich, ishlab chiqarishga sarf qilingan umumiy xarajatlar miqdorida yalpi daromadlarni olish hisoblanadi. Masalan, biror tadbirkor yuz ming so‘mlik mahsulotni taklif etib, yuz ming so‘mlik daromad olsagina u ishlab chiqarishni davom ettirishi mumkin.

Yalpi xarajatlar deganda ishlab chiqarishga sarf qilingan umumiy xarajatlar miqdori tushuniladi. Yoki boshqacha aytganda, YAMM ni hisoblashdagi iste’mol va investitsiya xarajatlaridan iboratdir. Shuni ham ta’kidlab o‘tish kerakki, SMM ni hisoblayotganda, ya’ni, yalpi investitsiyalar miqdori emas, balki sof investitsiyalar miqdori hisobga olinadi, ya’ni SMM= YAMM-A

Bundan tashqari umumiy hisoblarda sof investitsiyalarning joriy miqdori emas, balki reja miqdori e’tiborga olinadi. Chunki, ishlab

chiqarish hajmi bilan Yalpi xarajatlar o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi rejadan ortiqcha investitsiyalarga bo‘lgan talabni keltirib chiqaradi.

SMM Keynsning ish bilan bandlik nazariyasi asosini tashkil etadi. Muvozanat hajmidagi SMMning aniqlanishi iqtisodiyotning barqarorligini ta’minlaydi.

Muvozanatli ishlab chiqarish rejasi- bu, yalpi xarajatlar rejasi xarid qilingan tovar va moddiy resurslar tengligini ta’minlovchi SMM hajmini ishlab chiqarishdir. Muvozanatli xajmdagi SMMni ishlab chiqarish ish bilan to‘liq bandlikni, ishlab chiqarish xarajatlari va olinayotgan daromadlarning birgalikdagi muvozanatini birlashtiradi.

Inyeksiya va tortib olish usuli to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos kelmasa ham uning ma’nosi shundan iboratki, ya’ni, muvozanatli darajadan tashqari xolatlarda SMM va yalpi xarajatlar muvozanatining buzilishiga qaratiladi. Bilamizki, har qanday xajmdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish o‘ziga mos ravishda soliqlar to‘langandan keyingi daromadlar miqdorini beradi.

Yana shu ma’lumki, uy xo‘jaliklari ushbu daromadlarning bir qismini jamg‘arishi mumkin. Jamg‘arish o‘z navbatida tortib olishni bildiradi. Jamg‘arish natijasida iste’mol ishlab chiqarishning umumiy hajmidan yoki SMMdan kam bo‘ladi. Bunday holatda iste’mol, bozorda jami ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini sotib olishga yetmaydi. Natijada esa ishlab chiqarish hajmi kamayadi. Mahsulotlarning bir qismi ishlab chiqarish vositalari shaklini oladi. Shuning uchun investitsiyani daromadlar va xarajatlar miqdoridagi xarajatlar in’eksiyasi deb qarash mumkin. Boshqacha aytganimizda, investitsiya jamg‘armaga olingan vositalarni qoplash imkoniyatini bildiradi.

Agarda jamg‘armaga olingan vositalar investitsiya inyeksiyasidan ko‘p bo‘lsa, jami xarajatlar SMMdan kam bo‘ladi. Boshqacha aytganda, SMMning har qanday darajasi, ya’ni, jamg‘arish investitsiyadan ko‘p bo‘lgan vaziyatda muvozanat nuqtadan yuqori bo‘ladi. Aksincha, investitsiya inyeksiyasi jamg‘armaga olingan vositalar miqdoridan ko‘p bo‘lsa, jami xarajatlar SMMdan ko‘p bo‘ladi.

Investitsiyalar jamg‘armalardan ko‘p bo‘lgan har qanday sharoitda SMM hajmi muvozanat nuqtadan past bo‘ladi. Jamg‘armaga olingan vositalar miqdori investitsiya inyeksiyasi tomonidan to‘liq qoplansa, jami xarajatlar umumiy ishlab chiqarish hajmiga teng bo‘ladi. Inyeksiya bu mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo‘lgan iste’mol xarajatlariga qo‘shimcha hisoblanadi.

Milliy ishlab chiqarishning muvozanat holati (U_0), yalpi xarajatlar tarkibining har qanday o‘zgarishi natijasida (iste’mol, investitsiya, davlat xarajatlari yoki sof eksport) tebranishi mumkin. Ushbu tarkibdagi birorta omilning o‘sishi rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig‘ini yuqoriga suradi va aksincha.

Mustaqil xarajatlar tarkibidagi har qanday o‘sish Yalpi daromadlarning (ΔU) mul’tiplikator samarasi hisobiga ko‘proq oshishiga olib keladi.

$$\Delta A\ (\Delta S_0) = \Delta(a\ (S_0) + I + G + Xn)$$

Mustaqil xarajatlar multiplikatori YAMM muvozanatidagi o‘zgarishning mustaqil xarajatlar tarkibidagi har qanday omillar o‘zgarishiga nisbatini ko‘rsatadi.

$$m = \Delta U / \Delta A(\Delta S0):$$

Bu yerda:

m- mustaqil (avtonom) xarajatlar mul’tiplikatori;

ΔU - YAMM muvozanatidagi o‘zgarish;

$\Delta A(\Delta S0)$ – «U» o‘zgarishiga bog‘liq bo‘lmagan holda mustaqil xarajatlar o‘zgarishi.

10.4 Multiplikator samari.

Multiplikator samarasi- yalpi daromadlar mustaqil xarajatlarning dastlabki o‘sishi (kamayishi)dan necha marta ortiq o‘sganligini (kamayganligi) ko‘rsatadi. Mustaqil xarajatlar tarkibidagi omillardan birortasining bir marta o‘zgarishi, YAMMni bir necha marta o‘zgarishiga olib keladi.

Masalan, mustaqil iste’mol ΔSa miqdorda o‘ssa, bu yalpi xarajatlar va daromadlarning (U) o‘sha miqdorda o‘sishiga olib keladi. Bu esa, o‘z navbatida iste’molning ikkinchi marta (daromadlar oshishi

hisobiga) MRS x ΔSa miqdorda o‘sishiga olib keladi. Keyinchalik yalpi xarajatlar va daromadlar MRS x ΔSa miqdorda yana o‘sadi.

Shunday qilib, «daromad-xarajat» ko‘rinishida zanjir paydo bo‘ladi.

ΔSa↑=>AD↑=>U↑=>S↑=>AD↑=>U↑=>S↑=>AD↑=>U↑va

hokazo.

Ushbu oddiy vaziyatdan ko‘rinib turibdiki, yalpi daromadlar (U), dastlabki o‘zgarishga ΔSa↑ nisbatan bir necha marta ko‘p o‘zgaradi va mustaqil xarajatlar multiplikatori miqdorida ko‘rinadi.

Bu shuni bildiradiki, S, I, G, Xn miqdorlardagi oddiy o‘zgarishlar ham ishlab chiqarish hajmi va bandlik darajalarida katta o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, multiplikator iqtisodiy nobarqarorlik omili hisoblanadi. Shuning uchun ham davlatning byudjet-soliq siyosatidagi asosiy vazifalardan biri iqtisodiyotning bir me’yorda ishlashini ta’minlash tizimini yaratish sanaladi.

Agarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (U0) potensial (U*) hajmidan kam bo‘lsa, yalpi talab samarasiz hisoblanadi. Ya’ni, AD=AS tenglikka erishilgan bo‘lsada, yalpi xarajatlar miqdori resurslarining to‘liq bandligi darajasini ta’minlamaydi. Yalpi talabning yetishmasligi iqtisodiyotda turg‘unlik darajasiga olib keladi.

Ishlab chiqarishda to‘liq bandlikka erishish va regression uzilishni yo‘qotish uchun yalpi talabni rag‘batlantirish va tenglikni «A» nuqtadan «V» nuqtagacha surish lozim. Bu yerda yalpi muvozanat daromadlarning o‘sishi ΔU qo‘yidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

10.5. Retsession va inflatsion uzilish.

ΔU=Retsession uzilish miqdori x Mustaqil xarajatlar multiplikatori miqdori Agarda, ishlab chiqarish xaqiqiy hajmi (U0) potensial (U*) hajmidan ko‘p bo‘lsa, yalpi xarajatlar ortiqcha hisoblanadi. Yalpi talabning ortiqchaligi iqtisodiyotda inflyatsiya jarayoniga olib keladi.

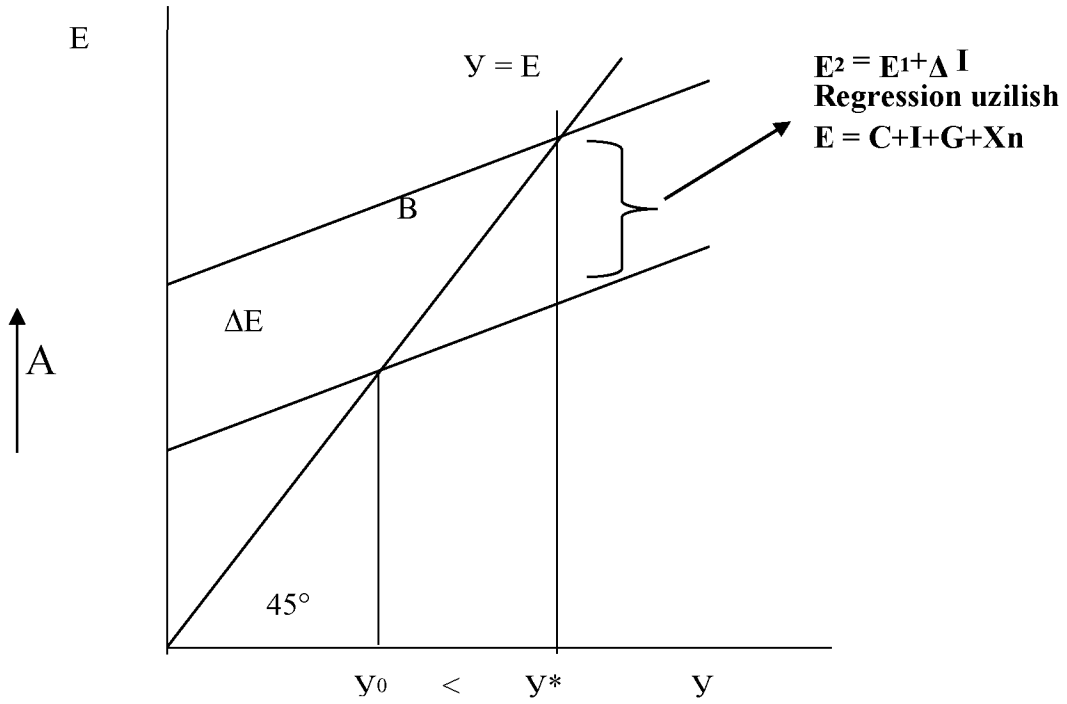

10.2 -chizma. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensialhajmidagi retsession uzilishi

10.6.Ishlab chiqarishning haqiqiy va potentsial hajmi o‘rtasidagi inflyatsion uzilishi

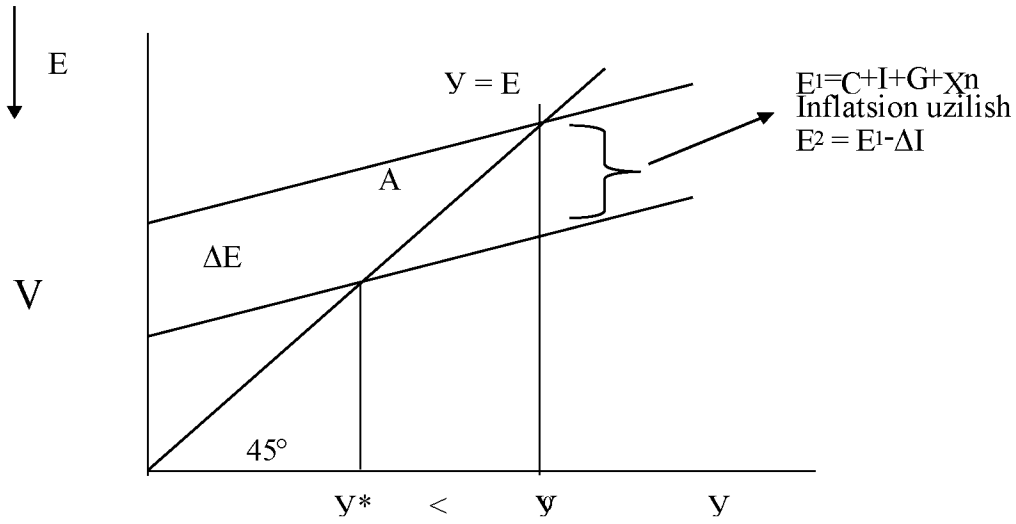

10.3. -chizma. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensial hajmidagi inflyatsion uzilishi

Inflyatsion uzilishni yo‘qotish uchun yalpi talabni bir maromda ushlab turish kerak va tenglikni A nuqtadan V nuqtagacha surish lozim. Bu yerda yalpi talab muvozanatidagi (ΔU) qisqarish quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi: ΔU=-Inflyatsion uzilish miqdori x Mustaqil xarajatlar multiplikatori miqdori.

Qisqacha xulosalar

Klassik iqtisodchilar makroiqtisodiy muvozanat faqat to‘liq bandlik sharoitida ro‘y beradi, qisqa muddatli buzilishlar esa bozor mexanizmlari tomonidan, ya’ni baho, ish haqi kabi dastaklarning ishga tushishi bilan bartaraf etiladi deb hisoblashishadi.

Klassik iqtisodchilar nazariyasidan farqli o‘laroq ingliz iqtisodchisi J. Keyns o‘zining to‘liq bandlik mavjud bo‘lmagan sharoitda ham makroiqtisodiy muvozanat ro‘y beradi, tartibga solinmagan iqtisodiyotda to‘liq bandlilik faqatgina tasodifiy ro‘y beradi deb hisoblaydi.

Keyns modelida makroiqtisodiy muvozanat ishlab chiqarishni ta’minlovchi ikkita omil yalpi xarajatlar va yalpi daromadlarning kesishuv nuqtasida ro‘y byeradi. Bu modelda tovar zahiralarining o‘zgarishi makroiqtisodiy muvozanatni ta’minlovchi omil deb qaraladi.

Yalpi daromadlarning avtonom xarajatlar miqdoridagi dastlabki o‘sishdan (kamayishi) dan necha marta ortiq o‘sishi (kamayishi) multiplikator samarasi deyiladi. Multiplikator iqtisodiy tebranishlar darajasini kuchaytiruvchi omil hisoblanadi.

Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori iste’molga chegaralangan moyillik darajasi bilan belgilanadi va u bilan to‘g‘ri bog‘liqlikka ega.

Makroiqtisodiy muvozanat potensial YAIM hajmidan kamroq bo‘lgan haqiqiy YAIM hajmida o‘rnatilsa retsession uzilish, aksincha bo‘lsa inflyatsion uzilish ro‘y beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Klassik iqtisodchilardan kimlarni bilasiz va ularning qanday nazariyalari bilan tanishsiz?

2. Sey qonunining moxiyatini, uning kamchiliklari va yutuqlarini tushuntirib bering.

3. Nima uchun klassiklar nazariyasi tanqidga uchragan. Kimlar bu nazariyalarning kamchiliklarini ochib bergan?

4. Keynsning umumiy xarajatlar va ishlab chiqarishni taqqoslash usulini mohiyati nimada?

5. Inyeksiya va tortib olish usuli deganda nimani tushunasiz?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Klassiklar nazariyasida nechta asosiy tushuncha mavjud?

A) 2 ta B) 4 ta C) 5 ta D) 3 ta

2. 1936 yili qaysi ingliz iqtisodchisi kapitalizm iqtisodiyotiga yangi, ish bilan bandlik nazariyasini kiritadi?

A) Artur Ouken B) J.Sey C) Jon Meynard D) Keyns

3. Klasssik iqtisodchilar fikricha, jami talab egri chizig‘i nimadan iborat?

A) gorizantal to‘g‘ri chiziqdan

B) vertikal to‘g‘ri chiziqdan

C) egri chiziqdan

D) to‘g‘ri va yoysimon chiziqlardan

4. Keyns modelida muvozanat darajadagi ishlab chiqarishni aniqlashda bir-biri bilan bog‘liq nechta usuldan foydalanilgan?

A) 4 ta B) 2 ta C) 3 ta D) 6 ta

5. Multiplikator -…….?

A) yalpi daromadlar mustaqil xarajatlarning dastlabki o‘sishi (kamayishi)dan necha marta ortiq o‘sganligini (kamayganligi) ko‘rsatadi.

B) tashqari umumiy hisoblarda sof investitsiyalarning joriy miqdori emas, balki reja miqdori e’tiborga olinadi.

C) Umumiy xarajatlar va ishlab chiqarishni taqqoslash usuli

D) Inyeksiya va tortib olish usuli

6. Keynsning iqtisodiy nazariyasiga binoan bozor iqtisodiyotida ish bilan bandlikni to‘la ta’minlaydigan mexanizm…..?

A) yo‘q

B) Bo‘lishi mumkin
C) bor
D) B va C javoblar to‘g‘ri

XI BOB. ISHSIZLIK VA INFLYATSIYA

11.1. Inflyatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari

Inflyatsiya (lotincha inflatio - shishish, bo‘rtish, taranglashish) – ma’lum davr mobaynida mamlakatda baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining barqaror o‘sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishi. Inflyatsiya bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur’ati qanchalik yuqori bo‘lsa, iqtisodiyotga xavfli ta’siri shunchalik katta bo‘ladi. Ayniqsa bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o‘tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaning iqtisodiyotga ta’siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog‘liq.

Ammo inflyatsiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo‘lib tursa, ba’zilariniki esa tushishi mumkin.

“Inflyatsiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo‘llanildi. Inflyatsiyaning atamasi muomaladagi qog‘oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko‘payib ketishi holatini izohlangan. Ammo inflyatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi. Umuman olganda inflyatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschilar maktabi namoyondalari bunday nomutanosiblikning sababi to‘liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo‘lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo‘lsa byudjet taqchilligi va qo‘shimcha pul chiqarish yo‘li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko‘paytirish inflyatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondoshuv tarafdorlari inflyatsiyaning manbai ishlab chiqarishning haddan ziyod o‘sishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko‘payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflyatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondoshishadi.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o‘ssa, yoki yalpi talab ko‘paygani holda o‘zgarmasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko‘tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining xarid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo‘shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo‘ladi.

Inflyatsiyaning kengayib borishi aholi turmush darajasini pasayishiga olib keladi. Natijada aholi tarkibida kambagallar ko`payadi. Kambagallikka muallif M.I.Umirzoqova tomonidan qo`yidagicha ta`rif berildi. Kambag‘allik tushunchasi inson yoki oila o‘zining asosiy ehtiyojlarining qondirilish uchun minimal turmush darajasini ta’minlashga yetarli daromadga ega bo‘lmaganligi oqibatida iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy resurslar yetishmasligi natijasida insonning munosib hayot kechirishi va sayyohlik amallarini bajarishga ham imkoniyati cheklangan holati [28].

Inflyatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining kasali, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning o‘sishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflyatsiya namoyon bo‘lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

1)valyuta kurslarining o‘zgarishi;

2)kredit berish shartlarining qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o‘zgarishi;

3)kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste’mol savati bahosining o‘sishi.

Inflyatsiya baho indekslari - deflyator va iste’mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o‘zgarishi **inflyatsiya darajasi (baholarning o‘sish sur’ati)** deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflyatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\text{Yillik} = \frac{P - P_1}{P_1}$$

[28] M.I.Umirzoqova tomonidan ishlab chiqilgan ta`rif

bunda: **Yillik**– yillik inflyatsiya sur'ati

P - joriy yilning narxlar indeksi; **P1**- o'tgan yilning narxlar indeksi.

Inflyatsiyani miqdoran o'lchash uchun makroiqtisodiyotda «70 miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o'sishi sharoitida inflyatsiya darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflyatsiya darajasiga bo'lish kifoya:

Misol uchun, yillik inflyatsiya darajasi 7 % ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, Ya'ni, (70:7 = 10).

Real YaMM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham «70-miqdor qoidasidan» foydalaniladi.

11.2. Inflyatsiyaning turlari. Talab va taklif inflyatsiyasi

Talab inflyatsiyasi iqtisodiyotda talab keskin oshib ketishi va uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi. Ya'ni, to'liq bandlilikka yaqin sharoitda iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borayotgan yalpi talabni qondirolmaydi. Ortiqcha talab esa real tovarlar bahosining ko'payishiga iqtisodiy bosim beradi va talab inflyatsiyasi kelib chiqadi. Yoki, oddiy so'zlar bilan aytganda, «haddan ziyod pullar haddan kam tovarlarni ovlaydi». Talab inflyatsiyasini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar aholining ish bilan to'liq bandligi va ish haqining oshib borishi hisoblanadi. Demak, inflyatsiya talab, taklif, ish bilan bandlik, baho, ishlab chiqarish sur'atlari kabi ko'pgina omillarga bog'liq.

Iqtisod pasayish holatida bo'lganda mamlakatda jami talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, ishsizlik kamayadi, baho darajasi esa deyarli o'zgarmaydi yoki kam miqdorda o'zgaradi. Baho o'zgarmasligining sababi shundaki katta hajmdagi bo'sh turgan mehnat va xom ashyo resurlarini shu o'zgarmas bahoda ishga tushirish mumkin bo'ladi. Chunki, ishsiz yurgan kishi ish haqini oshirishni talab

qilmaydi, uning uchun ishga yollanishning o‘zi kifoya hamda qo‘shimcha stanok sotib olishga hojat yo‘q.

Bundan tashqari, baho ishchi kuchini to‘la ish bilan bandligiga erishishdan oldin ham oshishi mumkin. Ya’ni, ba’zi sanoat korxonalarida bo‘sh turgan resurs va zaxiralarni ishlab chiqarishga yertaroq to‘liq jalb qilinadi, natijada ular talabning o‘sishiga mos ishlab chiqarishga, taklifga erisha olmaydi. Talab, taklifdan ko‘payib ketadi, natijada baho yana osha boshlaydi.

Taklif inflyatsiyasi bu, mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlar taklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar baholarining oshishidan paydo bo‘ladi. Bunday hollarda ortiqcha talab bo‘lmasa ham tovarlarning baholari oshib boradi. Hatto ish bilan bandlik va YaIM ishlab chiqarish kamaygan yillari tovarlarning bahosi oshadi. Jami taklif qisqarishining asosiy sababi mahsulot birligiga sarflangan xarajatlarning o‘sishi hisoblanadi. Bunda nominal ish haqi, xom ashyo va yoqilg‘i narxlarining oshishi natijasida ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi.

Taklif inflyasiyasining kelib chiqishiga, shuningdek, taklif mexanizmining buzilishi ham ta’sir qiladi. Taklif mexanizmi esa tasodifiy holda asosiy ishlab chiqarish omillari bahosining keskin ko‘payishidan kelib chiqadi. Iqtisodchi olimlarning fikriga ko‘ra, taklif inflyatsiyasi o‘z-o‘zini cheklaydi. Ishlab chiqarishning pasayishi xarajatlarning qo‘shimcha o‘sishini cheklaydi, chunki ishsizlikning o‘sishi nominal ish haqining asta-sekin pasayishiga olib keladi. Talab inflyatsiyasini cheklash uchun esa maxsus chora-tadbirlar ko‘rish zarur bo‘ladi.

Inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi qisqarishi bilan bir vaqtda nominal hajmining ortib borishi kabi vaziyat sodir bo‘ladi. Daromadlarni ishlab chiqarish tomonidan ta’minlanmagan o‘sishi aholi qo‘lidagi pulning taklif qilinayotgan tovar va xizmatlardan oshiqchaligiga olib keladi. Bunday hol pul birligining xarid quvvatini pasaytiradi, bir miqdordagi pulga joriy yilda o‘tgan yildagiga nisbatan aholi kamroq mahsulot sotib oladi.

Uning real daromadi kamayadi. Misol uchun, joriy yilda aholining nominal daromadlari 30% ga ko‘paygan, narxlar darajasi 50% ga oshgan bo‘lsa, unda aholining real daromadlari 20% ga kamaygan bo‘ladi.

Chunki, narxlarning o‘sishi aholi pul daromadlarining o‘sishidan yuqori bo‘lgan (30% - 50%q- 20%).

11.3.Kutilmagan inflatsiya. Kutilayotgan inflatsiya.

Inflyatsiyani real daromadlar darajasiga ta’siri u kutilayotgan yoki kutilmayotganiga ham bog‘liq. **Kutilayotgan inflyatsiya** sharoitida daromad oluvchi inflyatsiyaning u olayotgan daromadga ta’sirini kamaytirish, ya’ni real daromadi darajasini saqlab qolish chorasini ko‘radi.

Bu uchun Fisher tenglamasidan foydalanish mumkin:

i = r + □kutilayotgan., bu yerda i-nominal foiz stavkasi; r- real foiz stavkasi; □ **kutilayotgan** - kutilayotgan inflyatsiya darajasi.

Inflyatsiya sur’ati 10 foizdan oshganda Fisher tenglamasi quyidagi ko‘rinishni oladi:

$$r = \frac{i - \square_{kutilayotgan}}{1 + \square_{kutilayotgan}}$$

Kutilmagan inflyatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o‘rtasida kreditorlar foydasiga qayta taqsimlaydi. Shuningdek kutilmagan inflyatsiya daromadlarni qayd qilingan daromad oluvchilar va qayd qilinmagan daromad oluvchilar o‘rtasida keyingilari foydasiga qayta taqsimlaydi. Talab va taklif inflyatsiyasini qat’iy chegaralash qiyin. Ba’zida bu ikki turdagi inflyatsiya bir-biri bilan qo‘shilib ketadi. Masalan, talab inflyatsiyasi sharoitida yollanma ishchilar kutilayotgan inflyatsiya darajasini e’tiborga olib ish haqlari oshirilishini mehnat shartnomalariga kiritadilar. Bu esa mahsulot tannarxini oshirib taklif inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

Tovarlar taklifning kamayishini kuzatayotgan iqtisodiy agentlar pul mablag‘larini tovarlarga aylantirishga shoshadilar. Bu holat talab inflyasiyasi ko‘rinishini keltirib chiqaradi. Bunday ketma-ketlik

oxiroqibat giperinflyatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Giperinflyatsiya boshqarib bo‘lmaydigan inflyatsiya jarayoni bo‘lib, ishlab chiqarish va bandlik darajalariga halokatli ta’sir ko‘rsatadi.

Yillik sur’ati bir necha o‘n yoki yuz foizni tashkil etgan inflyatsiya pul tizimining boshlanayotgan yoki kuchayayotgan inqirozi belgisidir. Giperinflyatsiya uning halokatini, butun bozor mexanizmi falajlanishini anglatadi. Giperinflyatsiyaning rasmiy mezoni amyerikalik iqtisodchi Fillipp Kegan tomonidan kiritilgan. F. Kegan giperinflyatsiyaning boshlanishi deb baholarning birinchi bor 50% dan oshgan oyni, tugallanishi deb esa baholarning o‘sishi bu sur’atdan pasaygan va shundan so‘ng kamida bir yil davomida undan oshmagan oydan oldingisini hisoblash kerak deb taklif qilgan. Giperinflyatsiya sharoitida pul o‘zining qiymat o‘lchovi va almashinuv vositasi singari funksiyalarini bajarolmay qoladi. Normal iqtisodiy munosabatlar buziladi. Mablag‘lar ishlab chiqarishga emas, balki tovar-moddiy boyliklari jamg‘arishga yo‘naltiriladi.

11.4. Inflyatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlik. Fillips egri chizig‘i

Iqtisodiyot o‘z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan shariotda yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflyatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo‘linadi. Chunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflyatsiya darajalari o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo‘shimcha mablag‘lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasinining ko‘tarilishiga olib keladi, Ya’ni talab inflyatsiyasi ro‘y byeradi.

Ishsizlik va inflyatsiya ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ingliz iqtisodchisi A.V.Fillips tomonidan aniqlangan va **Fillips egri chizig‘i** deb ataladi.

Fillips egri chizig‘i ishsizlik va inflyatsiya darajalari o‘rtasidagi teskari bog‘liqlikni harakterlaydi.

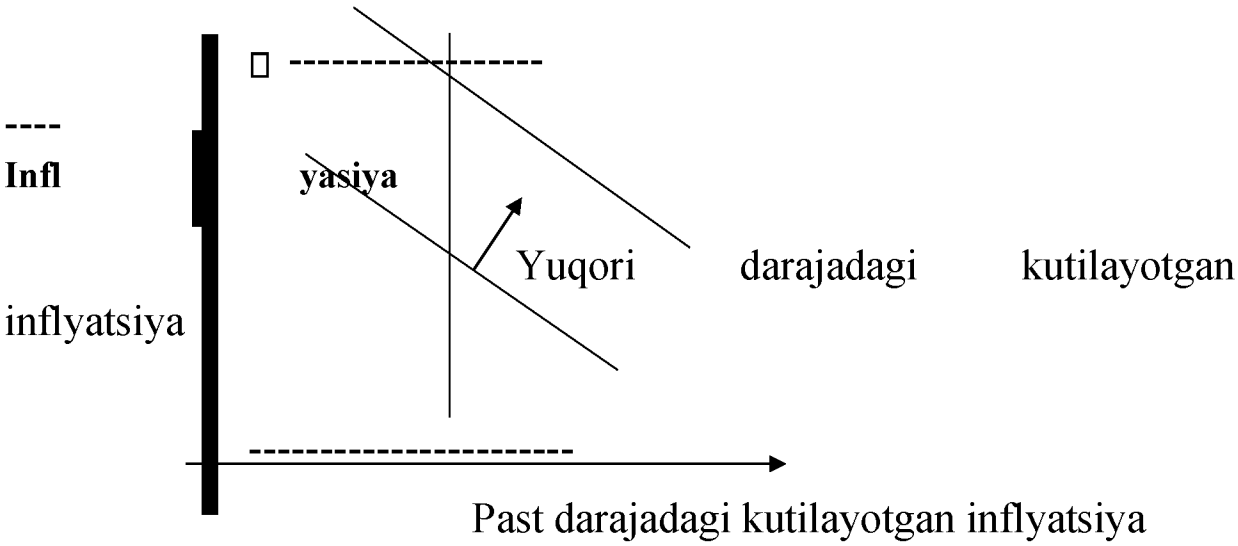

11.3.1-chizma. Fillips egri chizig‘i

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko‘ra, shuningdek, inflyatsiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig‘idagi inflyatsiya va ishsizlik darajalarining kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflyatsiyaning sur’atiga bog‘liq. Kutilayotgan inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa ishsizlikning har qanday darajasida (sur’ati past bo‘lgan inflyatsiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflyatsiya darajasi yuqori bo‘ladi. Ishsizlik darajasi va inflyatsiya sur’atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko‘rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kutilayotgan} + f\left(\frac{Yh - Yp}{Yp}\right) + \varepsilon$$

Bu yerda π - inflyatsiyaning haqiqiy darajasi; $\pi_{kutilayotgan}$ - inflyatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$f\left(\frac{Yh - Yp}{Yp}\right) + \varepsilon$ - talab inflyatsiyasi;

f - Fillips egri chizig‘ining og‘ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsent; ε - tashqi baho shoki (taklif inflyatsiyasi).

Ouken qonuniga ko‘ra YAIMning uzilishi, ya’ni (Yh – Yp) / Yp miqdor davriy ishsizlikning o‘zgarishiga bog‘liqligi sababli qisqa muddatli Fillips egri chizig‘ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\square = \square \text{ kutilayotgan } - \beta [\, u - u\square] + \varepsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko‘rinib turibdiki, haqiqiy inflyatsiya darajasi miqdori kutilayotgan inflyatsiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to‘g‘ri bog‘liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog‘likka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig‘iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib ishsizlik va inflyatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

11.4. Antiinflyatsiya siyosati va O‘zbekiston Respublikasida uni amalga oshirish xususiyatlari

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash borasidagi chora tadbirlarning muhim qismi aksilinflyatsiya siyosatidir.

Aksilinflyatsiya siyosati-baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflyatsion keskinlikni yumshatishga yo‘naltirilgan makroiqtisodiy siyosat.

Aksilinflyatsiya siyosati inflyatsiyani yuzaga keltirgan sabablarni tugatishga qaratilgan faol va inflyatsiya sharoitlariga moslashishga qaratilgan passiv ko‘rinishda bo‘lishi mumkin.

Aksilinflyatsiya siyosati o‘z ichiga quyidagilarni oladi: -Yalpi talabni tartibga solish; -Yalpi taklifni tartibga solish.

Keynschi iqtisodchilar birinchi yo‘nalish tarafdorlari bo‘lib, ular davlat buyurtmasi va arzon kredit hisobiga samarali talabni shakllantirish asosida yalpi taklif darajasini ko‘tarish mumkin deb hisoblashadi. Hukumatning bu tadbirlar iqtisodiy pasayishni qisqartiradi va ishsizlikni kamaytiradi.

Ammo bunday aksilinflyatsiya siyosati davlat byudjeti taqchilligini yuzaga keltiradi va qo‘shimcha pul emissiyasiga ehtiyoj

tug‘diradi. Keyns davlat byudjeti taqchilligini davlat tomonidan olinadigan uzoq muddatli qarzlar hisobiga qoplashni taklif etgan.

“Aksilinflyatsiya siyosatining monetaristik yo‘nalishi tarafdorlari keyinchalik, keynschilarning inflyatsiyaga qarshi kurash bo‘yicha takliflari doimo samara beravermagach va kamchiliklari yuzaga chiqib qolgach yuzaga keldi. Jumladan, bir qator mamlakatlarda davlat qarzi haddan oshib ketdi. Bunday sharoitda monetaristlar radikal asilinflyatsiya usullarini taklif etishdi. Ular yalpi talabni konfiskatsiya tipidagi pul islohoti o‘tkazish hisobiga cheklash va byudjet taqchilligini ijtimoiy dasturlarni qisqartirish kamaytirishni taklif etishdi”*.

Monetaristlar inflyatsiya aynan pul bilan bog‘liq hodisa bo‘lganligi sababli shok terapiyasi pul massasining o‘sish sur’atlarini keskin qisqartiradi va inflyatsiya sur’atlarini tushiradi deb hisoblashadi. Ammo bunda ishlab chiqarish keskin pasayishi va bandlilik qisqarishi mumkin. Konfiskatsiya tipidagi shok terapiyasi ko‘rinishlaridan biri bo‘lib daromadlarning va baholarning nominal darajalarini o‘zgartirmagan holda eski pullarni belgilangan nisbatda yangisiga alishtirishtirish hisoblanadi. Bunday tadbirlar aholi tomonidan ohir qabul qilinishi sababli,u qisqa muddatda samara byerishi zarur.

Monetaristlar tomonidan taklif qilinayotgan aksilinflyatsiya siyosatining yana bir ko‘rinishi - inflyatsiya sur’atlarini asta sekinlik bilan pasaytirib borish (graduallash) usulidir. Bu usulda inflyatsiya sur’atlari pul massasini ko‘p marotalaba, lekin oz ozdan kamaytirish orqali pul massasining o‘sish sur’atini pasaytirishni ko‘zda tutadi. Graduallash usuli inflyatsiyani asta sekinlik bilan pasaytira borib iqtisodiyotda chuqur pasayishni oldini olish imkonini beradi.

Graduallash usulini qo‘llash pul massasi va baholar darajasining yillik o‘sish sur’ati 20-30 foizdan oshmaganda muvaffaqiyatli bo‘ladi, deb hisoblanadi.

Aksilinflyatsiya siyosatining monetar usullarga muqobil bo‘lgan variantlaridan biri baholar va daromadlarni tartibga solish siyosatidir.

Bu usul daromadlarning o‘sishi va baholarning o‘sishini muvofiqlashtirishni (adaptiv siyosat) ko‘zda tutadi.

Daromadlar va baholarni tartibga solish siyosatini amalga oshirish hukumat tomonidan baholar (narxlar) va daromadlar darajalarini muzlatib qo‘yish, pul ko‘rinishidagi ish haqining o‘sishini o‘rtacha mehnat unumdorligining o‘sishiga bog‘lab qo‘yish orqali amalga oshiriladi.

“Soliqlar tarkibini o‘zgartirish, yalpi soliq tushumlaridagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlarning ulushini kamaytirish, bilvosita soliqlar ulushini ko‘paytirish, soliq stavkalarini pasaytirish, ularning rag‘batlantirish funksiyalarini kuchaytirish, davlat byudjeti xarajatlarini pasaytirish kabilar ham inflyatsiyaga qarshi kurash tadbirlari hisoblanadi”*.

Aksilinflyatsiya siyosatining u yoki bu turini tanlash inflyatsiya jarayonlarining xususiyatiga bog‘liq.

Inflyatsiyaning yuqori sur’atlarini oldini olish uchun hukumat quyidagilarni ta’minlashi kerak:

- samarali soliq tizimini va davlat xarajatlarining barqarorligini; - pul massasi va milliy daromadning bir maromdagi o‘sish sur’atlarini; - “inflyatsiyani import qilish” ga yo‘l qo‘ymaslik.

Har qanday inflyatsiyaning negizida asosiy iqtisodiy muvozanatlarning buzilishi yotadi. Shu sababli inflyatsiyaga qarshi kurash — uni shunchaki bostirish emas, balki iqtisodiyotda vujudga kelgan nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan baquvvat tarkibiy siyosati-ni amalga oshirishdir. Bir qator chet mamla-katlarning inflyatsiyaga qarshi kurash tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ular inflyatsiya bilan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining buzilishi bir-biriga chambarchas bog‘liq ekanligini anglagan holda, muomala sohasini qat’iy boshqarish va to‘lovga qobiliyatli ortiqcha umumiy talabni bartaraf etish bilangina cheklanmadilar.

Muayyan maqsadlarga qaratilgan yirik investitsiya dasturlarini ishlab chiqdilar va amalga oshirdilar. Bu dasturlar ana shu nomutanosiblikni tugatish va, binobarin, inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etish imkonini byerdi.

Keyingi yillarda jahon bozorida narxlar darajasining keskin oshib borayotganligi aksilinflyatsiya siyosatini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirdi.

O'zbekistonga iste'mol tovarlarining baholarining indeksini hisoblash tizimi 1994-yildan boshlab Xalqaro valyuta fondining texnik yordamida joriy qilina boshlandi.

Dastlabki yillarda iste'mol tovarlar va xizmatlar soni 285 tani tashkil qilgan bo'lsa, bozordagi holatning o'zgarishi hisobiga o'shbu ro'yxat kengaytirilib bordi va 2010-yilda u 305 taga etdi. 2022-yilda tovarlar va xizmatlar 386 tani tashkil etib: Shu jumladan oziq-ovqat mahsulotlari -112, nooziq-ovqat mahsulotlari - 206 va 68 ta xizmat turlarida tashkil topgan.

Shuni, ta'kidlab o'tish kerakki iste'mol tovarlar tarkibi nafaqat ijtimoiy ahamiyatga ega mahsulotlardan (non, un, yog', go'sht, kommunal xizmatlar va boshqalar) tashqari , foydadalanish majburiy bo'lmagan mahsulotlar (masalan, avtomobillar, benzin, zargarlik tovarlar, qishloq xo'jalik vositalari va boshqalar) ham kiritilgan.

O'zbekiston Respublikasida 2010-2022 yillardagi inflyatsiya darajasini quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin (11.5.1-jadval).

11.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida 2010-2022 yillardagi inflyasiya darajasini

	yillar								
	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2022**
Inflyasiya darajasi %	9,38	12,81	12,071	11,19	8,42	9,75	13,2	14,4	14,3

Qisqacha xulosalar

Inflyatsiya ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi va pulning harid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishini anglatadi. Inflyatsiyaning iqtisodiyotga salbiy ta'siri normal iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqarishida namoyon bo'ladi. Inflyatsiya darajasi baho indekslari vositasida o'lchanadi. Kelib chiqish sabablariga ko'ra talab inflyatsiyasi va taklif

inflyatsiyasi o‘zaro farqlanadi. Inflyatsiyaning bu ikki turi ko‘pincha aralash holda yuzaga keladi. Kutilmagan inflyatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar, aholining turli qatlamlari hamda davlat va aholi o‘rtasida qayta taqsimlaydi.

Ishsizlik va inflyatsiya sur’atlari o‘rtasidagi teskari bog‘liqlik Fillips egri chizig‘ida aks etadi. Hukumat Fillips egri chizig‘iga asoslanib qisqa davr uchun ishsizlik va inflyatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin. Aksilinflyatsiya siyosati-baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflyatsion keskinlikni yumshatishga yo‘naltirilgan makroiqtisodiy siyosat. Aksilinflyatsiya siyosati o‘z ichiga quyidagilarni oladi: -Yalpi talabni tartibga solish; -Yalpi taklifni tartibga solish.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Inflyatsiyaning mohiyati faqatgina muomaladagi pul massasining ortiqchaligi bilan izohlanishi to‘g‘rimi?
2. Inflyatsiyani tushuntirib berishga keynchilarning va neoklassiklarning yondoshuvlari qanday farq qiladi?
3. Inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari qanday?
4. Talab inflyatsiyasi qanday sodir bo‘ladi?
5. Taklif inflyatsiyasiga izoh bering?
6. Fillips egri chizig‘i qaysi ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi? Bu bog‘liqlik qanday tavsiflanadi?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. O‘zbekistonda 2013-yilda inflyatsiyaning yillik darajasi necha foizni tashkil etdi?

A) 7,3
B) 6,8
C) 7,6
D) 7.4

2. Quyidagilardan qaysi biri inflyatsiyaning shakliga kirmaydi?

A) Monopol inflyatsiya
B) shiddatli inflyatsiya

C) sudraluvchi inflyatsiya

D) giperinflyatsiya

3. Giperinflyatsiya sharoitida pul aylanish holati qanday? A) Pul ogimi barqarorlashadi.

B) Pul harakati buziladi,

C) Pul muomalasini tartibga solish mumkin

D) Pul muomalasida hech qanday o‘zgarish bo‘lm

4. Inflyatsiyaning yillik darajasi necha foizdan oshmasa mo‘tadil inflyatsiya xisoblanadi?

A) 10

B) 1

C) 7

D) 3

5. Inflyatsiya muammosi qachon yuzaga keldi?

A) Oltin tangalar muomalada bo‘lgan davrda

B) Kumush tanga muomalaga kirganida

C) Qog‘oz pullar to‘lov vositasi sifatida harakat qila boshlaganida

D) Muomaladagi oltin va kumush miqdori kamayganda.

6. Sudraluvchi inflyatsiyada baholarning oylik o‘sishi necha foizni tashkil etdi? A) 5 7

B) 10 50

C) 50 70

D) 70 100

7. Inflyatsiya tushunchasi qachon iqtisodiy muomalaga kirgan? A) 1861-yilda.

B) 1863-yilda.

C) 1864-yilda.

D) 1866-yilda.

8. Giperinflyatsiyada baholarning oylik o‘sishi necha foizni tashkil etdi?

A) 25

B) 50

C) 10

D) 100

9. Mamlakatda inflyatsiya darajasi nimaga asoslanib belgilanadi?

A) iste'mol savatchasiga;

B) pul massasiga,

C) muomaladagi naqd pul massasiga

D) chet valyuta miqdoriga ko‘ra

10. Yo‘rg‘alovchi inflyatsiyada baxolarning oylik o‘sish surati necha foizni tashkil etadi?

A) 10-50

B) 5-7

C) 50-70

D) 70-100

XVII BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA VALYUTA KURSI, IQTISODIY TEBRANISHLAR VA MAKROIQTISODIY SIYOSAT

12.1. Valyuta va jahon valyuta tizimi tushunchasi.

Mamlakatning ma'lum vaqtdagi barcha halqaro iqtisodiy faoliyati Shu jumladan tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi to‘lov balansida o‘z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Demak mamlakatning jahon bozoridagi faoliyatining natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi.

Shuning uchun ham **to‘lov balansi** - bu bir tomonida chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomonda esa, chetga chiqaradigan barcha to‘lovlari ko‘rsatilgan hujjatdir.

Tushum (kredit) faqat eksport yordamida ta'minlanishi mumkin. Aksincha xorijiy tovarlarni sotib olish import to‘lovlar va xorijiy valyuta xarajatlari (debet) bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya'ni u moddiy ne'mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valyuta bo‘lishi mumkin.

Xalqaro valyuta munosabatlari pulning halqaro to‘lov oborotida amal qilish jarayonida vujudga keladi. U tashqi savdo bilan birga paydo bo‘ldi va rivojlanishning uzoq yo‘lini bosib o‘tdi. Tarix davomida jahon puli shakllari va xalqaro hisob kitob shakllari o‘zgardi. Bir vaqtda valyuta munosabatlari ahamiyati o‘sdi va ularning nisbatan mustaqil darajasi oshdi. Tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchi harakati mamlakatdan mamlakatga ko‘chadigan pul massasalari oqimi yordamida amalga oshadi. Bu harakatni tartibga solish zarurligi xalqaro valyuta tizimi va jahon valyuta tizimlarining shakllanishiga olib keldi.

Valyuta - bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so‘m, dollar, marka, funt-sterling va xokazo.) Juda qisqa ma'noda - bu chet el davlatlarining pul belgilari. Har bir milliy bozor xususiy milliy valyuta tizimiga ega bo‘ladi.

Milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro

valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo‘lgan jahon valyuta tizimi amal qiladi.

Mamlakatlar o‘rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko‘paygan sari pul vositalarini ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, uzaro hisob kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga obyektiv shartsharoitlar yaratadi. Uning maqsadi - mamlakatlar o‘rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek bu ishlarni tezlashtirishdan iborat.

Shunday qilib, **jahon valyuta tizimi** bu xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanashini ta’minlashga qaratilgan mamlakatlar o‘rtasidagi valyuta munosabatlarining yig‘indisidir.

Hozirgi zamonda halqaro hisob-kitoblarda va kreditlashda uch ko‘rinishdagi pul vositalari ishlatiladi:

-oltin, xozirda o‘zining asosiy to‘lov va hisob-kitob vositasi xususiyatini yo‘qotgan bo‘lsada, ammo ko‘pchilik valyuta zaxiralarining sezilarli qismini tashkil etadi va muxim tashqi savdo operatsiyalariga xizmat qilish va kreditlashni kafolatlash uchun ishlatiladi;

-jahonda asosiy o‘rin egallovchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari (AQSH dollari, Ingliz funt-sterlingi, Shveysariya franki, Yaponiya yenasi va boshqalar);

-xalqaro pul birliklari (yevro, ekyu). Bunday pul birliklari jahon valyutalari deb hisoblanadi. Ular ko‘pchilik mamlakatlar tomonidan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi. Xorijda kreditlash va investitsiyalashda, chet ellik ishchi kuchi mehnatiga, shuningdek mamlakat valyuta zaxiralarini yaratishda qo‘llaniladi.

Jahonning hozirgi turizmi taraqqiyotida yana bir tendensiya davlatlar tomonidan tobora jiddiy e’tiborga olinmoqdaki, bu davlatlarda ichki turizmni va ichki turizmning turlarini rivojlantirish hisoblanadi. BTTning hisobotlari va tavsiyalari bo‘yicha pandemiyadagi cheklovlar olingandan keyin uning zararli oqibatlarini tugatish uchun davlatlar ichki turizmni rag‘batlantirish yo‘liga o‘tishlari kerak. Chunki pandemiyadan oldin jahonning ichki turizmida 9 mlrd. safar

uyushtirilgan bo‘lib, bu ko‘rsatkich xalqaro turizmdan (1,4mlrd.) 6 karra ko‘p. Bu ma’lumotlar ichki turizm rivojlangan davlatlarning iqtisodiyotiga juda katta mablag‘lar keltirayotganligidan dalolat beradi.

- Ikkinchidan, ichki turizmda turizmning ko‘plab turlarini rivojlantirish imkoniyatlari mavjud bo‘ladi.Olimlarning bashoratlari bo‘yicha 2033-yilga borib muzey turizmining butunjahon bozoridagi daromadlari har yili 11% ga ko‘tarila borib 75 mlrd.dollarga yetadi. Bunday bashoratlarga asoslani dunyoda eng katta muzeylarga ega bo‘lgan Yevropa davlatlari endigina tashkil topayotgan muzey turizmni shiddat bilan rivojlantirmoqdalar[29].
- Xalqaro tadqiqotlar kompaniyasi (Future Market Insights (FMI) ning hisoboti bo‘yicha madaniy turizm turlarining ichida muzey turizmidagi turistik oqim oldimizdagi 10 yillikda birinchi o‘ringa chiqadi. Shuningdek, hisobotda keltirilishicha, xalqaro turizm iqtisodiyotiga 2023-yilda muzey turizmi 25,2 mlrd. dollar foyda keltirdi, ya’ni bashoratlar to‘g‘ri chiqib, muzey turizmining o‘rtacha yillik o‘sib borishi 11,5% ni tashkil qildi.
- O‘zbekistonda xalq xo‘jaligini isloh qilishning asoslari iqtisodiyotni boshqarishni takomillashtirish tamoyillarini mukammal ishlab chiqish bilan bog‘liq hisoblanadi. Jahon integratsiyasida faoliyat ko‘rsatayotgan mamlakatimiz xalq xo‘jaligi rivojiga dunyoda yangi, iqtisodiy istiqbolli, samarali sohalarni kiritish va rivojlantirish zamon, vaqt talabidir. Bu yangi iqtisodiy tarmoqlardan eng muhimi turizm sohasi ham mamlakatimizda vatanimizning mustaqillik yillaridan keyin to‘liq shakllantirildi. Ma’lum bo‘lishicha, O‘zbekistonda so‘nggi yillarda turizm eksporti 3,5 milliard dollarga yetgan, o‘tgan yili xorijiy sayyohlar oqimi 8 milliondan oshgan. Hozirda turizmning O‘zbekiston iqtisodiyotdagi ulushini 2040- yilgacha 7 foizga, eksportni esa 10 milliard dollarga yetkazish bo‘yicha strategiya ishlab chiqilmoqda[30].

Zamonamizning hozirgi sharoitida davlatlar va xalqlarning haqiqiy obro‘- e’tiborga loyiqligi o‘zining harbiy qudrati yoki aholisining ko‘pligi bilan emas, balki insoniyatning madaniyatiy taraqqiyotiga

[29] Никифорова А.А. Музеи в туристском пространстве регионов // ЦИТИСЭ. 2022. № 2. – С.367-373.
[30] Ўзбекистон | 12:07 / 11.04.2025, 2513

qo‘shgan hissasi bilan o‘lchanmoqda. Har bir xalq, millatning milliy madaniy merosi boyliklari qayd qilingan faktlar bo‘yicha uning hurmatini xalqaro miqyoslarda aniqlovchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu omilda xalqning milliy merosi boyliklaridagi muzeylar asosiy o‘rinni egallaydi.

Yuqoridagi ma`lumotlardan kelib chiqib shunday ta`rif berishni ma`qul bildik. Zamonaviytalablardan kelib chiqib, mamlakatimiz va xorijiy olimlar qarashlarini tadqiqqilgan holda muzey turizmining ta’rifi takomillashtirildi. Muzey turizmi deganda, xalqimizning tarixi va taraqqiyoti bilan bog‘liqmilliy madaniy merosni, milliy madaniy qadriyatlarni o‘rganishga asosiy manbabo‘ladigan, insonlar tafakkurini boyitadigan, ularga bilim, ma’naviy-ma’rifiyboylik beradigan, ularning bandligani ta’minlaydigan va muzeylar salohiyatidanfoydalanishga qaratilgan turistik faoliyatlar majmui tushuniladi[31]. Muzey turizmi ham valyuta oqimini shakllantiruvci omil.

12.2. Valyuta konvertirlashuvi . Erkin konvertirlanadigan valyuta. Qisman konvertirlanadigan valyuta. Konvertirlanmaydigan valyuta.

Barcha xalqaro bitimlar valyutalarni ayirboshlash bilan olib boriladi va har qanday ayirboshlashda bo‘lgani kabi valyuta bahosining yoki valyuta kursini aniqlash zaruriyati paydo bo‘ladi.

Shunday qilib, **valyuta kursi** - bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir. Valyuta kursini o‘rganish **kotirovkalash** deb ataladi. U to‘g‘ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilsa, bunga **to‘g‘ri kotirovkalash** deb ataladi. Masalan 1 AQSH dollari 23 so‘mga, 1000 Rossiya rubli 72 so‘mga teng va hokazo.

Teskari kotirovkalashda milliy valyutaning bir birligiga to‘g‘ri keladigan xorijiy valyutaning miqdori o‘rnatiladi. Masalan, 1 o‘zbek so‘mi 0,004348 AQSH dollariga to‘g‘ri keladi. Dunyoning ko‘p

[31] Urunbayeva Yulduz Pirnazarovna, Muzey turizmi. Monografiya, SamISI, Samarqand, 2025. 238 b.

mamlakatlarida shu jumladan O'zbekistonda ham to'g'ri kotirovkalash qabul qilingan.

Valyuta bozoridagi talab va taklifni solishtirish natijasida valyutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O'zbek so'mining kursi O'zbekiston valyuta birjasida o'rnatiladi, uning ishtirokchilari bo'lib valyuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo'lgan banklar hisoblanadi.

Shu bilan birga, turli pul birliklari uchun valyuta kurslarini o'rnatish jarayonida bozor kuchlarini ta'sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta'sir kuchiga bog'liq hamda kurslari erkin suzib yuruvchi, cheklangan suzib yuruvchi va qayd etilgan valyuta kurslariga ajratiladi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi shu valyutaga bo'lgan bozor talabi va taklifi ostida yerkin o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, yapon yeni, ingliz funt sterlingi kurslari. Shu bois, bu valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida ko'proq ishlatiladi.

Cheklangan suzib yuruvchi valyuta kursi uning o'zgarishi ayrim xorijiy valyutalar yoki valyutalar to'plami kurslari o'zgarishiga bog'liq bo'lishini ko'zda tutadi.

Qayd etilgan valyuta kursi, bu xorijiy valyutada ifodalangan davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valyuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi.

Valyuta kursining eksport va importga ta'siri. Valyuta kursining tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchlarning mamlakatlararo harakatini o'ziga xos boshqarib turuvchisi hisoblanib uni o'zgarib turishi mamlakatning tashqi iqtisodiy oborotiga hamda butun makroiqtisodiy vaziyatga kuchli ta'sir qiladi. Bu ta'sirni shunday vaziyat misolida ko'rib chiqish mumkin.

Masalan, o'zbek so'mining kursi 1000 Rossiya rubliga nisbatan 7,2 so'mdan 10 so'mgacha pasaygan bo'lsin, ya'ni so'm Rossiya rubliga nisbatan arzonlashgan va aksincha, rubl so'mga nisbatan qimmatlashgan bo'lsin. Bunday holatda mamlakatimizda ishlab chiqarilgan 720 so'mlik qiymatga ega bo'lgan tovar Rossiya bozorida arzonlashib boradi va endi bu tovar 100 ming Rossiya rubliga (720\7,2*1000) emas, balki 72 ming rubl turadi (720\10*1000).

Natijada tovarning raqobatga chidamliligi orta boradi va unga bo‘lgan talab oshadi, eksport rag‘batlantiriladi. Biroq milliy valyutani Rossiyaga chiqarish O’zbekiston uchun foydali bo‘lmay qoladi. Rossiyada ishlab chiqarilgan 2000 rubllik mahsulot endi o‘zbek so‘mi kursining pasayishini va Rossiya rubli kursining qimmatlaShuvi natijasida o‘zbek bozorida 14,4 so‘m (2000 x 7,2\1000) emas, balki 20 so‘m (2000x 10\1000) turadi.

Ko‘rinib turibdiki, mahsulot narxi qimmatlashadi va shu sababli uni olib kelish qisqarib boradi, va aksincha, o‘zbek so‘mining kursi oshib borishi bilan Rossiyadan tovar olib kelish va kapitalni chetga chiqarish foydali bo‘ladi.

Xalqaro valyuta yoki xalqaro to‘lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishga kerak bo‘lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi.

Valyuta konvertirlaShuvi deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyatiga tushuniladi. Hozirgi paytda ular erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valyuta bu amaldagi kurs bo‘yicha har qanday boshqa xorijiy valyutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSH, Yevropa hamjamiyatiga a’zo mamlakatlar, Yaponiyalarning valyutalarini kiritish mumkin.

Qisman konvertirlanadigan valyuta, bu faqat ba’zi bir xorijiy valyutalarga almashtiriladigan va xalqaro to‘lov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valyutadir.

Konvertirlanmaydigan valyuta bu faqatgina ichki to‘lovlarga xizmat qiladigan va xorijiy valyutaga ayirboshlanmaydigan milliy valyutadir. Konvertirlashni ichki va tashqi konvertirlashga ham ajratish mumkin.

Ichki konvertirlash rezidentlarining (ya’ni, shu mamlakatda yashash joyi bo‘lgan shaxslarning) mamlakat ichkarisida xorijiy valyutani sotib olish, uni ushlab turish va u bilan ayrim operatsiyalarni olib borishni aks ettiradi.

Tashqi konvertirlashda xorijda to‘lovlarni amalga oshirishga va moliyaviy aktivlarni ushlab turishga ruxsat etiladi. Valyutalarni konvertirlash ko‘pgina mamlakatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlarinig muhim maqsadi bo‘lib hisoblanadi.

12.3. Valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari

Bozordagi talab va taklif ta’siri natijasida vaqti-vaqti bilan valyuta kurslari o‘zgarib turadi. Davlat valyuta kurslarini barqorорlashtirish uchun valyuta bozorini amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1. **Ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish.** Valyuta kursini mustahkamlashning ko‘proq qo‘llaniladigan usuli - rasmiy rezervlar yordami bilan bozorni manipulyasiya qilish hisoblanadi. O’z-o‘zidan aniqki, valyuta zaxiralari alohida mamlakatlar ega bo‘lgan chet mamlakatlar valyutalarining oddiy zaxirasi hisoblanadi.

“Jahon puli” sifatida yoki boshqacha aytganda, zaxiralar sifatida, odatda oltindan foydalaniladi. Masalan, AQSH hukumati Buyuk

Britaniyaga o‘zi ega bo‘lgan oltinning bir qismini sotib, uning funtlarini olishi mumkin. Shu yo‘l bilan sotib olingan funtlar Amerika savdosi va moliyaviy operatsiyalari tufayli jamg‘arilgan zaxiralarni o‘stirish uchun foydalanish mumkin. Bu yerda zaxiralar miqdori funt taklifini zarur miqdorda ko‘paytirishga erishishi uchun yetarli bo‘lishi juda muhimdir.

2. **Savdo siyosati.** Valyuta bozoriga ta’sir ko‘rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSH funt sterlingning yetishmasligi sharoitida valyuta kursini tegishli darajada (2dollar=1 f.st.) importni ushlab turish (Shu orqali funt taklifini oshirish) hisobiga ushlab turishga borishi mumkin.

Xususan import boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Xuddi shunday amerikaliklar chet el kapital quyilmalaridan oladigan foiz va dividentlardan maxsus soliqlar undirishi mumkin. Boshqa tomondan Amerika hukumati subsidiya berib, shu orqali funt sterling taklifini ko‘paytirish mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi

hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o‘zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga o‘zining xissasini qo‘shadi. Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas.

3. **Valyutali nazorat.** Boshqa muqobil variant valyutali nazorat hisoblanadi. Valyutali nazorat sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin hukumat o‘z navbatida chet el valyutasining bu katta bo‘lmagan zaxirasini turli milliy importyorlar o‘rtasida taqsimlaydi. Shu yo‘l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valyutasi miqdoriga cheklaydi.

Valyutali nazorat tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportli subsidiya) kabi valyutali nazorat qiyosiy ustunlik tamoyiliga asoslangan halqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, yetarli bo‘lmagan valyuta resurslarini valyutali nazorat jarayoni so‘zsiz alohida importyorlarni kamsitish bilan bog‘liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste’molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi.

4. **Ichki makroiqtisodiy tartibga solish.** Valyuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valyutasining etishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul tadbirlari AQSH milliy daromadini Buyuk Britaniya milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. Chunki import miqyosi milliy daromad darajasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lib bu Britaniya buyumlariga va demak funt sterlingga talabning cheklanishiga olib keladi.

Qayd qilingan valyuta kursi tizimi tarafdorlari tasdiqlaydiki, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog‘liq bo‘lgan taxlika va noaniqligini kamaytiradi. Qayd qilingan valyuta kurslarini qo‘llash o‘zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo qayd qilingan valyuta kurslari tizimining hayotga layoqatligi ikkita o‘zaro aloqalar sharoitiga bog‘liq:

1)zaxiralarning mavjudligi;

2)o‘z hajmi bo‘yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to‘lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi.

Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zaxiralarini yo‘qqa chiqarishi mumkin. Xulosa qilib aytganda valyuta kurslarining talab va taklif ta’siri ostida shakllanish darajasi, o‘z-o‘zicha kursli nisbatlarga ta’sir etuvchi real jarayonlarni aniqlab bera olmaydi. Chet valyutalariga talab va taklifga, demak valyuta kurslariga mamlakatdagi ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmui bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Valyuta kurslari dinamikasiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- **milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;**
- **pulning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyasiya darajasi;**
- **valyutalarga talab va taklifga ta’sir ko‘rsatuvchi to‘lov balansi holati;**
- **mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;**
- **valyutaga jahon bozoridagi ishonch va x.k.**

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tuShuntirish, xarid qilish layoqatinig paritet nazariyasi yordamida beriladi (G.Kassel tomonidan isbotlab berilgan). Bu nazariyaga ko‘ra kursli nisbatlarni aniqlab berish uchun ikki mamlakat iste’molchilik tovarlari shartli “savati” baholarni taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O’zbekistonda bunday savat, aytaylik 5000 so‘m, AQSH da esa 10 dollar tursa, 5000 so‘mni 10 ga bo‘lib 1 dollarning bahosini xosil qilamiz, bu 500 so‘mga teng ekan. Agarda O’zbekistonda muomaladagi pul massasining ko‘payishi natijasida, tovarlar bahosi ikki marta oshsa, AQSHda hammasi o‘zgarishsiz qoladi va hamma sharoitlar teng bo‘lganda dollarning so‘mga nisbatan ayirboshlash kursi ikki martaga oshadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosan giperinflyasiya ro‘y byerganda xarid layoqatining paritet nazariyasi kurs nisbatlarini oldindan aytish imkonini beradi. Valyuta kurslarining o‘zgarishi eksport mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar imkoniyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Masalan, agarda AQSH bir dollari 2,5 nemis markasiga ayirboshlansa Germaniya uchun maishiy elektronika ishlab chiqaruvchi Amerika eksportyorlarining tushumi, 100 marka 40 dollarga tenglashadi. Valyuta kurslarining 1:1,682 nisbatga o‘zgarishi sotishning o‘zgarmas hajmida tushumning 59 dollarga ko‘payishiga olib keldi.

Valyuta kurslari milliy iqtisodiyotga, ishlab chiqarish va undagi bandlikka sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Milliy valyutalar kursining pasayishi mamlakatlar eksport imkoniyatini oshiradi. Ammo mamlakat eksporti xom ashyo tovarlari importiga asoslansa, bunda valyutalar kursining pasayishi eksport qilinadigan tovarlar bahosining o‘sishiga olib keladi va bu ularning raqobatga layoqatliligiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Valyuta kurslarining oshishi mamlakatlar eksport imkoniyatlarini yomonlashtiradi. Valyuta kurslarining beqarorligi tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Uning tebranishi xalqaro bitimlarda noaniqlik va taxlika darajasini ko‘paytiradi. Shu sababli valyuta kursi ham mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda tartibga solishning muhim obyekti hisoblanadi. Davlat bevosita tartibga solish vositasi sifatida valyutali intervensiya va diskont siyosatidan foydalanish mumkin.

Diskont - banklar tomonidan olinadigan foiz. Bank foiz hisob stavkasini oshirib yoki tushurib chet el kapitallari kirishi yoki chiqib ketishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Tartibga solishning ko‘proq universal usuli valyutali intervensiya hisoblanadi. Bunda markaziy banklar taklifi yetarli bo‘lmagan, kurs esa yuqori bo‘lgan chet el valyutalarini sotadi, taklif ortiqcha va kurs past bo‘lganda sotib oladi. Bu bilan talab va taklifni tenglashtirib, milliy valyuta kursi tebranish chegarasini cheklaydi. Valyutali intervensiyani qo‘llash zaxira valyuta fondining miqdori bilan cheklanadi, shu sababli valyutalarni sotish albatta uni sotib olish bilan almashtirib turilishi lozim.

Bundan tashqari inflyatsiyaning yuqori sur’atida valyutalar kursi valyuta xarid qilish kuchlari nisbatining o‘zgarishi tufayli pasayadi. Bu holda valyutali intervensiya mazkur mamlakat **valyuta devalvatsiyasi** (kursning rasmiy o‘sishi) bilan birga borishi zarur.

12.4. Valyuta kursi va uni belgilovchi omillar.Xarid qobiliyati pariteti.

Valyuta kursi bir mamlakat valyuta bahosining boshqa mamlakat valyutasida ifodalanishini koʻrsatadi. Valyuta kurslarining ikkita birbiriga qarama-qarshi variantlari mavjud boʻladi:

1) milliy valyutalarning bir-biriga ayirboshlash kursi, talab va taklif bilan aniqlanadigan egiluvchan yoki suzib yuruvchi valyuta kurslari tizimi; 2) qattiq qayd qilingan valyuta kurslari tizimi. Bunda valyuta kurslari talab va taklif tebranish natijasida oʻzgarishga chet el valyutalari bozorining amal qilishga davlatning aralashuvi yoki boshqa mexanizmlar qarshilik koʻrsatadi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif ta'siri ostida aniqlanadi. Amerika dollari Britaniya funt sterlingiga ayirboshlanishi mumkin boʻlgan kurs yoki bahoni qarab chiqamiz. Funtga amerikaliklarning tushib boruvchi talabi shuni bildiradiki, ular uchun funt va demak Britaniya tovarlarining barcha turlari arzon boʻladi. Amerikaliklar uchun funtning taklifi oʻssa, dollardagi funtning ancha yuqori bahosida britaniyaliklar koʻproq miqdordagi Amerika tovarlarini sotib olishni xohlaydi. Amerika tovarlarini sotib olish uchun britaniyaliklar funtni valyuta bozoriga tashlaydi, chunki ular avvolo funtni dollarga ayirboshlashi zarur boʻladi. Erkin bozor kuchlari ta'sirida oʻrnatiladigan valyuta kurslari oʻzgarib turadi. Funtning dollardagi bahosi oshganda dollarning qiymati pasayadi yoki dollar funtga nisbatan qadrsizlanadi. Aksincha funtning dollardagi bahosi pasayganda dollarning qiymati oshadi yoki dollar funtga nisbatan qimmatlashadi.

Valyuta kurslarining oʻzgarishiga bir qator omillar ta'sir koʻrsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz.

1. **Iste'molchi dididagi oʻzgarishlar**. Iste'molchilarning boshqa mamlakat buyumlariga dididagi oʻzgarishlar, bu mamlakat valyutasiga talab yoki taklifni hamda uning valyuta kursini oʻzgartiradi.

2. **Daromadlardagi nisbiy oʻzgarishlar.** Agar bir mamlakatda milliy daromadning oʻsishi, boshqa mamlakatdagi bu koʻrsatkichning oʻsishidan ustun boʻlsa, bunda uning valyuta kursi pasayadi.

Mamlakatning importi uning daromadi darajasiga to‘g‘ri bog‘liqlikda joylashadi.

3. **Bahodagi nisbiy o‘zgarishlar.** Agar bir mamlakat, masalan, AQSH ichki baho darajasi tez o‘ssa, boshqa mamlakat, masalan Buyuk Britaniyada bu daraja o‘zgarishsiz qolsa, bunda amerikalik iste’molchi nisbatan arzon Britaniya tovarini izlaydi va shu bilan funtga talabni oshiradi. Aksincha britaniyaliklar Amerika tovarlarini sotib olishga kam moyil bo‘ladi va bu funt taklifini pasaytiradi. Funtga talab o‘sishi va taklif pasayishining bu uyg‘unlashuvi dollarlarning qadarsizlanishini keltirib chiqaradi.

4. **Nisbiy real foiz stavkalari**. Faraz qilamiz, AQSH inflyatsiyani quvib o‘tish maqsadida “ qimmat pul” siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada, real foiz stavkalari (inflyatsiya sur’atini hisobga olib korrektirovka qilingan foiz stavkalari) AQSHda boshqa mamlakatlar, masalan Buyuk Britaniyaga qaraganda ko‘tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSH moliyaviy vositalarni qo‘yish uchun juda jozibador va qulay joyga aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bu ko‘payishi Angliya funti taklifning kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o‘sganligini bildiradi.

5. **Olib-sotarlik**. Faraz qilamiz, AQSH iqtisodiyotida quyidagilar kutiladi

a) Britaniyanikiga qaraganda tez o‘sa boshlaydi;

b)Britaniyanikiga qaraganda ancha kuchli inflyatsiyaga duch keladi;

c)Britaniyaga qaraganda ancha past real foiz stavkalariga ega bo‘ladi.

Bu prognozlar kelajakda dollar kursi pasayishi, funt kursi esa, aksincha ko‘tarilishidan darak beradi. Demak, dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat qiladi va Shu bilan funtga bo‘lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

12.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valyuta kursiga ta'siri. Real almashuv kursidagi muvozanat.

Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi.

Demak, mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib borilayotgan savdo siyosati joriy operatsiyalar hisobi va kapital harakati hisobiga ta'sir qilmaydi. Ammo, u real valyuta kursi tengligini oshiradi va tashki savdo miqdorini kamaytiradi.

Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagicha aniqlanadi:

$$Yer = En \times (Pd/Pt)$$

Bu yerda, **Yer – real valyuta kursi, En – nominal valyuta kursi, Pd – milliy valyutada ko'rsatilgan ichki narxlar darajasi (indeksi),**

Pt- xorijiy valyutada ko'rsatilgan chet eldagi Baholar darajasi (indeksi).

Ushbu tenglama ko'rsatyaptiki, real valyuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi.

Iqtisodiy nazariyaning asosiy farazlaridan biri, bir xil darajadagi narx qonuni olinadi. Ya'ni, bir xil tovar turli joylarda har xil narxlarda sotilishi mumkin emas. Agarda Farg'onada bir kilogramm go'sht Toshkentdagiga nisbatan arzon sotilsa, uni Farg'onadan sotib olib kelib, Toshkentga sotish natijasida foyda olish mumkin. Bunday vaziyatlardan olib sotuvchilar hamma vaqt foydalanishga tayyor turishadi. Bu esa, Farg'onada go'shtning narxi oshishiga, Toshkentda esa tushishiga olib keladi va ikkala bozorda ham narxlar tengligiga erishiladi. Bir xil narxlar qonunini xalqaro bozorlarda qo'llash sotib olish qobilyatidagi tenglik (paritet) nomini olgan. Ya'ni, agarda xalqaro bozorlarda olib sotarlar faoliyat ko'rsatsa, dollar barcha mamlakatlarda bir xil sotib olish qobiliyatiga ega bo'ladi. Buni quydagicha tushuntirish mumkin: Agarda, dollarga mamlakat ichida chet mamlakatlarga nisbatan ko'proq mahsulot sotib olish mumkin bo'lsa, u xolda mamlakat ichkarisida sotib olingan mahsulotni chetga sotish orqali foyda olish mumkin. Foyda ketidan quvgan olib sotarlar ichki narxlarni

tashqi narxlarga tenglashtiradi. Shunday qilib, halqaro olib sotarlar faoliyati turli mamlakatlarda narxlarning tenglanishiga olib keladi.

Biz sotib olish qobiliyati tengligi (paritet) konsepsiyasini real almashtirish kursi modelida ifodalashimiz mumkin. Xalqaro olib sotarlarning tez harakatlari shuni ko‘rsatyaptiki, sof eksport har qanday o‘zgarishlar natijasida tez o‘zgaradi. Milliy tovarlar narxining chet tovarlarga nisbatan kamayishi yoki boshqacha aytganda real almashtirish kurslarining pasayishi, olib sotarlarni o‘z mamlakatidan tovarlarni sotib olib, chetga sotishga undaydi, yoki, aksincha.

Shunday qilib, sof eksport egri chizig‘i real almashtirish kursiga nisbatan yanada qiyalashadi. Ya’ni, turli mamlakatlar valyutalarining sotib olish qobiliyatini tenglashtiradi, real almashtirish kurslaridagi har kanday o‘zgarishlar esa sof eksport miqdorida o‘zgarishlarga olib keladi.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasiga ko‘ra valyuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o‘zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo‘lgan darajada o‘zgaradi, ya’ni:

$$\mathbf{r = Pd/Pt}$$

Bu yerda, **r – xorijiy valyutaning milliy valyutadagi bahosi.**

Sotib olish qobiliyati tengligi (paritet) konsepsiyasidan ikkita asosiy xulosa kelib chiqadi

Birinchidan, sof eksport egri chizig‘i qiyalikdan iborat. Jamg‘arma va investitsiyalar miqdorining o‘zgarishi nominal yoki real almashtirish kurslariga yetarlicha ta’sir ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, real, qayd qilingan, nominal almashtirish kursidagi barcha o‘zgarishlar narxlar darajasi natijasidagi o‘zgarishlardan kelib chiqadi. Mamlakatlar o‘rtasida iqtisodiy munosabatlar kuchaygan sari pul vositalari ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o‘zaro hisob-kitoblarda nomutanosiblik muammolari paydo bo‘ladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Buning asosiy maqsadi esa mamlakatlar o‘rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va

shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Umuman olganda, milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish sharti bo‘lgan jahon valyuta tizimi tashkil topadi.

Qisqacha xulosalar

1. Mamlakatlar o‘rtasida iqtisodiy munosabatlar kuchaygan sari pul vositalari ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o‘zaro hisob-kitoblarda nomutanosiblik muammolari paydo bo‘ladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Buning asosiy maqsadi esa mamlakatlar o‘rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Umuman olganda milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish sharti bo‘lgan jahon valyuta tizimi tashkil topar ekan.

2. Xalqaro valyuta yoki xalqaro to‘lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo‘lgan talab ularning konvertirlashuvi deb hisoblanadi. Valyuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushuniladi. Hozirgi kunda erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalar mavjud.

3. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish, savdo siyosati, valyutali nazorat va ichki makroiqtisodiy tartibga solish usullaridan keng foydalaniladi.

4. Valyuta kurslarining tebranib turishlarini “Xarid qilish layoqatining paritet” nazariyasi yordamida tushuntirib beriladi. Bu nazariyaga ko‘ra kursli nisbatlarni aniqlab berish uchun ikki mamlakat iste’mol tovarlari shartli “xaltasi” baholarni taqqoslashni talab qiladi.

5. Valyuta kursi bir mamlakat valyuta bahosining boshqa mamlakat valyutasida ifodalanishini bildiradi. Valyuta kurslarining ikkita bir-biriga qarama-qarshi variantlari mavjud, ya’ni milliy valyutalarning bir-biriga ayirboshlash kursi, talab va taklif bilan aniqlanadigan egiluvchan

yoki suzib yuruvchi valyuta kurslari tizimi va qayd qilingan valyuta kurslari tizimlaridan iborat.

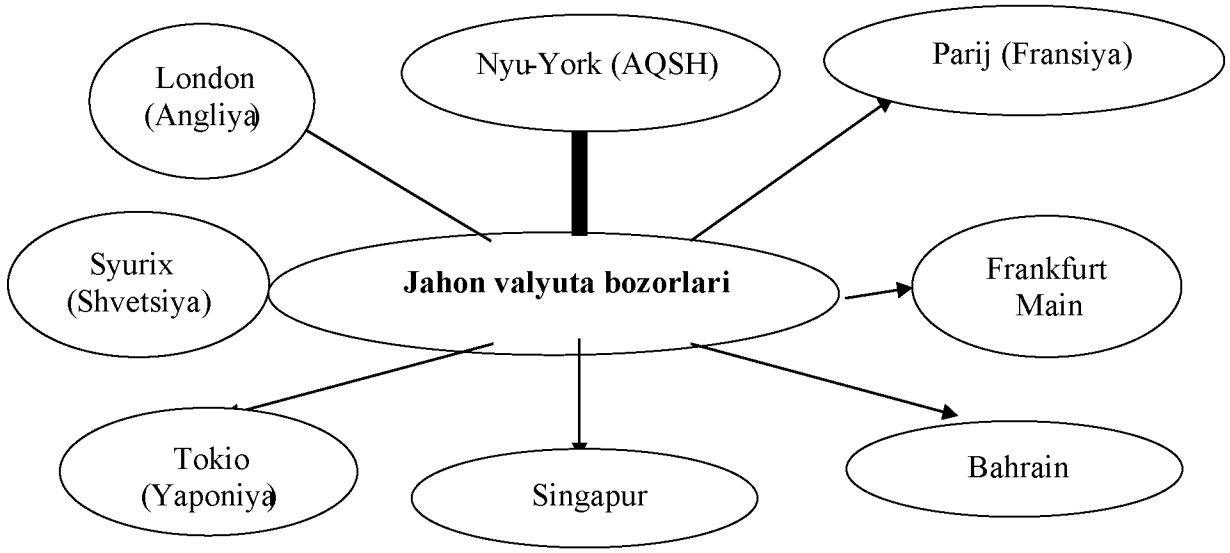

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Valyuta kursi nima va qanday qilib har xil milliy valyutalar birbiriga almashinadi? Turli xil valyuta kurslari tizimini tahlil qiling va izohlab bering.
2. Valyuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jaxon valyuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi xalqaro tashkilotlar tizimini bilasizmi?
3. Valyuta bozori tushunchasini izohlang. Milliy valyutalar qanday tartib bilan kotirovkalanadi?
4. Erkin suzib yuruvchi va qayd qilingan valyutalarni izohlang. Paritit nazariyasini tushuntiring.
5. Valyuta kurslarining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab o'ting. Valyuta kursi qanday aniqlanadi?

Mavzular bo'yicha test savollari

1. Xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanashini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlar yig'indisi bu ……..

A) Milliy valyuta tizimi

B) Jahon puli

C) Jahon valyuta tizimi

D)Valyuta zaxira tizimi

2.Konvertirlashuv bu….?

A) Mamlakatlar o‘rtasida pul va tovar-xizmatlarning ayirboshlanishi

B) Xorijiy rezidentlar o‘rtasida pul ayirboshlar o‘rtasidagi munosabat

C) Mamlakat ichkarisida Milliy valyutani xalqaro valyutaga ayirboshlash yoki aksincha xalqaro valyutani milliy valyutaga ayirboshlash jarayoni

D) Xalqaro valyuta yoki xalqaro to‘lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishga kerak bo‘lgan talab

3. Amaldagi kurs bo‘yicha har qanday boshqa xorijiy valyutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyuta bu.....?

A) Erkin konvertirlanadigan valyuta

B) To‘liq konvertirlanadigan valyuta

C) Qisman kovertirlanadigan valyuta

D) To‘liq konvertirlanmaydigan valyuta

4. Paritet nazariyasini isbotlagan olim?

A) A.Smith

B) G.Kassel

C) G.Keyt

D) D.Rikardo **5. Diskont nima?**

A) Banklar tomonidan beriladigan kredit miqdori ustiqa qo‘yilgan foiz

B) Korxonaning aksiadorlariga to‘lanadigan dividend foizi

C) Banklar tomonidan olinadigan foiz

D) Investitsiyalardan olinadigin foiz

6. Katorivka bu…?

A) valyuta kursini hisoblash

B) milliy valyuta xalqaro valyutaga nisbatini aniqlash

C) valyuta kursini o‘rganish

D) valyuta likvidlikini mustahkamlash

7. Real valyuta kursining ko‘tarilishi mamlakat tovarlari raqobatbardoshligiga qanday tasir ko‘rsatadi? A) O‘zgarmaydi

B) pasayadi

C) oshadi

D) hech qanday ta’sir ko‘rsatmaydi

8. Valyutani sotish va sotib olish o‘rtasidagi farq nima deyiladi?

A) Spred

B) paritet

C) Divergensiya

D) Ayirboshlash bo‘shlig‘i

9. Valyuta devalvatsiyasi to‘gri berilgan qatorni belgilang?

A) Valyuta qiymatining oshishi

B) Mamlakatda iqtisodiy o‘sish sur’atlarining oshishi

C) Markaziy bank tomonidan qayta moliyalash stavkasining o‘zgarishi

D) Valyuta qiymatining pasayishi

10. Valyuta intervensiyasi nima?

A) Valyuta kurslarining xalqaro miqyosda o‘zgarishi jarayoni

B) mamlakat markaziy bankining valyuta bozoriga va valyuta kursita chet el valyutasining katta summasini sotib olish yo‘li bilan aralashuvi.

C) Oltinni zaxira valyuta sifatida ishlatish

D) Iqtisodiyotda tovar va xizmatlar narxlarini barqarorlashtirish jarayoni.

XIII BOB. MONETAR SIYOSAT VA MARKAZIY BANK

13.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari

Moliya bozoridagi operatsiyalar moliya muassasalari vositasida amalga oshiriladi. Bunday mussasalarga turli xil banklar, birjalar, depozitariylar, sug‘urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, agentliklar kiradi.

«Bank» tushunchasi qadimiy fransuzcha «bang» va «banka» so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, «sarrof kursisi, do‘koni» degan ma’noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000 yil muqaddam faoliyat ko‘rsatgan bankirlar haqidagi ma’lumotlarida ham mavjud.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo‘lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog‘liq xizmatlarni ko‘rsatuvchi tashkilotlar ko‘p, ammo ularning markazida banklar turadi.

O’zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonunida, bank nima, degan savolga qo‘yidagicha javob topish mumkin:

Bank-tijorat tashkiloti bo‘lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O’zbekistondagi bank tizimi O’zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo‘ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to‘lovlari (transfertlar) banklar orqali o‘tadi. Banklar qo‘yidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab beradi;
- pul bilan bo‘ladigan hisob-kitob opyeratsiyalarini, xususan, pul to‘lash ishlarini bajaradi;
- chet el valyutasini sotadi va sotib oladi;
- o‘z qo‘lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan muxtojlarga qarz (ssuda)ga beradi, ya’ni, kredit bilan shug‘ullanadi;
- o‘z puliga aksiya sotib olib, uni boshqa sohaga joylashtiradi;

• biznes yuzasidan maslahat beradi va hokazo.

Bank ishi pul olamida bo‘ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqei uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog‘liq. Bundan tashqari, Markaziy bank ayni paytda boshqa, jumladan, banklarning banki, davlat banki, milliy oltin-valyuta zaxiralarini boshqaruvchilik vazifalarini ham bajaradi.

Markaziy bank o‘zining butun faoliyatini zimmasida turgan vazifalarni sifatli va samarali ado etadigan darajada uyushtiradi. Umumiy pul xo‘jalik aylanmasida Markaziy bankning monopollik mavqei unga pul muomalasini nazoratida saqlab turishga imkon byeradi, pul miqdori nazoratsiz ko‘paymasa, uning xarid qobiliyati ham pasayib ketmaydi.

Bundan tashqari, tijorat banklari Markaziy bankda o‘z qisqa muddatli va o‘rta muddatli majburiyatlaridan muayyan foiz hajmida eng kam zaxira deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur. Markaziy bank naqdsiz to‘lov aylanmasini texnik tarzda bajarish uchun sof bank xizmatlarini taqdim etadi. Banklar bu xizmatlardan iqtisodiyotning turli subyektlari o‘rtasida to‘lov aylanmasini yo‘lga qo‘yish uchun foydalanadi.

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o‘zining mintaqaviy bo‘linmalari orqali kredit muasasalaridan majburiy ravishda axborot, oylik hisobot va yillik yakuniy balans ma’lumotlarini taqdim etish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo‘ysinishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit-hisob xizmati ko‘rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi. Ikki boskichli tizimda banklar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar bo‘yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo‘nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal–raxbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan

Markaziy bank bilan quyi bo‘g‘inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o‘rtasidagi bo‘ysinish munosabatlari, gorizontalturli quyi bo‘g‘inlar o‘rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

Markaziy bank faqat mijozlarning ikki toifasi-tijorat va ixtisoslashgan banklar hamda davlat tuzilmalari uchun tom ma’noda Markaziy bank bo‘lib qoladi.

13.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko‘rinishlari. Depozitlarni majburiy zahiralash normasi.

Pul-kredit siyosati deganda, to‘liq bandlik sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta’sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o‘zgartirish tushuniladi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash vazifasini xayotga taqdim etadi.

Xalq xo‘jaligining har qanday tarmog‘i kabi kredit tizimi ham tarkibiy qismlarni, bosqichma-bosqich pastdan yuqoriga tomon tuzilishni tashkil etishga, ya’ni markaziy boshqaruv bo‘g‘ini va quyi (ish bajaruvchi) tashkilotlarni ajratishga ehtiyoj sezdi.

Quyi tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida boshqaruv tashkiloti kredit muassasalarining faoliyat ko‘rsatishini nazoratga olishi, ular ishini tahlil qilishi hamda kredit tizimi to‘xtovsiz va pishiq-puxta ishlashi uchun mavjud ta’sir etish dastaklari orqali tizim faoliyatini kerakli izga solishi, xalq oborotiga kredit hisobi samaradorligini ta’minlashi, kredit opyeratsiyalarining hajmi asossiz ravishda kengayib yoki kamayib ketishiga yo‘l qo‘ymasligi kyerak.

Kredit deganda o‘z egalari qo‘lida vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini boshqalar tomonidan ma’lum (hudud) muddatga haq to‘lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

Kredit subyektlari har xil bo‘ladi. Bularga korxona, firma, tashkilot, muassasa, davlat va turli toifadagi aholini kiritish mumkin. Kredit obyekti – har qanday pul emas, balki vaqtincha bo‘sh turgan, egasi tomonidan ishlatilmay va qarzga berilishi mumkin bo‘lgan puldir.

Qarzga mablag‘ beruvchi tomon kreditor, ya’ni, kredit beruvchi, ssuda oluvchi tomon esa qarzdor, ya’ni, kredit oluvchi debitor hisoblanadi.

Bank kreditlarining asosiy qoidalari qo‘yidagilar hisoblanadi: muddatlilik;

- aniq maqsadga yo‘naltirilganlik;
- foizlilik;
- to‘lashlilik;
- moddiy ta’minlanganlik va boshqalar.

Kredit uzoq va qisqa muddatli bo‘ladi. Qisqa muddatli kredit korxona va tashkilotlarning aylanma fondlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Uzoq muddatli kredit esa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga kapital mablag‘lar ajratish manbai hisoblanadi.

Kredit pul tizimining asosini banklar tashkil etadi. Pul-kredit siyosatining uchta asosiy vositasi ajratib ko‘rsatiladi. Markaziy bank ular yordamida pul taklifini o‘zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi:

1. Hisob stavkasi;
2. Majburiy zaxiralar normasi; 3. Ochiq bozordagi opyeratsiyalar.

Hisob stavkasi deb Markaziy bank tomonidan banklarga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko‘zda tutilmagan zarurat tug‘ilganda va moliyaviy axvoli mustaxkam bo‘lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo‘shimcha zaxiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O’z navbatida, bu tijorat banklarining zaxiralardan yangi kreditlar byerish bilan pul taklifini ko‘paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko‘tara borib, tijorat banklari tomonidan qo‘shimcha zaxiralarni olish yo‘lidagi to‘siqlarni biroz ko‘targanday bo‘ladi va kreditlar berish bo‘yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo‘l bilan pul taklifini cheklaydi.

Majburiy zahiralar–bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Ular mijozlar tomonidan o‘z omonatlarini talab qilib olganda zarur bo‘ladi. Markaziy bank tijorat

banklarini ushlab turishga majbur bo‘lgan zaxiralarning eng quyi normasini o‘rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta’sir etadi. Bu me’yor qanchalik yuqori bo‘lsa, ortiqcha zaxiralar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo‘li bilan «pullarni barpo etish» qobiliyati past bo‘ladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar–Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatliqog‘ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotishdir. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog‘ozlarni sotib olar ekan, shu bilan tijorat banklari zaxiralarini sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko‘paytiradi. Bu zaxiralardan kredit berib, tijorat banklari pul taklifini kengaytiradi. Obligatsiyalarni sotish salbiy natijaga olib keladi, ya’ni Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligitsiyalarni sotish bilan zaxiralarni hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini pasaytiradi. Bu xolda pul taklifi qisqaradi.

Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalarni, ya’ni davlat qimmatli qog‘ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu opyeratsiyalarni Markaziy bank asosan nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda amalga oshiradi. Bozorda Markaziy bank xazina qimmatli qog‘ozlarini sotish yoki xarid qilish yo‘li bilan pul taklifiga ta’sir etib, pul bozoridagi talab va taklif muvozanatini ta’minlaydi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini kamaytirish yoki yo‘q qilishga harakat qiladi. Buning uchun, u ochiq bozorda o‘zining qimmatli qog‘ozlarini aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni xarid qila boshlaydilar. Davlat qimmatbaho qog‘ozlarining (sotish yoki harid qilish yo‘li bilan) taklifi oshib borgan sari, unga bo‘lgan baho pasayadi, o‘z navbatida, unga bo‘lgan foiz (ya’ni, qimmatli qog‘ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida haq to‘lanadi) oshadi, bu esa unga bo‘lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog‘ozlarni ko‘proq xarid qila boshlaydi, pirovard natijada banklarning zaxiralari qisqaradi, o‘z navbatida, bu hol pul taklifining bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga olib keladi.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning yana bir vositasi– bu hisob-kitob stavkasi siyosatidir. Hisob-kitob stavkasini Markaziy bank belgilaydi. Agar ushbu stavka past bo‘lsa, unda tijorat banklari ko‘proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zaxiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo‘lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zaxiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Amaliyotda, davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi opyeratsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan xolda olib borishga harakat qiladilar.

Pul-kredit siyosatining vositalaridan yana biri–bu, majburiy bank zaxira me’yorini o‘zgartirish siyosatidir. Majburiy bank zaxira me’yorini Markaziy bank belgilaydi va uni o‘zgartirib turadi. Agar Markaziy bank majburiy bank zaxirasini kamaytirsa, ortiqcha bank zaxiralari ortadi, bu esa pul taklifining multiplikatsion ortishiga olib keladi.

Masalan, ushbu me’yor 25% bo‘lsa, unda bankka qo‘yilgan 800 so‘mdan 200 so‘m majburiy bank me’yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 600 so‘mni qarzga berishi mumkin bo‘ladi. Endi faraz qilaylik, me’yor 10% ga tushiriladi, unda bank 720 so‘mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Majburiy bank zaxirasi me’yorini ko‘tarish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zaxiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o‘tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta’sir etadi. Shuning uchun u ko‘pchilik mamlakatlarda o‘ta zarur bo‘lgandagina qo‘llaniladi.

Xo‘sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday?

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaMM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Faraz qilamizki, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko‘rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat

qiladi. Natijada pul taklifi o‘sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo‘lgan talabni oshiradi va o‘z navbatida, YaMM miqdorining ko‘payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma’lum davrda o‘z maqsadiga yerishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to‘xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to‘g‘risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirgan va buning natijasida YaMM miqdori o‘sishini rag‘batlantirgan hamda bu bilan ma’lum darajada samaradorlikka erishgan bo‘lsa, uzoq muddatli davrda esa bu choralarning samaradorligi pasayadi.

Shuni ham esdan chiqarmaslik kerakki, pul-kredit siyosati asosida yaxlit iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta’sir jarayonlarini o‘rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o‘rtasida ko‘p yillardan beri tortishuvlar bo‘lib kelmoqda. Bularga takomillashtirilgan keynschilar nazariyasi va zamonaviy pul miqdori nazariyasini kiritamiz. Ushbu ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaMMga ta’sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta’sirning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat asosiga foiz stavkasi darajasi asos, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasi asos qilib olinishi zarur. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaMMga ta’sirini qo‘yidagi ketmaketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi: pul taklifining o‘zgarishi foiz stavkasining o‘zgarishi, u esa o‘z navbatida, investitsiyalarga bo‘lgan talabning o‘zgarishi orqali YaMMga ta’sir etadi. Monetaristlar esa bu borada shunday deydilar - pul miqdorining o‘zgarishi bilan YaMM o‘zgarishi o‘rtasida yaqinroq aloqa mavjud: ya’ni, pul miqdorining o‘zgarishi bevosita YaMM o‘zgarishiga olib keladi.

Keynschilarning asosiy tenglamasi qo‘yidagicha:

$$\mathbf{YaMM = S + I + G + X_n;}$$

Bu yerda:

C - aholi iste’mol xarajatlari;

I - investitsiyalar;

G - davlatning tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlari; X_n - sof eksport.

Monetaristlar esa qo‘yidagi tenglamaga asoslanadilar:

$$\mathbf{M \times V = Q \times P}$$

Agar **Q x P** = YaMM bo‘lsa, unda tenglamani quyidagicha yozish mumkin bo‘ladi:

$$\mathbf{M = YAMM / V;}$$

Bu yerda: **M**-pul massasi;

V-pulning aylanish tezligi Yoki aylanishlar soni; **P**-tovar va xizmatlarning o‘rtacha Bahosi; **Q**-sotilgan tovarlar soni.

Bunda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, nobarqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo‘lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvning sintez qilingan, ya’ni, bu yondashuvlarning ijobiy jixatlarini qo‘shib, o‘zida aks ettirgan monetaristik siyosatning variantidir. Uzoq muddatli davrda monetaristik yondashuv ko‘proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta’sir etishdan voz kechmaydi.

O’zbekistonda pul-kredit siyosatining qo‘idagi yo‘nalishlari mavjud:

• davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish, uni doimiy nazorat qilish;

• Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta'minlash, bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobida kredit byerishi nazarda tutiladi, bu esa o'z navbatida Markaziy bank tomonidan, umuman, pul muomalasi soxasini nazorat qilishga imkon beradi;

• Kredit va budjet tizimlari o'rtasida o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, byudjet kamomadi pul chiqarish hisobiga emas, balki davlatning qimmatli qog'ozlarini sotish hisobiga qoplanishi zarur.

13.3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zahiralash normasi . Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi.

Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifi o'zgarishi borasidagi siyosatini monetar siyosat deb yuritiladi. Bu siyosat monetarizm nazariyasiga asoslanadi. Uning bosh g'oyasi iqtisodiy o'sishni bozor mexanizmi ta'minlaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul, degan xulosadan iborat. Pulga bo'lgan talab va taklif qo'yidagi bog'lanish yordamida o'zgartirib turilishi tavsiya etiladi.

$$M \times V = Q \times P$$

Bu tenglik bozor iqtisodiyotidagi eng muxim muvozanat bo'lib, unga asoslanib, qo'yidagi bog'lanishlarni aniqlash mumkin:

Bozordagi baho pul massasi bilan bozorga chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymatiga bog'liq

$$M_s = M \times V = Q \times P$$

ya'ni, pul taklifi bozorga chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozordagi bahosi bilan belgilanadi. Agar;

1. **Ms**> 1 bo'lsa, pulning taklifi talabga nisbatan ko'p bo'ladi;
2. **Ms**< 1 bo'lsa, pul talabga nisbatan kam bo'ladi;
3. **Ms** =1 bo'lsa, pul massasi bilan tovar va xizmatlar massasi tenglashadi, Ya'ni, bozor muvozanatlashadi.

Birinchi holda narx oshgan bo‘ladi va pul qadri pasayadi, ikkinchi xolda esa aksincha, pul massasi kamaygan bo‘ladi va to‘lov inqirozi yuzaga keladi.

Muomalada bo‘lishi zarur bo‘lgan pul massasi tovar va xizmatlar massasi bilan pul harakati-pul aylanish tizimiga bog‘liq;

$$M = R \times Q / V;$$

Muomala uchun zarur bo‘lgan pul massasini davlat o‘zi belgilangan kurs bo‘yicha oltinga muvofiqlashtirgan xolda muomalaga chiqaradi va davlat doirasida harakat qiladi. Muomalada tovarlar bilan ta’minlanmagan pulning paydo bo‘lishi inflyasiyani bildiradi. Pul qadrsizlanganda muomaladagi pul ko‘payib, unga nisbatan tovar va xizmatlar kamayib ketadi. Pul birligining xarid kuchi unga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdoridan kamayadi, natijada ularning bahosi o‘sadi. Bu esa o‘z navbatida pulning valyuta kursini pasaytiradi, chunki, unga nisbatan boshka valyutaga ko‘proq tovar sotib olish mumkin bo‘ladi.

Davlat o‘z xarajatlarini qoplash uchun pul emissiyasini joriy qilib, uni ko‘paytirib, muomalaga tashlashi mumkin. Lekin uni tovar va xizmatlar massasi bilan ta’minlay olmaydi. Buning natijasida pul inflyatsiyasi kuchayib boradi. Demak, qog‘oz pullar oltinga, chet el valyutasiga nisbatan qadrsizlanadi. Binobarin, pul miqdori asosan ishlab chiqarish holatiga, narxga, pul aylanishi tizimiga bog‘liq bo‘lib, unga nisbatan davlat jiddiy yondashadi.

Iqtisodiyotni tartiblash uchun davlat muomaladagi pul miqdorini o‘zgartirib, uni normal xolga keltirib turadi. Bu ishni Markaziy bank amalga oshiradi. Monetaristlar iqtisodiyotga amaliy jixatdan yondoshib, pul massasini 3 - 5 foiz oshirishni tavsiya etishadi.

Pul-kredit siyosati fiskal va tashki siyosatlar bilan o‘zaro bog‘liq. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo‘llabquvvatlashni amalga oshirmoqchi bo‘lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko‘proq pul-kredit siyosatiga bog‘liq. Chunki, bu mo‘ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog‘ozlar (ya’ni,

obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga oshsa, pulga bo‘lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko‘tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo‘llabquvvatlash uchun pul taklifini ma’lum miqdorda ko‘paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin. Umuman, barkaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

Qisqacha xulosalar

Bank tizimi Markaziy bank va tijorat banklarini o‘z ichiga oladi. O’zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimi shakllangan.

Markaziy banning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta’minlashdan iborat. Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o‘sish, to‘liq bandlikni, baholarning hamda to‘lov balansining barqarorligini ta’minlashdan iborat. Pul-kredit siyosatini amalga oshirishda foiz stavkasi, majburiy zaxiralash normasi va ochiq bozordagi operatsiyalar kabi vositalardan foydalaniladi. Ochiq bozordagi opyeratsiyalar pul-kredit siyosatining eng progressiv usuli bo‘lib, uni qo‘llash ko‘lami ortib boradi.

O’zbekiston Respublikasida majburiy zahiralash normasi va qayta moliyalash stavkalari kamaytirib borilayotganligi, pul-kredit siyosatining nisbatan yumshatilayotganligidan dalolat beradi. Bu inflyasiya sur’atlarining jilovlanganligi tufayli mumkin bo‘ldi va investitsiyalar, Yalpi talab hajmiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatining asosiy maqsadlari va vazifalari nimalardan iborat?
2. Pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari va ulardan foydalanish mexanizmini izohlang.
3. Arzon pul va qimmat pullar siyosatlari nimalardan iborat?
4. Real ishlab chiqarish hajmi va turli iqtisodiy davrlardagi narxlar dinamikasiga pul-kredit siyosati qanday ta’sir ko‘rsatadi?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. O‘zbekistonda necha pog‘onali bank tizimi bor?

A) 2 B) 3 C) 4 D) 5

2. Bank so‘zining manosi nima?

A) Sarrof kursisi, do‘koni B) Yig‘im C) Omonat D)To‘g‘ri javob yo‘q

3. Banklarning yuzaga kelish sababi nima?

A) Pul munosabati B) Omonat C) Qarz olish D) Inflyatsiya

4. O‘zbekiston Bank tizimiga qaysilar kiradi?

A) O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki

B) Aksiyadorlik tijorat banklari

C) Xususiy banklar

D) Hamma javob to‘g‘ri

5. O‘z qo‘lidagi ma’lum miqdordagi pullarni ma’lum miqdor evaziga berish nima?

A) Kredit

B) Soliq

C) Qarz

D) Barcha javoblar to‘g‘ri

6. Kreditning asosiy qoidalari qaysilar?

A) Muddatlilik

B) Foizlilik

C) To‘lashlilik

D) Hamma javoblar to‘g‘ri

7. Kredit muddatiga qarab necha xil bo‘ladi?

A) 2 B) 3 C) 4 D) 5

8. Majburiy zaxira nima uchun kerak?

A) Mijoz tomonidan o‘z omonatlarini talab qilishi mumkin bo‘lgani uchun

B) Inflyatsiyani oldini olish uchun

C) Majburiy zahira kerak emas

D) Kredit berish uchun

XIV BOB. DAVLAT XARAJATLARI VA UNI MOLIYALASHTIRISH

14.1. Davlat byudjetining mohiyati va funktsiyalari. Davlat byudjet qarzlari

Davlat byudjeti - bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.

Davlat daromadalari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o‘tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va umumdavlat miqiyosidagi ijtimoiy vositalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir. O’zbekiston davlat byudjetining tarkibi va tuzilishi:

Daromadlar: To‘g‘ri soliqlar, egri soliqlar, resurs uchun to‘lovlar va molmulk solig‘i, ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishiga soliqlar, boshqa soliqlar va daromadlar

Xarajatlar: Ijtimoiy sohaga, ijtimoiy himoyaga, iqtisodiyotga, markazlashgan investitsiyalar, davlat boshqaruvi, boshqa xarajatlar. Davlat byudjetining daromadlar va xarajatlari muvozanatda bo‘lishi taqozo etidi.

Mahalliy (rayon, shaharlar va viloyatlar) byudjet daromadlari qo‘yidagi mablag‘lardan xosil bo‘ladi:

A) mahalliy xokimiyat tasarrufidagi korxonalar foydasidan ajratilgan mablag‘lar;

B) soliqlardan, shu jumladan:

- Jismoniy shaxslarning mulk solig‘i;
- Yer solig‘i;
- Kurort yig‘imi;
- Reklama solig‘i;
- Ishlab chiqarish obyektlarini qurish uchun olinadigan soliq;
- Savdo litsenziyasi yig‘imi;
- Vino-aroq mahsulotlari bilan savdo qilish huquqini beradigan litsensiya yig‘imi;
- Tadbirkorlik bilan shug‘ullanadigan jismoniy shaxslarni ro‘yxatga olish yig‘imi;
- Mahalliy zayomlarni chiqarishdan tushadigan mablag‘lar.

Davlat byudjeti xarajatlarining daromadlaridan ortib ketishi **byudjet taqchilligini bildiradi.**

Buning sababi, davlatning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi vazifalarining kengayib borishidir.O'rnatilgan halqaro standartlariga ko'ra, byudjet taqchilligi YAIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim. Byudjet taqchilligi asosan, davlat qimmatli qog'ozlarni sotish, nobyudjet fondari (sug'urta, pensiya fondlari)dan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashqi qarzlari hisobiga qoplanadi. Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli – bu davlat qarz majburiyatlari (zayomlari)ni chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar va savdo kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

14.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlari tarkibi, (mlrd.so'm)[32]

Ko'rsatkichlar	Yillar						
	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2022
Davlat byudjeti xarajatlari (maqsadli jamg'armalar siz) JAMI	16726,0	25825,9	31425,0	36289 ,8	40930	49681	62 229,5
To'g'ri soliqlar	4 497,0	6 353,7	7 33,1	8 98,5	9853,6	11539.4	12805,4
Egri soliqlar	8 225,0	13398,6	16851,8	19193,8	21131	26133.2	33404,3
Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i	2 626,2	3 888,2	4311,6	4 16,1	5306,2	6867.4	9714,5
Boshqa daromadlar	1 713,1	2 582,5	3 33,1	1 13,1	4739	5140	6 305,30

[32] O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi rasmiy veb -saytida e'lon qilingan ochiq ma'lumotlari.

Demak, davlat byudjet taqchilligini qoplash uchun zarur moliyaviy resurslarni hamda ssuda kapitallarini ham milliy bozordan ham tashqi bozordan qarz oladi.

Xalqaro kreditning tez o‘sishi kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi, mamlakatlar va regionlar iqtisodiy o‘zaro bog‘liqligi chuqurlashuvining muqarrar natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit ham xususiy sektor ham davlat byudjeti taqchilligini qoplash imkoniyatini beradi. Shu bilan birga ham kreditor ham debitor mamlakatlar iqtisodiyotining kuchayib borishiga sabab bo‘ladi.

Keltirilgan 14.1-jadval malumotlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2010-yil davlat byudjeti daromadlari 16726 mlrd.so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilga kelib 62229,5 mlrd. so‘mga etib, 45503,5 mlrd.so‘mga yoki 3,72 martaga ko‘paydi**.** Bunda to‘g‘ri soliqlar 8308,4 mlrd.so‘mga yoki 2,84 martaga, egri soliqlar 25179,3 mlrd.so‘mga yoki 4 martaga, resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i 7088,3 mlrd.so‘mga yoki 3,7martagaa hamda boshqa daromadlar 7088,3 mlrd.so‘mga yoki 3,7 martaga oshganini ko‘rishimiz mumkin

Shuningdek, 2010-yilda davlat byudjetining 91,6 foiz soliqli tushumlar 8,4 foiz boshqa daromadlardan, 2022-yilda esa 89,9 foizi soliqli tushumlar 10,1 foizi boshqa daromadlardan shakllantirilgan. Bilvosita soliqlar hamda resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘ining ulushi yildan yilga oshib bormoqda.

Davlat byudjeti xarajatlarini tahlil qiladigan bo‘lsak 2010-yilda 16726 mlrd.so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2022-yilda 62170 mlrd.so‘mga etib, 45444 mlrd.so‘mga yoki 3,7 martaga oshdi. Bunda ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlari 25329 mlrd.so‘mga yoki 3,6 martaga, fuqarolik jamiyati institutlari va nodavlat notijorat fondlari rivojlantirishga grantlar va mablag‘lar 10 mlrd.so‘mga yoki 3 martaga, iqtisodiyotga xarajatlar 5026 mlrd.so‘mga yoki 3,6 martaga, markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishga xarajatlar 1952 mlrd.so‘mga yoki 2,78 martaga, davlat boshqaruv organlari, boshqarmalari, sudlari va fuqarolarni o‘zini o‘zi boshqarish organlari xarajatlari 1560 mlrd.so‘mga yoki 3,5 martaga va boshqa xarajatlar.

14.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti xarajatlari tarkibi, (mlrd.so'm)[33]

Ko'rsatkichlar	Yillar					
	2010	2014	2015	2016	2017	2022
Davlat byudjeti xarajatlari (maqsadli jamg'armalarsiz) JAMI	16726,0	31425,0	36289,8	40930	49343.7	62 170
Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlari	9 704,9	18490,8	20434,8	24107	27223.3	35034
Fuqarolik jamiyati institutlari va nodavlat notijorat fondlari	5,0	8,2	10,0	11	12	15
rivojlantirishga grantlar va mablag'lar						
Iqtisodiyotga xarajatlar	1 931,6	3 364,9	3 846,7	4336	5280.7	6957,8
Markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishga xarajatlar	1 096,1	1 616,5	1 843,9	2132	3234.7	3047,6
Davlat boshqaruv organlari, boshqarmalari, sudlari va fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari xarajatlari	629,6	1 414,2	1 594,3	1791	1931.1	2189,8
Boshqa xarajatlar	3 358,7	6 530,5	7 690,3	8554	10851	13545 , 4

11567 mlrd.so'mga yoki qariyib 4,5 martaga oshganini ko'rishimiz mumkin.

Davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlari 2010 yilda 58,0 foizni, 2022-yilda 56,65 foizni tashkil etgan yoki 1,35 foizli punktga pasaygan. Iqtisodiyotga xarajatlar

[33] O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi rasmiy veb -saytida e'lon qilingan ochiq ma'lumotlari.

0,3 foizli punktga pasaygan, davlat boshqaruv organlari, boshqarmalari, sudlari va fuqarolarni o‘zini o‘zi boshqarish organlari xarajatlari 0,24 foizli punktga kamaygan va, boshqa xarajatlar 4 foizli punktga o‘sgan.

14.2. Soliqlarning turlari va funktsiyalari. O‘zbekiston Respublikasida soliqlar tizimi tarkibi.

Soliq – bu davlatning o‘z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to‘lovlarni undirish shakli.

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Soliq iqtisodiy tushuncha sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo‘lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

Soliq - bu mahalliy va xokimiyat tarafidan huquqiy va jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini majburiy ravishda byudjetga jalb qilish shaklidir.

Soliq bozor iqtisodiyoti sharoitida mustaqil kategoriya sifatida amal qiladi va moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismi bo‘lib, uni yig‘ish davlat tomonidan belgilangan tartib qonunlar asosida amalga oshiriladi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliq qo‘yidagi muxim vazifalarni bajaradi:

- milliy daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash;
- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish;
- iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantirish va x.

Davlat sarflari va soliq hajmining o‘sib borishi qo‘yidagi omillarni taqozo qiladi:

1. Aholi sonining o‘sishi.
2. Talabning ortishi va urbanizatsiya.

3. Atrof muxitning ifloslanishi.

4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.

5. Milliy mudofaa, davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Hozirgi davrda davlatning soliq siyosatini O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi va uning joylardagi (viloyat, shahar, tuman) muassasalari amalga oshiradi.

Respublika xududida amal qiluvchi soliqlar, to'lovlar tartibi, obyekti, imtiyozlar, soliq to'lash bilan bog'liq ravishda kelib chiqadigan umumiy munozaralarni hal qilish tartibi O'zbekiston Respublikasining soliq to'g'risidagi qonunlari bilan aniqlanadi.

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi:

1. Naflilik tamoyili
2. To'lovga layoqatlilik tamoyili.
3. Adolatlilik tamoyili.

Soliq stavkasi (t) - bu olinadigan soliq summasining (T) soliq olinadigan daromad summasiga (D) nisbatining foizdagi ifodasiga aytiladi.

$$t = (T/D) \times 100\%$$

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar qo'yidagilarga bo'linadi:

1. Progressiv (o'sib boruvchi).
2. Proporsional (mutanosib).
3. Regressiv (kamayib boruvchi).

Progressiv soliq - soliqning o'rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o'sib borishi tushuniladi.

Regressiv soliq - daromadlar o'sishi bilan soliqning o'rtacha stavkasi pasayib borishiga aytiladi.

Proporsional soliq - soliq stavkasi daromad hajmiga bog'liq bo'lmagan holda o'zgarishsiz qoladi

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amyerikalik iqtisodchi A.Laffyer aniqladi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavkasi o‘sishi o‘rtasidagi bog‘liqlikning grafikda tasvirlanishi «Laffyer egri chizig‘i» nomini olgan.

Grafikning tik o‘qida soliq stavkasi (R), yotiq o‘qida davlat byudjetiga tushumlar (B) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori R1 davlat byudjetiga eng yuqori tushum V1ni ta’minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda tadbirkorlikka qiziqish sussuyadi. Laffyer samarasi faqat erkin bozor mexanizimida namoyon bo‘ladi.

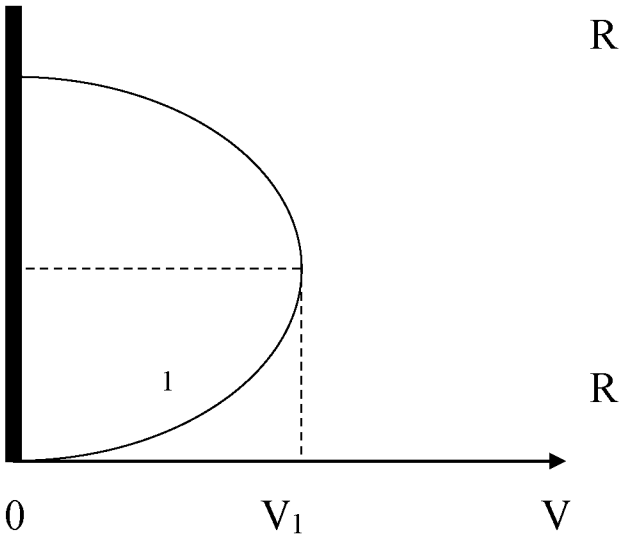

14.1-chizma. Laffyer egri chizig‘i

Qisqacha xulosalar

Davlat byudjeti- mamlakat hukumatiga davlatning iqtisodiy funksiyalarini bajarish imkonini beruvchi assoiy moliyaviy manba bo‘lib uning xarajatlari tarkibini optimallashtirish muhim ahamiyatga ega.

O’zbekiston Respublikasi davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy soha va ijtimoiy himoyaga sarflanadigan mablag‘larning mutlaq miqdori va jami xarajatlardagi ulushi oshib bormoqda.

Soliqlar majburiy to‘lov bo‘lib fiskal, qayta taqsimlash, rag‘batlantirish va nazorat funksiyalarini bajaradi.

Barcha soliqlar uch guruhga-to‘g‘ridan-to‘g‘ri, egri soliqlar hamda resurs to‘lovlari va mulk solig‘iga bo‘linadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan soliq siyosati iqtisodiyotni modyernizatsiya qilish va texnik qayta qurollntirish, makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o‘sishda soliqlarning rolini oshirishga qaratilgan.

Soliq islohotlari iqtisodiyotga soliq yukini pasaytirish, soliqlarni unifikatsiya qilish, soliq stavkalarini pasaytirish, ayniqsa to‘g‘ridan – to‘g‘ri soliqlarning stavkalarini pasaytirish, soliqlarning rag‘batlantirish funksiyasini kuchaytirish yo‘nalishlarida amalga oshirilmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat byudjetiga ta’rif bering va uning xarajatlari tarkibini sanab o‘ting.
2. O’zbekiston Respublikasi davlat byudjeti xarajatlarida qanday o‘zgarishlar ro‘y bermoqda?
3. Soliqlarning funksiyalariga izoh bering.
4. O’zbekiston Respublikasi byudjetiga soliq tushumlaring tarkibi va miqdoridagi tendensiyalarni izohlab bering.
5. Mamlakatimizda soliq siyosati qaysi maqsadlarga qaratilgan?

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Moliyaning obyekti to‘g‘ri keltirilgan qatorni belgilang ?

A) pul mablag‘lari, qimmatbaho qog‘ozlar
B) investitsiyalar
C) natural pullar
D) kapital qo‘yilmalar

2. Moliya iqtisodiyot doirasida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan nechta vazifalarni bajaradi ?

A) 3
B) 4
C) 5
D) 6

3. Davlat byudjeti - nima?

A) jamiyatning moliyaviy munosabatlari va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar tushuniladi

B) mahalliy va xokimiyat tarafidan xuduqiy va jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini majburiy ravishda byudjetga jalb qilish shaklidir

C) davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir

D)barcha javoblar to‘g‘ri

4. Davlat byudjeti necha qismdan iborat ?

A) 2

B) 3

C) 5

D) 4

5. Qaytarilmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘lari ?

A) soliq imtiyozi

B) subsidiya

C) subvensiya

D) dotasiya

6. Xalqaro standartlarga ko‘ra byudjet taqchilligi necha foizdan oshmasligi kerak?

A) 2

B) 5

C) 3

D) 4

7. Proporsional soliq nima?

A) soliqning o‘rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o‘sib borishi tushuniladi

B) daromadlar o‘sishi bilan soliqning o‘rtacha stavkasi pasayib borishiga aytiladi

C) soliq stavkasi daromad hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xolda o‘zgarishsiz qoladi

D) olinadigan soliq summasining (T) soliq olinadigan daromad summasiga (D) nisbatining foizdagi ifodasiga aytiladi.

8. Profressiv soliq nima?

A) soliqning o‘rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o‘sib borishi tushuniladi

B) daromadlar o‘sishi bilan soliqning o‘rtacha stavkasi pasayib borishiga aytiladi

C) soliq stavkasi daromad hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xolda o‘zgarishsiz qoladi

D) sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo‘lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi

9. Regressiv soliq nima?

A) pul mablag‘laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimidir

B) soliq stavkasi daromad hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xolda o‘zgarishsiz qoladi

C) soliqning o‘rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o‘sib borishi tushuniladi

D) daromadlar o‘sishi bilan soliqning o‘rtacha stavkasi pasayib borishiga aytiladi

10. Davlat byudjetining necha xil funksiyalari mavjud?

A) 3

B) 4

C) 5

D) 2

XV BOB. RAQAMLI IQTISODIYOTNING MAKROIQTISODIY JARAYONDAGI AMALIY MOHIYATI

15.1. Raqamli iqtisodiyotning mazmun mohiyati

Avvalombor iqtisodiyot fanining ta'rifini eslaylik. Ma'lumki iqtisodiyot ijtimoiy fan bo'lib, u insonlarning tanqis resurslar (kapital, mehnat, yer, xom ashyo va boshq) dan jamiyat a'zolarining o'sib borayotgan moddiy noz-ne'matlar, xizmatlar va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish bilan shug'ullanuvchi fandir.

Barcha mavjud resurslar cheklangan va tanqis deb qaraladi, chunki jamiyat miqyosida (xuddi shuningdek bir individ yoki oila miqyosida) har bir konkret davrda insonlarning ehtiyojlari miqdori doimo iqtisodiyotning imkoniyatlaridan yuqori bo'ladi.Boshqacha qilib aytganda hohish va imkoniyatlar orasida farq bo'lib, ehtiyojlar imkoniyatlardan ortiqcha bo'ladi.Ammo bu farq nisbiy ma'noga ega, ya'ni resurslar tanqisligi ularning miqdori o'zgarmasligidan dalolat bermaydi, bu resurslarni oshirish uchun qo'shimcha vaqt kerak bo'ladi, ammo bu davrga kelib ehtiyojlar imkoniyatlarga nisbatan yanada ustuvor o'sgan bo'ladi. Agar jamiyat resurslari cheklanmaganda edi, unda iqtisodiyot fani kerak bo'lmas edi., chunki resurslar tanqisligi ularni samarali taqsimlash, samarali qo'llashni, tejashni taqozo etadi.Tarixiy rivojlanish natijasida iqtisodiyot fanining maqsad va va vazifalari o'zgarib bordi: dastlab insonlarning hayotiy zarur bo'lgan oziq – ovqat, kiyim –kechak, uy joy va buyumlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish ustuvor ahamiyatga, keyinchalik aholining xizmatlarga bo'lgan talabi ustuvor va nihoyat o'tgan asrning 80 nchi yillaridan boshlab insoniyatning ilm,ma'rifat va axborotga bo'lgan talabini qondirishning ahamiyati birinchi o'ringa qo'yilaboshladi.Rivojlangan mamlakatlar post industrial jamiyat bosqichiga o'taboshladi va raqamli iqtisodiyot shakllanib rivojlanishni davom ettirmoqda. Raqamli iqtisodiyotning ta'rifi turlicha, ammo keng tan olingani quyidagicha:

Raqamli iqtisodiyot ko'p qirrali faoliyat bo'lib, unda ilm, ma'rifat, raqamli axborot ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida qo'llaniladi,zaruriy faoliyat maydoni tariqasida zamonaviy axborot

tarmog‘i iqtisodiyot strukturasini optimallashtirish va unumdorlikni oshirishning yetakchi omili tariqasida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalaniladi.

Raqamli iqtisodiyotning xarakterli belgilari shundan iboratki, bu iqtisodiyotda asosiy resurs bo‘lib an’anaviy resurslar(kapital, mehnat,yer va boshq) emas balki ilm, ma’rifat bilan sug‘orilgan, ilm sig‘imi yuqori bo‘lgan axborot oqimlari va ularning innovatsiyalardagi ko‘rinishi barqaror iqtisodiy o‘sish omiliga aylanadi.Boshqacha qilib aytganda iqtisodiy o‘sishda moddiy resurslar emas, balki nomoddiy resurlar (axborot, ilm va ixtirolar,innovatsiyalar) ustuvor ahamiyatga ega bo‘ladi.Moddiy noz-nematlar ishlab chiqarishdan ko‘ra ilm sig‘im yuqori bo‘lgan tavar va xizmatlarni ishlab chiqarishning ahamiyati ortadi. Bu tezis savol to‘g‘dirishi mumkin, insonlar bu iqtisodiyotda moddiy tovarlarni iste’mol qilmaydilarmi, ilm sig‘imi yuqori bo‘lgan tovarlarni iste’mol qilib bo‘lmasligi aniq. Bunga javob shuki albatta insonlarning farovonligini oshirish, barcha moddiy tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan talabini qondirish birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘ladi.Bu ehtiyojlarni qondirish uchun ketadigan ishlab chiqarish xarajatlari yangi raqamli texnologiyalar va AKT larni qo‘llash hisobiga pasayadi, raqamli iqtisodiyotda yangi ish o‘rinlari yaratiladi, milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi o‘zgaradi,. xom ashyo va qayta ishlanmagan mahsulotlar eksporti kamayadi, respublikamiz global jahan bozoriga chiqish imkoniyatlari ortadi.

Raqamli texnologiyaga asoslangan iqtisodiyot to‘rtta omil – axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish, innovatsiyalarni rivojlantirish, ishchi kuchini sifatli o‘zgartish, iqtisodiy yuksalish va aholi farovonligini oshirishga tayanadi. Raqamli iqtisodiyotda axborot tovarga aylanadi va u alohida kapitaldir. Raqamli axborot ijtimoiy tovar hisoblanadi

15.2. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida raqamli iqtisodiyotning o‘rni

Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish va uning faoliyat ko‘rsatishi O‘zbekiston Respublikasi XXI asr da’vatlariga munosib javob

qaytarishi uchun hal etishi lozim bo‘lgan asosiy muammo hisoblanadi. Bu vazifani hal etish nafaqat tabiiy resurslar zaxirasiga boy, balki ulardan samarali foydalanish bo‘yicha rivojlangan mamlakatga aylanish imkonini beradi.

Bu esa milliy iqtisodiyotimizga samarali menejment tizimini joriy etish, turmush sifatini oshirish, jahon xomashyo, texnologik va oziqovqat bozorlari kon’yukturasiga bog‘liqlikdan xalos bo‘lishga, baьzan yuz beradigan jahon moliyaviy krizisi taьsiridan xoli bo‘lishga imkon yaratadi

• raqamlini yaratish, ulardan foydalanish qobiliyati jahon maydonida raqobatbardoshlikni belgilaydigan asosiy omilga aylanmoqda;

• innovasion strategiyalar mamlakatlarning globallashuv sharoitida raqobatlashish va rivojlanish qobiliyatini ta’minlashda muhim o‘rin tutmoqda;

• raqamlini yaratish, ulardan foydalanishni ta’minlash va joriy etishning yangi modellari paydo bo‘lmoqda (masalan, resurslardan ochiq foydalanish, raqamli hamjamiyatlari);

• raqamlini jadal qo‘llaydigan tarmoqlarga o‘tish yaxshi rivojlangan qobiliyat va iste’dod muhimligini qayd etadi;

• texnologiyalar imkoniyatlari davlat, biznes va fuqarolar o‘rtasidagi hamkorlik uslublarini almashtirmoqda. Raqamliga asoslangan iqtisodiyot raqamlidan raqobatbardosh rivojlanishning asosiy

“lokomotivi” sifatida foydalanmoqda. Bunday iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanishga ko‘maklashish maqsadida raqamli egallanmoqda, yaratilmoqda, joriy etilmoqda va samarali qo‘llanilmoqda;

• an’anaviy iqtisodiyotdan raqamliga asoslangan iqtisodiyotga o‘tish ta’lim, innovatsiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga (AKT) uzoq muddatli investisiyalar sarflashni, shuningdek, resurslarni samarali yo‘naltirish va joylashtirishni ta’minlaydigan tegishli iqtisodiy hamda institusional sharoitlarni talab etadi. Ishlab chiqarish har doim turli shakldagi raqamlilikga asoslangan.

Kodifikatsiya qilingan ilmiy raqamlar kelsak, ma'lumki, yangi davr ilm-fani boshidan o'zining amaliy ahamiyati mafkurasida shakllangan. Insonning "bilim – bu kuch" g'oyasida o'z aksini topgan ishlab chiqarish faoliyatini o'zgartiradigan dunyoda ilm-fanning yangi roli XVII asrdayoq Frensis Bekon asarlarida qayd etilgan. Raqamli iqtisodiyot uchta muhim xususiyatga ega. Birinchisi, ilmning mahsulot sifatida diskretligi. Aniq ilm shakllangan axborot shaklida yaratiladi. Bilimning yarimta yoki uchdan bir qismi bo'lishi mumkin emas. Ikkinchi xususiyat, raqamli axborotdan insonlar boshqa ijtimoiy boyliklar singari, istisnosiz foydalanishi mumkin. Uchinchi xususiyat, bu axborot mahsulotidir, axborot esa undan foydalanib bo'lgach, oddiy moddiy mahsulot kabi yo'qolmaydi. Chunki:

• raqamli axborotni yaratish, ulardan foydalanish qobiliyati jahon maydonida raqobatbardoshlikni belgilaydigan asosiy omilga aylanmoqda;

• innovasion strategiyalar mamlakatlarning globallashuv sharoitida raqobatlashish va rivojlanish qobiliyatini ta'minlashda muhim o'rin tutmoqda;

• raqamli axborotni yaratish, ulardan foydalanishni ta'minlash va joriy etishning yangi modellari paydo bo'lmoqda (masalan, resurslardan ochiq foydalanish, raqamli hamjamiyatlari);

• raqamli axborotni jadal qo'llaydigan tarmoqlarga o'tish yaxshi rivojlangan qobiliyat va iste'dod muhimligini qayd etadi;

• texnologiyalar imkoniyatlari davlat, biznes va fuqarolar o'rtasidagi hamkorlik uslublarini almashtiradi. Bunday iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish maqsadida raqamli egallanmoqda, yaratilmoqda, joriy etilmoqda va samarali qo'llanilmoqda; • an'anaviy iqtisodiyotdan raqamliga iqtisodiyotga o'tish ta'lim, innovatsiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga (AKT) uzoq muddatli investisiyalar sarflashni, shuningdek, resurslarni samarali yo'naltirish va joylashtirishni ta'minlaydigan tegishli iqtisodiy hamda institusional sharoitlarni talab etmoqda.

Globallashgan iqtisodiyot sharoitida axborotning qadri va qimmati oshishi, raqobat muhitining tkeskinlashuvi, tadbirkorlik va biznesni

yuritish noaniqlik va risklarning ortishi, tizimli samaradorlikni ta'minlashning murakkabligi, inson va komp'yuter qo'llashning muammosi, hayotda va jamiyatda vaqt va talant, yaratuvchanlik rolining ortishi raqamli iqtisodiyotga o'tishni zarurat qilib qo'yadi.

Raqamli iqtisodiyotda yashash uchun ikki ko'nikmani o'rganishimiz kerak. Birinchisi, foydali axborotni saralashni o'rganish.

Sodda qilib aytganda, ba'zida oddiy narsalarga e'tibor bermasdan, ularga boshqacha ko'z bilan qarash, lozim bo'lganda ko'ngilchan bo'lish. Bu holatda yangiliklar va jurnallar tahlilchilari hamda sharhlovchilariga ishonish kerak. Ikkinchisi, biz boshqalar uchun saralovchi rolida bo'lishni o'rganishimiz lozim. Ilm-fan va ta'lim xodimlari uchun asosiysi, bu biznes yoki kundalik hayotiy voqea bo'lishidan qat'i nazar, axborotni to'plash va saralash hamda uni bilim kabi boshqalarga berishni bilish.

Ko'pincha, bir-biri bilan bog'lanmagan axborotni shunchaki saralash umumqabul qilingan sxemaga uni intellektual mahsulot deyish uchun qo'shimcha qiymat qo'shadi. Boshqa hollarda axborotdan boshqalar ilmiy tadqiqot yoki loyiha sifatida foydalanishi uchun unga ishlov beramiz.

Axborot - kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) tez sur'atlar bilan rivojlanishi mamlakatimizdagi korxonalar, kichik biznes sub'yektlariga ta'sir o'tkazibgina qolmay, balki ularning biznes va ish yuritish faoliyatini tubdan o'zgartirib yuboruvchi va chetlab o'tib bo'lmaydigan muhim omillardan biriga aylanib bormoqda. Rivojlangan mamlakatlar tajribalari shuni ko'rsatadiki, ma'lumotlarning erkin ta'minoti bozor iqtisodiga tez sur'atlar bilan o'tish va jamiyatning ijtimoiy hayotini yaxshilashga ijobiy ta'sir etadi. Internet tarmog'i va AKT turmush tarzimizga tez sur'atlar bilan kirib kelishiga asoslangan holda shuni ta'kidlash mumkinki, bu kabi yangiliklar va innovatsiyalarni, yangi raqamli majmuasini vaqtida o'zlashtira olmagan biznes sub'yektlari, hatto mamlakatlar ertangi kunda bozordagi o'z ulushlarini sezilarli darajada yo'qotishlari va globallashuv natijasida yuzaga kelayotgan raqobat tufayli inqirozga yuz tutishlari tabiiy.

15.3. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni shakllantirish holati va istiqbollari

O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha ijtimoiy - iqtisodiy rivojlanish Konsepsiyasi va Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasining Konsepsiyasi umumxalq muhokamasiga taqdim etildi.

Unda ko‘zlangan maqsad sifatli va qimmat bo‘lmagan internet va mobil aloqasini joriy etish,shahar va qishloq o‘rtasidagi raqamli tafovutni kamaytirish,elektron yozuvlar ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi kurashishni kuchaytirishdan. Hozirgi xolat. Internetga ulanish 16,2 million kishi. Davlat xarajatlarida sohaga sarf qilinayotgan mablag‘ 1,5 foizni, rivojlangan mamlakatlarda (Buyuk Britaniya, Shvesiya va boshq) 12 foizni tashkil etadi. AKT larda band bo‘lgan mutaxassislar aholi bandligida atigi 0,5% ni tashkil etadi.Rivojlangan mamlakatlarda u 7 baravar ko‘p.

Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasining Konsepsiyasi umumxalq muhokamasiga taqdim etildi va batafsil muhokama qilindi.Unda ko‘zlangan maqsad sifatli va qimmat bo‘lmagan internet va mobil aloqasini joriy etish,shahar va qishloq o‘rtasidagi raqamli tafovutni kamaytirish,elektron yozuvlar ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi kurashishni kuchaytirishdan iborat. Strategiya mamlakatning raqamli iqtisodiyotini tezkor rivojlantirish va uni shakllantirish, innovasion mahsulotlarga qulay muhitni yaratish, davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish, aholi va tadbirkorlarga qulay davlat xizmatlarini amalga oshirish uchun ishlab chiqiladi va joriy etiladi. Prezidentimiz murojaatida ta’kidlanganidek aholining moddiy farovonligini oshirish va iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish maqsadida “Raqamli O‘zbekiston – 2030” davlat dasturi tuziladi va unda quyidagilar ustuvor vazifalar sifatida belgilanadi:

1.Raqamli iqtisodiyot infrastrukturasini yaratish, AKT rivojlantirish, “Aqlli shaharlar”, “Xavfsiz shaharlar” loyihalarini amalga oshirish.

2.Inson kapitalini rivojlantirish va raqamli ko‘nikmalarni shakllantirish. Murojaatnomada aytilgandek yaqin 3 – 4 yil ichida mamlakatimizda 1000 000 komp’yuter dasturini yaratadigan

programmistlar va raqamli iqtisodiyot sohasida ana shuncha ish joylari yaratiladi.

3.Raqamli innovatsiyalar ekotizimini yaratish. Murojaatnomada ta'kidlanganidek "Innovasion taraqqiyot biz uchun havodek zarur"
4. Samarali axborot xavfsizlik tizimini yaratish

Jamiyatning qancha ko'p a'zosi yangi raqamli, yuqori texnologik mahsulotlarni egallasa, ularning xaridorgirligi va qimmati shuncha ortadi, ya'ni iste'mol ko'lamining sinergetik samarasi namoyon bo'ladi. Natijada iqtisodiy rivojlanish salohiyati yanada oshadi.

Ammo internet tarmog'imning tezligi, mobil aloqa va mobil tarmog'i narxi, mobil aloqa mavjudligi bo'yicha jahonda va mustaqil davlatlar hamdustligida orqada bormoqda. Provayderlar va operatorlarning asosiy qismi Toshkentda jamlangan bo'lishiga qaramay, respublika hududlarida, ayniqsa, Samarqand va Buxoro viloyatlarida ularning soni muttasil oshib borishi kuzatilmoqda.Bu esa bozorning ushbu segmentida raqobatning kuchayib borayotgani dalolat bermoqda.

Kanallarning o'tkazuvchanlik layoqati ko'payishi va operatorlar hamda provayderlar soni ortishi barobarida, Internet tarmog'iga kommunikatsiyalangan va keng taromqli foydalanish tizimi abonentlari jadal sur'atlar bilan oshib bormoqda.

Mamlakatda Internet tarmog'idan jamoaviy foydalanish shahobchalari soni ortib bormoqda (JFSH). Bunga ushbu shahobchalar faoliyatini lisenziyalash jarayonining soddalashtirilishi yordam bermoqda. Internet tarmog'ida ulanish uchun Wi-Fi texnologiyasidan foydalanish ham kengaymoqda.Tajriba tariqasida foydalanish natijalariga ko'ra, Davlat radiochastotalar komissiyasi tomonidan respublikada WiMAX texnologiyasi bo'yicha keng tarmoqli simsiz foydalanish tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida har bir opretorga chastotalar tarmoqli ajratib berilgan edi. Bu katta hududlarni qamrab olish bilan birga simsiz tarmoqlarni yaratish imkonini beradi (50 kilometrgacha). Bunda ma'lumotlarni uzatish tezligi 32 dan 135 Mbit/s gachani tashkil etadi. Shu bilan birga Wi-Fi texnologiyasi bo'yicha simsiz foydalanish tarmoqlarini rivojlantirish uchun chastotalar ajratib berilgan. Ular simsiz lokal (ofis ichidagi) tarmoqlarni yaratishga va

Internet tarmog‘iga ma’lumotlarni uzatish tezligi 54 Mbit/s bo‘lgan yuqori tezlikka ega simsiz ulanishlarni vujudga keltirishga mo‘ljallangan.

Wi-Fi texnologiyasidan foydalanilgan holda Internet tarmog‘iga ulanish hududi kengaytirilmoqda. Natijada Wi-Fi foydalanish nuqtalari soni ortadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Murojaatnomada ta’kidlaganidek raqamli iqtisodiyotni joriy etishning bizdagi ustuvor yo‘nalishlari - bu qurilish, energetika, qishloq va suv xo‘jaligi, transport, geologiya, geologiya, kadastr, sog‘liqni saqlash, ta’lim va arxiv ishi.

Respublikamiz tabiiy resurslari, foydali qazilma zaxiralari, gaz, oltin va paxtaga boyligi haqida so‘z yuritish kerakmi? Biroq, uning haqiqiy boyligi – bu, odamlar, ularning aql-zakovati, bilim va tajribasidir. Respublikamizdan tashqaridagilar boyligimizning bitmastuganmas manbai nimada ekanligini allaqachon anglab yetgan. Avvalambor, rivojlangan barcha mamlakatlardagi kabi bizda ham intellektual raqamli iqtisodiyotni to‘g‘ri baholashni o‘rganish darkor. Raqamli iqtisodiyotda eng asosiysi, yangi bilim yaratish emas, undan unumli foydalanishdir.

Xulosa tariqasida aytish joizki buyuk avlod va ajdodlar vorisi bo‘lgan, ilm, ahloq, mehnat va haqiqatni yuksak qadrlaydigan kamtarin xalqimiz Prezidentimiz murojaatida ta’kidlangan olamshumul strategik ahamiyatga molik ko‘rsatma va chora - tadbirlarni to‘laligicha amalga oshiradi, yangi O‘zbekistonni yaqin yillar ichida rivojlangan mamlakatlar safiga olib chiqadi.

Qisqacha xulosalar

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari ma’muriy va iqtisodiylarga bo‘linadi. Mamuriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga asoslangan hamda taqiq, ruxsat va majbur qilish choralarini qamrab oladi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning iqtisodiy vositalari pulkredit va byudjet siyosati vositalariga bo‘lishadi.

Davlat boshqaruvida soliqlar ikkilanma rol o‘ynaydi.Bir tomondan bu davlat xarajatlarini mablag‘ bilan taminlashning asosiy yo‘li, byudjet siyosatining moddiy asosi, ikkinchi tomondan, bu boshqaruv instrumentidir.

Iqtisodiy vositalarga o‘z navbatida fiskal, monitar va tashqi alorqalar siyosatidan iborat. Keng foydalanadigan siyostalardan biri bo‘lib byudjetni tartibga solish hisoblanadi – soliq tizimini o‘zgartirish, soliq imtiyozlari, asosiy kapitalni jadallashgan amortizatsiyasini, ko‘rinmas zaxiralarini balansdan chiqarishdagi imtiyozlar.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Raqamli iqtisodiyot nima?
2. Raqamli iqtisodiyot nima uchun kerak?
3. Davlat sektorini vazifasi
4. Tashqi aloqalarini tartibga solish usullari

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Ma’muriy – buyruqbozlik tizimining salbiy tomonlari eng oxiri bosqichga kelib qolgani qanday nomoyon bo‘lgan?

A) resurslardan unumli foydalanishning mavjudligi
B) mas’uliyatsizlik va boqimandalikning ildiz otib ketganligi
C) tadbirkorlikni rag‘batlantiruvchi kuchlarning borligi
D) samarali mehnat, innovatsion faoliyatning mavjud bo‘lishi

2. Davlat tartibga solishning iqtisodiy vositalari qaysilar?

A) pul - kredit va byudjet siyosati
B) mustaqil kompleksli vositasi
C) xo‘jalik yurituvchi subyektlarni tartibga soluvchi vositalar
D) soliqlar orqali tartibga solish

3. …….- vazifasi u yoki bu mablag‘ tushishi manbalarini shunchaki soliqqa tortishdan iborat emas, balki yuridik va jismoniy shaxslarning ho‘jalik yuritish ishiga ta’sir o‘tkazuvchi nozik sozlanuvchi mexanizmni yaratishdir.

A) Davlat iqtisodiyotining
B) Mamlakatning moliyaviy institutlaring

C) Iqtisodiyotdagi davlat sektoring

D) Davlat byudjet organlarining

4. Asosiy kapitalning ashyoviy eltuvchilari ko‘rinishlari (dastgoxlar, uskuna - jihozlar, transport vositalari, binolar, tozalash inshaotlari) bo‘yicha amortizatsion ro‘yxatdani o‘chirish meyorlari turlar bo‘yicha mufaassal bo‘lingan holda qaysi organ tomonidan muntazam chop etib turiladi?

A) soliq organlari

B) oliy majlis

C) prezident farmoni orqali

D) moliya vazirligi

5. Konyuktura qanchalik yomon bo‘lsa qanday oqibatlarga olib keladi?

A) o‘z – o‘zini moliyaviy ta’minlash uchun imkoniyatlar kamayadi

B) davlat byudjetiga foyda solig‘idan tushuvchi mablag‘larni qisqarishga

C) davlat tomonidan beriladigan amortizatsiya imtiyozlari esa xususiy investitsiya beruvchilarni o‘ziga ko‘proq tortadi

D) Davlat boshqaruvining vositasi sifatida byudjetning xo‘jalik maqsadlaridagi harajatlari kamayadi

6. Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida amortizatsion ro‘yxatdan o‘chirishning quyidagi qaysi turidan foydalaniladi?

A) Bir chiziqli usulda

B) Ishlab chiqarish hajmidan foydalanib

C) To‘g‘ri yoki mutanosib

D) Belgilab berilgan standard bo‘yicha

7. Qaysi jamiyatining ongida, davlatning kelgusida rivojlanish istiqbollari bozor iqtisodiyoti tizimiga o‘tish bilan o‘zviy bog‘liq degan tushunchaga keng va alohida o‘rin egallaydi?

A) Germaniya

B) Rossiya

C) Italiya

D) Fransiya

8. Iqtisodiy islohatlar kamida nechta masalani yechish uchun xizmat qilishlari shart?

A) 3ta

B) 4ta

C) 5ta

D) 2ta

9. Qaysi yilning boshida mamlakatda iqtisodiy islohatlar o‘tkazilayotgan davrda hech qanday zamonaviy jahon talablariga javob bermaydigan, Rossiya iqtisodiga to‘g‘ri kelmaydigan ikkinchi yo‘nalish ustun keldi.

A) 1993-yil

B) 1994-yil

C) 1992-yil

D) 1991-yil

10.Bozor iqtisodiyotiga asoslangan rivojlangan mamlakatlarda ma’muriy boshqaruv vositalaridan qanday miqyosda foydalaniladi.

A) Keng qamrovda

B) Foydalanilmaydi

C) Malum miqdorda ishlatiladi

D) To‘liq ishlatiladi.

XVI BOB. O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT RIVOJLANISHI KADRLAR SALOHIYATINI OSHIRISHNING ASOSIY OMILI

16.1. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari va omillari

Jahon iqtisodiy hamjamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichi jahon xo‘jaligi aloqalarining globallashuvi va baynalmilallaShuvi bilan tavsiflanadi, bunday sharoitda halqaro raqobat va milliy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshlik muammolari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Har qanday mamlakatda ichki bozorda raqobatning mavjudligi bozor xo‘jaligi muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatishining asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi, jahonning ko‘plab mamlakatlarida, shu jumladan, o‘tish iqtisodiyotiga ega bo‘lgan mamlakatlarda raqobat to‘g‘risida qonunlarning qabul qilinganligi va mazkur masalalar bilan Shug‘ullanuvchi milliy tashkilotlarning tashkil etilganligi ushbu holatni tasdiqlab turibdi. Xususan O’zbekistonda Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi (Monopoliyaga qarshi qo‘mita) tashkil etilgan bo‘lib, uning faoliyati respublika iqtisodiyotida raqobat muhitini yaratish, mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar va firmalar, shu jumladan, mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar va firmalar xo‘jalik faoliyatini yuritish uchun teng raqobat imkoniyatlarini barpo etishga yo‘naltirilgan.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi - bu iqtisodiyotning muxim ko‘rsatkichlari holatini tashqi parametrlarga nisbatan yalpi baholashni o‘zida mujassam etgan qiyosiy tavsif hisoblanadi, shu sababli milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi halqaro raqobatda namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligi namoyon bo‘lishning ko‘p darajali shakllariga ega:

- tovarning raqobatbardoshligi;
- xodimning raqobatbardoshligi;
- tovar ishlab chiqaruvchisining raqobatbardoshligi;
- tarmoqning raqobatbardoshligi;

-mamlakatning raqobatbardoshligi (yoki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi).

Bunda raqobatbardoshlikning barcha darajalari o‘rtasida jips ichki va tashqi o‘zaro bog‘liqlik mavjud. Mamlakat va tarmoqning raqobatbardoshligi pirovardida muayyan tovar ishlab chiqaruvchining raqobatbardosh tovar ishlab chiqarish qobiliyatiga bog‘liq.

Raqobatbardoshlikni barpo etish va rivojlantirishning M.Portyer konsepsiyasiga asoslangan zamonaviy modeli mamlakatning umumiy xususiyatga ega bo‘lgan va unda ishlab chiqaruvchilar raqobatlashadigan raqobat muxitini shakllantiruvchi to‘rtta xususiyatidan iborat. Ushbu muhit raqobat ustunliklarini shakllantirishga ko‘maklashishi ham yoki unga to‘sqinlik qilishi ham mumkin.

Mamlakat raqobat ustunliklariga erishishi uchun barcha ushbu determinantlar o‘zaro hamkorlik qilishi lozim (M.Portyerning

ta’riflashicha - milliy romb). Faqatgina o‘zaro hamkorlik qiluvchi va birbirini kuchaytiruvchi detyerminantlarning butun tizimi bo‘yicha ustunlik milliy iqtisodiyotda milliy ishlab chiqaruvchilarning muvaffaqiyati uchun zamin hisoblangan va undan xorijiy raqobatchilar nusxa ko‘chirishi yoki uni yo‘q qilishi qiyin bo‘lgan (yoxud hatto mumkin bo‘lmagan) muhitni shakllantiradi.

1. Agar "Omillar uchun shart-sharoitlar" detyerminantini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, shuni ta’kidlash lozimki, ishlab chiqarish omillari nazariyasi bo‘yicha tovar aylanishining oqimi ishlab chiqarishning mehnat, yer, tabiiy resurslar, sarmoya, infratuzilma kabi omillarini belgilab byeradi. Xususan, mamlakat jahon bozoriga ularni ishlab chiqarishning ortiqcha omillariga asoslangan tovarlarni yetkazib byeradi.

Mamlakat faqat ishlab chiqarish omillarini shakllantirish uchun foydali bo‘lgan ishlab chiqarish tarmoqlarida muvaffaqiyatga yerishishi mumkin. Biroq ishlab chiqarishning ortiqcha hajmli omilining mavjud bo‘lishi innovatsiya uchun qo‘lga kiritilgan raqobat jihatdan ustunlikni shakllantirish uchun asos bo‘lishi mumkin, chunki resurslarning etishmasligi ular qiymatining yuqori bo‘lishiga olib keladi. Aynan ushbu holat ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirishaqsadida texnika

yangiliklari va innovatsiyalarni joriy etish uchun asos bo‘lishi mumkin, bu-ning natijasida kompaniyalar, tarmoqlar va umuman milliy iqtisodiyotning yuqori darajadagi raqobatbardoshligiga yerishiladi.

2. Milliy iqtisodiyotning “Barqaror strategiya, tuzilma va raqobatchilik” sifatida belgilangan raqobat jihatdan ustunligani shakllantirishning eng muhim omilini ko‘rib chiqamiz. Demak, mamlakatda kompaniyani tashkil etish va boshqarish tendensiyalariga ta’sir ko‘rsatuvchi ma’lum sharoitlarning mavjudligi ham ichki raqobatning xususiyatini belgilab byeradi.

Juda kuchli ichki raqobat mamlakat kompaniyalarini jahon bozoriga chiqish va uni o‘zlashtirishga undaydi, modomiki, mahalliy raqobat kompaniyani o‘z e’tiborini tashqi bozorga qaratish hamda o‘z faoliyatining samaradorligini va ishlab chiqarish rentabelligini oshirishga majbur etadi. Aynan qat’iy ichki raqobat mamlakat kompaniyalarining kuchli va chet el bozorlarida muvaffaqiyatga yerishishga qodir bo‘lishiga olib keladi.

3. Milliy iqtisodiyotning raqobat jihatdan ustunliklarining navbatdagi muhim detyerminanti bo‘lib mamlakatda jahon iqtisodiyoti darajasida raqobatbardosh bo‘lgan turdosh va qo‘llab-quvvatlovchi tarmoqlarning mavjud bo‘lishi hisoblanadi. Asosiy ishlab chiqarish uchun material va mahsulot yetkazib beruvchi kompaniyalar halqaro miqyosda raqobatbardosh bo‘lishi kerak, shunda ular, birinchidan, xarajatlar nuqtai nazaridan yanada samarali ishlab chiqarish omillarini ta’minlagan holda ustunliklarni hosil qiladi. Ikkinchidan, turdosh va qo‘llab-quvvatlovchi tarmoq-lar innovatsiya va ishlab chiqarishni modyernizatsiyalashni ta’minlaydi, chunki mazkur ustunlik kompaniyalar o‘rtasida axborotning tez va doimiy oqimini ta’minlash, g‘oyalar va innovatsiyalar bilan almashish, texnik takomillaShuv yo‘nalishlariga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatlariga asoslanadi.

4. “Talab holati” detyerminantiga kelsak, shuni ta’kidlash joizki, raqobatni globallashtirish jarayoni milliy iqtisodiyot ichki talabining muhimligi roli va darajasini oshirdi. Biroq ushbu holatda ularning ichki talabi kompaniyalarga haridorlar ehtiyojlarining yuzaga kelishi haqidagi aniq yoki ilgarigi axborotni ta’minlovchi tarmoqlarda

raqobat jihatdan ustunlikka ega bo‘lishi mumkin. Shunday qilib, iste’molchilar kompaniyani innovatsiyani joriy etishga va raqobat jihatdan ustunliklarni xorijiy raqobatchilarga qaraganda tezroq qo‘lga kiritishga majbur qiladi. Bunda asosiysi ichki talabning hajmi emas, balki uning xususiyati muxim hisoblanadi.

Ta’kidlash joizki, ichki talabning holati tarmoqning muayyan segmenti ichki bozorda tashqi bozorlardagiga qaraganda ko‘zga ko‘rinarli bo‘lgan sharoitda raqobat jixatdan ustunliklarni yaratishning asosi bo‘lishi mumkin, modomiki, ichki bozorning yirik segmenti kompaniya uchun ancha ustuvorli. Bundan tashqari, ichki bozor iste’molchilarining mohiyati ham muhim hisoblanadi, chunki rivojlangan va talabchan haridorlar kompaniyalarni yuqori standartni ushlab turish, takomillashish va yangiliklarni joriy etishga majbur etgan holda ular uchun buyurtmachilar ehtiyojlarini oldindan ko‘ra olishni ta’minlaydi. Shunday qilib, ishlab chiqarish omillari uchun shart-sharoitlar kabi talabning holati ham raqobat jihatdan ustunliklarni ta’minlaydi, chunki u kompaniyalarga ishlab chiqarishni yaxshilash, xarajatlarni pasaytirish va mahsulot sifatini oshirish uchun turtki byeradi.

Jahon iqtisodiyotining rivojlanishi turli bosqichlarda iqtisodiyot raqobatbardoshligining turli omillarini dastlabki o‘ringa chiqaradi. Iqtisodiyotning u yoki bu tarixiy davrda raqobatbardoshligini belgilab byeruvchi u yoki bu omillarning ta’siriga ko‘ra quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

- omillar bosqichi;
- investitsiyalar bosqichi;
- innovatsiyalar bosqichi.

Omillar bosqichida mamlakatning barcha raqobat-bardosh tarmoqlari ishlab chiqarishning asosiy omillari: tabiiy resurslar, arzon ishchi kuchi va mamlakatning mavqei va hududi bilan belgilanadigan foydalar hisobidan o‘z mavqelariga yerishadi.

Raqobatbardoshlikning yanada yuqori bosqichi - bu investitsiyalar asosidagi raqobatbardoshlik. Ushbu bosqichda mamlakatlarning

raqobat jihatdan ustunliklari faol investitsiya siyosatiga asoslanadi. Bunda ham texnologik rivojlanish chetdan keltirilgan texnologiyalarga asoslanadi, biroq bu o‘zlashtirish birinchi bosqichdagi kabi passiv hisoblanmaydi. Firmalar eng yaxshi texnologiyalar, litsenziya, nou-xauga investitsiya qilishadi, bunda texnologiyalar mamlakat ichida doimiy ravishda takomillashib boradi. Iqtisodiyot ichida sarmoyaning kuchli safarbar qilinishi sodir bo‘ladi, kapital qo‘yilmalarning o‘sishi omil-larning takomillaShuviga (infratuzilmaning rivoj-lanishiga, mehnat resurslari sifatining oshishiga) olib keladi, shu bilan birga, u ularning qimmatlashuvini ham keltirib chiqaradi. Rivojlanishning eksportga yo‘naltirilgan strategiyasi ishlab chiqiladi, chunki ichki bozor hali unchalik katta va talabchan emas va shuning uchun mahsulot sifatini takomillashtirish-ga undamaydi.

Innovatsiyalar bosqichi iqtisodiyot raqobatbardosh-ligining ichki salohiyati to‘liq ishga tushishi bilan tavsiflanadi. Mazkur bosqichda firmalar nafaqat xorijiy texnologiyalarni qo‘llashadi va takomillashtiradi, balki o‘z texnologiyalarini barpo etishadi. Daromadlarning yuqori bo‘lishi, ta’lim darajasining oshishi va jadal ichki raqobat tufayli ichki bozor sig‘imli va talabchan bo‘ladi. Ushbu bosqichda firmalar global strategiyalarni ishlab chiqishadi va chet elda keng ko‘lamli investitsiyalarni amalga oshiradi.

O’zbekiston haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, milliy iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida biz respublikamiz eksport salohiyatining asosini tashkil etuvchi qiyosiy ustunliklarga egamiz.

Shu o‘rinda O’zbekiston ega bo‘lgan quyidagi qiyosiy ustunliklarni ajratish mumkin:

I. Kam xarajatlar evaziga qimmatbaho qishloq xo‘jaligi ekinlarini etishtirishni rivojlantirish imkonini byeruvchi qulay tabiiy-iqlimiy sharoitlar. O’zbekistonda har yili taxminan 4,5 tonna paxta xom ashyosi tayyorlanadi, undan 1,3 tonna paxta tolasi ishlab chiqiladi. 30 ming tonnaga yaqin ipak qurti pillasi, 1,5 mln. tonna yuqori sifatli qorako‘l tyerisi va 18 ming tonnadan ortiq qo‘pol qo‘y yungi tayyorlanadi. Har yili 2,7-3 mln. tonna turli xildagi sabzavot ekin-lari etishtiriladi.

Biroq, O’zbekiston nafaqat paxta bilan, balki o‘zining sabzavoti, mevalari, uzumi, poliz ekinlari bilan ham mashhur, ularning ko‘plab turlari va navlari o‘zining ta’m sifati bilan ajralib turadi. O’zbekiston jahonda yirik tomat pastasi, magiz, ajoyib ta’mga ega bo‘lgan quruq mevalar ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi. Tomat pastasi bo‘yicha O’zbekiston jahon ishlab chiqaruvchilarining dastlabki beshligiga, quruq mevalar ishlab chiqarish bo‘yicha esa dastlabki o‘nlikka kiradi. O’zbekistondan ketchuplar va tomat pastasi asosida ziravorlar muvaffaqiyatli eksport qilinadi.

O’zbekiston qudratli resursli qishloq xo‘jaligi salohiyatiga va bir yilda 10 mln. tonna meva-sabzavot mahsuloti ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. Hozirgi vaqtda har yili 1 mln. 700 ming tonna bog‘dorchilik va uzumchilik mahsulotlari, 5 mln. tonna umumiy poliz ekinlari va kartoshka etishtirilmoqda. So‘nggi 25 yil ichida O’zbekistonda sabzavotchilik, polizchilik va uzumchilik jadal rivojlanmoqda. Shu yillar mobaynida bog‘lar va uzumzorlar maydoni qariyb ikki marta kengaytirildi, mevalar va uzumni yalpi yig‘ish hajmi esa 4 martadan ko‘pga oshdi.

II. O’zbekistonning tabiiy resurslari, xususan:

a) boy ma’danli xom ashyo bazasi. O’zbekistonda hozirgi

vaqtgacha 2,7 mingdan ortiq foydali qazilmalar va minyerallar koni aniqlangan bo‘lib, ular Mendeleevning butun jadvalini tashkil qiladi. Foydali qazilmalar konlarining umumiy xom ashyo salohiyati 3,3 trillion AQSH dollari qiymatida baholanmoqda. Har yili mamlakat konlaridan taxminan 5,5 mlrd. AQSH dollari qiymatidagi foydaliqazilmalar qazib olinadi;

b) O’zbekistonning enyergetika tarmog‘ini rivojlantirishning asosini

tashkil etuvchi suv-energetika resurslari, xususan, eng yirik enyergetika inshootlari Chirchiq-Bo‘zsuv o‘zanida qurilgan bo‘lib, u stansiyalar soni bo‘yicha (19 ta) jahonda dastlabki o‘rinlardan birini egallaydi.

O’zbekiston gidroelektr stansiyalarida elektr enyergiyasining quvvatini ishlab chiqish mamlakatda boshqa elektr stansiyalarida ishlab chiqiladigan elektr enyergiyasi butun quvvatining 14,5 foizini tashkil qiladi;

b) rekreatsiya resurslari. O’zbekiston tabiati, ayniqsa, tog‘ massivlarining davolovchi havosi to‘laqonli dam olish imkoniyatini byeradi. O’zbekiston hududidan tashqarida Chimyon, Shohimardon, Nanay, G‘ovasoy, Chortoq, Sitorai-Mozi Xosa kabi salomatlik va damolish maskanlarimiz mavjud bo‘lib, ular landshaft yoki “yashil” turizmni rivojlantirish imkonini byeradi;

III. Boy madaniy-tarixiy meros. Xiva, Buxoro, Tyermiz va Samarqand shaharlarida 4 mingdan ortiq tarixiy, madaniy va diniy yodgorliklar madaniy va diniy turizmni rivojlantirishning asosi hisoblanadi.

IV. .O’zbekistonning qulay geografik holati. Respublika Markaziy Osiyoning qoq markazida joylashgan bo‘lib, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston, Tojikiston va Afg‘oniston bilan chegaradosh. Osiyo qit’asining markazidagi bunday qulay geografik holat mavjud resurs salohiyatini samarali amalga oshirish imkonini byerish bilan birga yuklar va enyergiya tashuvchilarning halqaro tranzitida faol ishtirok etish uchun keng imkoniyatlarni ochadi.

V. O’zbekiston aholining tug‘ma mehnatsevarlik va tadbirkorlik qobiliyatlari, mutaxassislar ta’lim darajasi va malakasining yuqoriligi, shuningdek, yoshlar va mehnatga yaroqli insonlar ko‘pchilikni tashkil etgan va qariyalar salmog‘i kam bo‘lgan aholining yosh tarkibini o‘z ichiga oluvchi katta mehnat resurslariga ega. O’zbekiston aholisining soni 32386,7 ming kishini tashkil qiladi.

VI. O’zbekistonda ijtimoiy xizmatlarning rivojlanish holati. **Jamiyatning iqtisodiy tizimida iste’molchilarning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, iqtisodiy subyektlar (davlat, xususiy va nodavlat sektorlari) tomonidan pullik va bepul ko‘rsatiladigan xizmat faoliyat turiga – ijtimoiy xizmatlar deyiladi.** Ijtimoiy xizmatlar aholi barcha qatlamlarining munosib turmush

tarzini ta’minlash, inson va ijtimoiy kapitalini rivojlanishiga xizmat qiladi. Aholi turmush darajasi ma’naviy va madaniy ehtiyojlarini qondirishda har xil turdagi sifatli xizmatlardan foydalanish, bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil qilish, maroqli dam olish kabi jihatlar bilan ham tavsiflanadi. Shuningdek, ijtimoiy xizmatlar sohasi faoliyati insonlarning kundalik turmushi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning jamiyat oldidagi vazifalarini bajarishda va ish joylarida mehnat samaradorligini oshirishda asosiy omildir.

Bir mamlakatda qiyosiy va raqobat jihatdan ustunliklarning integratsiyalashuvi uning global iqtisodiy kenglikdagi raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

Mamlakatning raqobat jihatdan ustunliklari quyidagilar bo‘lishi mumkin:

1)davlat byudjetidan ITTKI (ilmiy tadqiqot va tajribakonstruktorlik ishlanmalari) uchun katta xarajatlar;

2)insonni rivojlantirishga (ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ehtiyojlarga) katta qo‘yilmalar;

3)mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqa-rorligi;

4)aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YaIM ulushi;

5)aholi hayot kechirishining uzoqligi;

6)resurslardan foydalanishning yuqori samaradorligi;

7)optimal eksport;

8)past inflyasiya;

9)raqobatbardosh firmalarning katta ulushi;

10) mehnat resurslarining raqobatbardoshligi;

11) moliyaviy tizimning qayishqoqligi;

12) ichki bozorning o‘zgaruvchanligi;

13) me’yordan ortiq davlat qarzlarining mavjud emasligi;

14) mamlakat aholisi ta’lim daragkasining yuqoriligi;

15) faoliyatning barcha sohalarida bilimlar asosidagi kuchli raqobat;

16) mamlakatning ochiqligi, halqaro integratsiya va koopyeratsiyalashning yuqori darajasi;

17) bozorlar va mintaqalar infratuzilmasining yuqori sifati;

18) past soliq va bojxona stavkalari;

19) mamlakatda biznesning yuqori madaniyati.

Agar O'zbekistonning raqobat jihatdan ustunliklarini tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagilarni alohida ajratish mumkin:

1) mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi;

2) insonni rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ehtiyojlarga) katta quyilmalar;

3) aholi hayot kechirishining uzoqligi;

4) mehnat resurslarining raqobatbardoshligi;

5) mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qiyosiy ustunliklarga ega bo'lish bilan birga respublika milliy iqtisodiyotining raqobat jihatdan (qo'lga kiritilgan) ustunliklarini ham rivojlantirish zarur. Mazkur holatda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida quyidagi omillarga asosiy e'tiborni qaratish lozim, xususan: mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi, mehnat resurslarining raqobatbardoshligi va mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi.

Shunday qilib, mamlakatning raqobat jihatdan ustunliklarini ishlab chiqarishning asosiy omilari: tabiiy resurslar, arzon ishchi kuchi va mamlakat mavqei va hududi bilan belgilanadigan qulayliklar hiso-bidan shakllantirish mumkin, ana shunda ushbu ustunliklar biz O'zbekistonda ularning mavjudligini kuzatgan omillarning qiymati bilan belgilanadi.

Bundan tashqari respublikaning raqobat jihatdan ustunliklari unda sarmoya eng yaxshi texnologiyalar, litsenziya va nou-xauga investitsiya qilinadigan faol investitsiya siyosatiga asoslanishi mumkin, shu bilan birga, mazkur texnologiyalar mamlakat ichida doimiy ravishda takomillashib boradi. Sarmoyaning iqtisodiyot ichida safarbar qilinishi, kapital qo'yilmalar hajmining o'sishi omillarning takomillaShuviga (infratuzilmaning rivojlanishiga, mehnat resurslari sifatining yaxshilanishiga) olib keladi.

O'zbekiston iqtisodiyotining raqobat jihatdan ustunliklari innovatsiyaga tayanishi mumkin, bu yaqin o'n yilliklarda respublika milliy xo'jaligini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi va u milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining ichki salohiyatini o'z ichiga

oladi. Ushbu holatda mamlakat texnologiyalarining rivojlanishi va joriy etilishi yuz byeradi hamda, eng asosiysi, korxonalar (firmalar) global strategiyalarni ishlab chiqishni boshlab, chet elda keng ko‘lamli investitsiyalarni amalga oshiradi.

16.2. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining davlat tomonidan tartibga solinishi

Davlatning asosiy vazifasi - resurslardan foydalanish samaradorligiga, shuningdek, davlat boshqaruvining samaradorligiga yerishishdan iborat. Shuning uchun iqtisodiyot fani doirasida ushbu muhim va ko‘p qirrali muammoga bag‘ishlangan tadqiqotlar doimiy ravishda olib boriladi.

Sog‘lom raqobat muxitini shakllantirishning davlat tomonidan tartibga solinishi respublika bozorlarida raqobatni rivojlantirish uchun zarur tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy sharoitlarni yaratish, bozorlarning monopollashtirishga urinishlarga yo‘l qo‘ymaslik, bozor iqtisodiyoti talablariga javob byeruvchi monopoliyaga qarshi tartibga solish mexanizm-larini takomillashtirish, shuningdek, iste’molchilar huquqlarini himoyalash chora-tadbirlarini o‘z ichiga oladi.

Monopoliyaga qarshi siyosatni amalga oshirish mas’uliyati O’zbekiston Respublikasionopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo‘mitasining zimmasiga yuklatilgan bo‘lib, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

-respublikada sog‘lom raqobat muhitini yaratish uchun zarur tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy shartsharoitlarni, mustahkam huquqiy bazani shakllantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi markaz funksiyalarini amalga oshirish;

-insofsiz raqobatchilar tomonidan tovar va moliya bozorlarini, birinchi navbatda, iste’mol tovarlari bozorlarini monopollashtirish yuzasidan har qanday urinishlarning oldini olish, ularni cheklash va ularga barham byerish;

-monopoliyaga qarshi qonunchilik hujjatlarigarioya qilinishi, shuningdek, o‘z vakolati doirasida tabiiy monopoliyalar

sub’ektlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish;

- iste'mol tovarlari narxlari monitoringini o'tkazish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyatlari bilan birgalikda narxlarning asossiz ravishda o'sib ketishiga, ichki bozorda sifatsiz iste'mol tovarlari sotilishi va xizmatlar ko'rsatilishiga olib keluvchi insofsiz raqobatning oldini olish choratadbirlarini ko'rish.

Davlat tomonidan tartibga solish tizimini shakllantirishning asosiy tamoyilini o'zgartirish - bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy dastlabki shartlaridan biri hisoblanadi. O'tish bosqichida mazkur tizim ikkita hal qiluvchi tendensiya bilan tavsiflanadi. Bir tomondan, iqtisodiy jarayonlarning davlat tomonidan tartibga solinishi bu yerda keng qamrovli xususiyatni yo'qotadi. Iqtisodiyotga davlatning aralashuvi darajasi pasayadi. Ikkinchi tomondan, davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullarining o'zgarishi yuz byeradi.

Bozorga o'tish bosqichida davlat tomonidan tartibga solishning roli shakllangan bozor xo'jaligidagiga qaraganda katta ahamiyatga ega. Bunga ikkita asosiy sabab bor. Birinchidan, o'tish bosqichida bozor shakllanish bosqichida bo'ladi va uning tartibga soluvchi imkoniyatlari unchalik yuqori emas, bu davlatning iqtisodiy jarayonlarga jadal aralashuvi zaruratini belgilab byeradi. Ikkinchidan, rejali xo'jalikdan bozorga o'tish avtomatik tarzda va stixiyali kechadi. Davlat o'tish jarayonini tartibga solishga, bozor infratuzilmasining barpo etilishini rag'batlantirishga, uning normal faoliyat ko'rsatishi uchun sharoitlar yaratishga da'vat etilgan.

Davlatning iqtisodiyotdagi roli uning funksiyalarida muayyanlashadi. Davlatvdng o'tish iqtisodiyotidagi barcha funksiyalari bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish bilan bog'liq. Ushbu bog'liqlikning xususiyatiga qarab davlatning tartibga soluvchi funksiyalarining ikkita guruhini ajratish mumkin. Birinchidan, bu bozorning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun shart- sharoitlar yaratish funksiyasi. Ikkinchidan, bu bozorning o'z tartibga soluvchilarini ta'sirini to'ldirish va unga tuzatishlar kiritish.

Birinchi guruhga bozor xo'jaligi faoliyat ko'rsatishining huquqiy bazasini ta'minlash funksiyasi hamda bozor muhitida asosiy harakatlantiruvchi kuch sifa-tida raqobatni rag'batlantirish va himoyalash funksiyasi kiradi.

Ikkinchi guruhga esa daromadlarni qayta taqsimlash, resurslarni taqsimlashga tuzatishlar kiritish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish funksiyalari kiradi.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish vazifalarini hal etish uchun uzoq muddatli rejada, jahon tajribasi ko'rsatib turganidek, kadrlarni tayyorlash va ular malakasini oshirishga, bilimlarni baham ko'rish va ITTKIni qo'llab-quvvatlashga hamda infratuzilmani rivojlantirishga investitsiyalar davlat tomonidan tartibga solishning eng samarali choralari hisoblanadi

O'zbekiston biz unda qatnashishimiz lozim bo'lgan jahon bozorining bir qismi hisoblanadi. O'z navbatida, muhitning adekvatligi, ya'ni biznes faoliyat ko'rsatishi sharoitlarining raqobatbardoshligi muammosi o'ta muxim:

- raqobatni rivojlantirish darajasi;
- biznesning turli xillari uchun soliq tartibi;
- sarmoyani qayta taqsimlash mexanizmlari;
- valyuta kursi va ichki bozorni himoyalashning tarif vositalari.

Shu bilan birga, tabiiyki, bizning iqtisodiyot barcha segmentlarda raqobatlasha olmaydi. Shuning uchun davlat siyosatida ustuvor yo'nalishlarni tanlab olish juda muhim. XX asrning 50-60-yillaridan farqli o'laroq davlat hozirgi sharoitda rivojlanishning uzoq muddatli ustuvor yo'nalishlarini o'zi belgilay olmaydi - tashqi muhitning ta'siri juda katta. Ustuvor yo'nalishlarni bozor shakllantiradi, davlatning vazifasi esa rivojlanishning bunday ustuvor yo'nalishlarini tezroq aniqlashga ko'maklashishdan iborat. Buni faqat biznes va o'z mintaqalarining rivojlanishi-dan manfaatdor bo'lgan mahalliy hokimiyatlar timsolida iqtisodiy agentlar bilan o'zaro hamkorlikda hal etish mumkin.

16.3. Iqtisodiy rivojlanishning raqobatbardosh strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish borasida chet el tajribasi

Yangi sanoatlashgan mamlakatlar (YaSM)ni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish tajribasi Shundan dalolat bermoqdaki, davlatning faol ishtirokisiz iqtisodiy o'sish hamda ular xo'jaliklarini modyernizatsiya

qilish dasturlarini amalga oshirish bilan bog‘liq vazifalarni hal etishning iloji yo‘q.

Aynan avtoritar rejimlar tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy modyernizatsiya siyosati 80-90-yillarda demokratik o‘zgarishlarning muqarrarligini ta’minlagan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shartsharoitlarni yuzaga keltirdi.

Ushbu mamlakatlarda strategiyaning asosiy maqsadlari va tamoyillari davlat darajasida shakllanadi va, o‘z navbatida, u milliy iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish jarayonida turli shakllarda ishtirok etuvchi davlatning faol roli bilan amalga oshiriladi. Mamlakat iqtisodiyotini boshqarish tizimini shakllantirishga kirishgan YaSM boshqa mamlakatlarda to‘plangan tajribadan foydalandi. Birinchi navbatda, ularning e’tiborini davlat-monopoliyani tartibga solishning yaponcha tizimi, xususan, iqtisodiy rivojlanish strategiyasining uzoq muddatli maqsadlarini shakllantirishning o‘ta qayishqoq va chuqur asoslangan usuli o‘ziga jalb qildi. Bunda gap, albatta, o‘zgalar tajribasini to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirish yoki undan nusxa ko‘chirish haqida bormadi. Lekin rivojlanishning eksport strategiyasida Yaponiya tajribasi maksimal darajada hisobga olindi, u faqat davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin edi, bunga sabab ichki bozorning rivojlanmaganligi, milliy ishlab chiqaruvchilarning zaifligi, xorijiy investitsiyalar esa asosan davlatning nazorati ostida bo‘ladi. Bozor jarayonining davlatning aralashuvi bugungi kunda ham g‘oyat kuchli bo‘lib qolmoqda, bu bir necha sabablar bilan bog‘liq.

Birinchidan, xususiy tadbirkorlikning o‘z kuchi bilan modyernizatsiya vazifalarini bajarishga qodir emasligi. Xususiy tadbirkorlarning nisbatan zaifligi tufayli ular oldida paydo bo‘lgan yangi vazifalarni hal etish ular uchun qiyin edi. Tarixan shunday tendensiya yuzaga keldiki, u yoki bu qanchalik kech sanoatlashish yo‘liga o‘tsa, aynan xususiy sektor shunchalik murakkab muammolarni hal etishiga to‘g‘ri keladi, o‘z navbatida, davr qo‘yadigan talablar darajasida bo‘lishning real imkoniyatlari shunchalik kam bo‘ladi va iqti-sodiy rivojlanishda xususiy sarmoyaning o‘rnini to‘ldirish va

o‘rnini bosishga da’vat etilgan davlatning roli shunchalik yuqori bo‘ladi.

Ikkinchidan, xususiy sarmoya faoliyat ko‘rsatishining o‘ziga xos xususiyatlari va shartlari. Bozor tadbirkorligining rivojlanishi foydaning o‘rtacha me’yori qonunining talablariga asoslangan: teng sarmoya-ga teng miqdordagi foyda. Shu bilan birga ushbu qonunning amal qilishiga to‘sqinlik qiluvchi omillar ham mavjud, bularga sarmoya massasi, tarkibi va tezligidagi, demak, foyda me’yorlaridagi tarmoq farqlari kiradi. Sarmoya aylanmasi tezligidagi tarmoqlararo farqlar, foydaning tarmoq me’yorlarida birmuncha vaqt foydaning me’yorini o‘rtacha holatga keltirish tendensiyasiga qarama-qarshi turdi. Foydaning o‘rtacha miqdori qonunining ta’siri ozmi yoki ko‘pmi to‘liq darajada namoyon bo‘lishi uchun zarar ko‘rib ishlovchi yoki xususiy tadbirkorlikning asosiy talablarini qondirmayotgan tarmoqlarda tadbirkorlikni qo‘lga kiritish yo‘li bilan davlatning aralashuvi talab etildi. Shunday qilib, davlat takror ishlab chiqarishning zarur shart-sharoitlarini ta’minlashga va faoliyat ko‘rsatishi xususiy tadbirkorlikning tamoyillariga javob byermaydigan tarmoqlarni rivojlantirishga da’vat etilgan edi.

Uchinchidan, ushbu mamlakatlarda iqtisodiy tizmning o‘ziga xos xususiyatlari va evolyusiyasi. Mamlakatlarning ko‘p ukladli iqtisodiy tarkibi o‘zining rivojlanish darajasiga ko‘ra bir-biridan farq qiluvchi xo‘jalik yuritishning jamoat shakllarining o‘zaro hamkorligini nazarda tutdi. Mustamlakachilik o‘tmish ko‘p ukladli iqtisodiy bazis, iqtisodiy tizimda an’anaviy sektorning yuqori salmog‘iga ega bo‘lgan iqtisodiyotning qoloqligini shart qilib qo‘ydi. Mamlakatlarning rivojlanishi jarayonida ularning ishlab chiqarishdagi ulushi asta-sekin pasaydi va zamonaviy hamda an’anaviy ukladlar doirasida takror ishlab chiqarishni bir xillashtirish tendensiyasi ko‘zlandi. Biroq 70-yillarda ushbu jarayonga iqtisodiyotdagi va tashqi muhitdagi tarkibiy nomutanosibliklar katta ta’sir ko‘rsatdi, bu, birinchi navbatda, keskin siyosiy ziddiyatlar va ijtimoiy beqarorlikni keltirib chiqardi. Bundan tarmoqlararo va tarmoq ichidagi munosabatlarning tartibga solinishini ta’minlashda davlatning rolini oshirish zarurati paydo bo‘ldi.

To‘rtinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarning keskinlaShuvi. Yuqori texnologik darajada amalga oshiriladigan iqtisodiy modyernizatsiyalash jarayoni naqd va tez o‘suvchi mehnatga layoqatli aholi ommasiga nisbatan sanoat ishlab chiqarishining imkoniyatlari-ga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Bunday vaziyat aholi shini yuqori sur’atlari va ishchi kuchining qishloq xo‘jaligidan bo‘shatilishi oqibatida yuzaga keldi, ya’ni bu ishchi kuchi shaharga ko‘chib kelib, u yerda ishga joylashish imkoniyatiga ega bo‘lmadi. Ommaviy ishsizlik va qashshoqlik keng ko‘lamlarni qamrab oldi va ijtimoiy-siyosiy sohada jiddiy beqarorlashtiruvchi omilga aylandi. Bunday sharoitda davlat ishsizlikni cheklash, mayda ishlab chiqarishni tashkil qilish, aholi-ning eng qashshoq qatlamiga yordam ko‘rsatish, intensiv jarayon chog‘ida qat’iy belgilangan narxlar bo‘yicha hayot kechirish uchun zarur bo‘lgan tovarlar bilan ta’minlashni tashkil etishga yo‘naltirilgan barqarorlashtiruv choralarini amalga oshirishga majbur edi, ko‘plab mamlakatlardagi demografik portlash oqibatida ishsizlikni tugatish haqida gap bo‘lishi mumkin emas edi. Aksariyat mamlakatlarda aholi o‘sishining yuqori sur’atlari bilan tavsiflanuvchi demografik vaziyatni barqarorlashtirish uchun boshqaruvchi doiralar tug‘ilishni nazorat qilish, oilani rejalashtirish siyosatini o‘tkazishdi. Ushbu maqsadlarda minimal nikoh yoshi oshirildi, kam farzandli oilalarga soliq va ijtimoiy imtiyozlar joriy etildi va h.k. Biroq bunday siyosat shu lahzadayoq natijalar byermadi, chunki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalardagi siljishlar faqat birmuncha vaqtdan so‘ng oila xatti-harakatida namoyon bo‘la boshladi. Nihoyat, iqtisodiyotni rivojlantirish uchun avvalgiga qaraganda yanada malakali kadrlar talab etildi.

16.4. Milliy iqtisodiyotdagi institutsional o‘zgarishlarning konseptual asoslari

O’zbekiston iqtisodiyotining barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish va iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning izchillik bilan amalga oshirilishi iqtisodiyotda yuz berayotgan jarayonlarni nazariy tuShunib yetishni taqozo etadi. Neoklassik nazariyaning umume’tirof etilgan qoidalariga tayanuvchi

transformatsiyalashish modellari milliy iqtisodiyotning samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan institutsional infratuzilmaning roliga yetarlicha baho bermaydi. Ularda, shuningdek, raqobat muhitini yaratish jarayonining muhimligi va unga bog‘liq bo‘lgan ob’ektiv va sub’ektiv qiyinchiliklar hisobga olinmagan. Mamlakat iqtisodiyotining uning qay tarzda transformatsiyalanishiga bog‘liqligi xo‘jalikni isloh qilishda mintaqaviy omillar, albatta, hisobga olinishi kerakligini ko‘rsatadi. Bozor iqtisodiyoti institutlarini hududning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan, oddiygina joriy qilish faqat salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. O’zbekistonning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi muammolarini tadqiq etishga institutsional jihatlarni kiritish o‘tmishni tuShuntirish va ayni damdagi jarayonlarni anglab etish nuqtai nazaridan ham, istiqboldagi rivojlanish yo‘nalishlarini taxminlash nuqtai nazaridan ham voqelikni anchagina oydinlashtirish imkonini beradi.

Nazariy izlanishlar va ko‘p sonli empirik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, yangi institutlarning paydo bo‘lishi va, demak, xo‘jalik birliklarining yangicha o‘zaro ta’siri hamda ularni yangicha tashkil qilish shakllarining yuzaga kelishi bir-biriga chambarchas bog‘liq, chunonchi, xo‘jalik sub’ektlarining o‘zaro ta’sir qilish tamoyillari va qoidalari o‘zgarganda ularni tashkil qilish shakllari ham transformatsiyalanadi (umuman iqtisodiyotning tashkiliy tuzilmasida va xususan. uning alohida sektorlarida ham o‘zgarishlar kuzatiladi).

Institutlarning tarkibiy o‘zgarishlardagi roli avvalambor, shukda ko‘rinadiki, u yoki bu transaksiya (bitim) ishtirokchisi o‘zining maqsad va manfaatlariga ega bo‘ladi, tashkiliy shakllar esa ayni paytdagi jamoat manfaatlaridan kelib chiqqan holda ularni bir-biri bilan uyg‘unlashtiradi (muvofiqlashtiradi).

Mavjud iqtisodiy tuzilmalar ichida mulkchilik instituti, ya’ni xo‘jalik faoliyatining muayyan natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish va tasarruf etish me’yorlari va qoidalari yig‘indisi alohida o‘rin tutadi, Buning sababi shundan iboratki, u samaradorlik mezonlari tizimini belgilaydi. Mulkchilik institutiga xos me’yor va qoidalar bilan birga, ularning bajarilishini ta’minlaydigan tashkilotlarning ham

zarurligi haqidagi xulosa mulkchilik huquqi nazariyasining muxim xulosasidir. Bunday tashkilotlarga davlat va uning boshqaruv organlari tizimi kiradi.

Davlatning boshqa nazorat tuzilmalaridan farqi shundaki, u mulkchilik huquqlarining amalga oshirilishida tenglikni ko‘proq ta’minlaydi.

Xo‘jalik yurituvchi tuzilmalarning yig‘indisi yoki bu iqtisodiy tizimning institutsional muxitini shakllantiradi. Qanday iqtisodiy institutlar tashkil qilingani, ularning xo‘jalik faoliyatida qabul qilingan qonun-qoidalar va tuzilmaviy chegaralar, oxir oqibat sub’ektlar o‘rtasidagi aloqalar va munosabatlarnkng qanday tusga egaligini belgilashdi. Ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir shakllarining turli-tumanligi muayyan iqtisodiy tizimning instutsional tuzilmasini tashkil qiladi, u esa, o‘z navbatida, xo‘jalik sub’ektlarch o‘rtasidagi aloqa va nosabatlarni belgilab, iqtisodiy tuzilma pyuzaga keltiradi. Ya’ni, xo‘jalik birliklari o‘rtasidagi xo‘jalik faoliyatining qoidalari va tuzilmaviy chegaralari tashkiliy tuzilmani: o‘zaro ta’sir qanday shartlarda va shakllarda amal qilishini belgilab byeradi.

Shunday qilib, iqtisodiyotning institutsional tuzilmasi yoki uning alohida tarmog‘i har qanday davr oralig‘ida quyidagi uchlik bilan ta’riflanadi: "institutsional muhit (iqtisodiy institutlar yig‘indisi) - institutsional qurilma (o‘zaro ta’sir shakllari) - tashkiliy tuzilma (tashkiliy shakllar yig‘indisi). Bunda mazkur uchlik doirasidagi sabab-oqibat aloqalari teskari yo‘nalishga ham ega.

Institutsional nazariya asosiy qoidalarining qisqacha tahlili ko‘rilayotgan muammoga nisbatan muhim ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan qator xulosalarni keltirib chiqardi, ya’ni:

-iqtisodiy institutlar, xo‘jalik birliklarining o‘zaro ta’sir shakllari va ularning tuzilmasi o‘rtasida ancha mustahkam o‘zaro aloqa va o‘zaro bog‘liqlik mavjud;

-mazkur nazariya doirasida alohida iqtisodiy tashkilotlarning aktivlari va ular bilan bog‘liq ishlab chiqarish chiqimlari tavsifini to‘ldirish hisobiga ularning chegaralarini belgilovchi sabab va omillarni tuShuntirib byerish mumkin;

-davlatning iqtisodiy jarayonlardagi roli va o‘rni bozorning echilmagan muammolarini bartaraf qilishdangina emas, balki jamiyat uchun eng kam transaksiyaviy talafotlar bilan uning me’yor va qoidalarining bajarilishini ta’minlashdan ham iboratdir.

Boshqaruvning doimiy o‘zgarib boruvchi tashkiliy shakllariga qarab, odatda, birinchi galda institutsional muxitning alohida elementlari transformatsiyasi bashorat qilinadi. U ko‘pincha ob’ektiv tusga ega va jamiyat (davlat)dagi afzalliklar tizimidagi o‘zgarishlar bilan yoki narxlarning o‘zgarishi bilan belgilanadi. Shu bois, odatda, institutlarning va demak, institutsional muhitning ob’ektiv dinamikasi sharoitida maqsadli rejalashtirish doirasi juda torbo‘lib, davlat me’yoriy-huquqiy hujjatlarini tayyorlash va ularni qabul qilish jarayonida alohida me’yor va qoidalarni tayyorlashni o‘z ichiga oladi. Bunda quyidagi holatlar alohida ahamiyat kasb etadi:

-alohida davlat tashkilotlarining institutsionalmuxitni ijtimoiy farovonlikning pasayishiga va “rentaga yo‘naltirilgan” deb atalmish xulq-atvorning kuchayishi uchun sharoit vujudga kelishi tomon o‘zgarishiga olib keluvchi kuchi va ta’sirini cheklashga intilishi;

-u yoki bu me’yoriy hujjat ta’siriga bog‘liq transaksiyaviy chiqimlarni hisobga olish va baholash hamda ularning alohida tashkilotlar tomonidan ham, davlat tomonidan ham sarf-xarajatlarni o‘z ichiga oladigan umumiy miqdorini kamaytirishga intilish.

Ob’ektiv umumiqtisodiy dinamikadan keng ko‘lamli ijtimoiyiqtisodiy o‘zgarishlarni amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan diskret dinamikaga o‘tishda vaziyat tubdan o‘zgaradi. Ushbu o‘zgarishlar asosiy iqtisodiy institutlar, birinchi galda, mulkchilik institutining o‘zgarishiga bog‘liq. Bunday sharoitda nafaqat institutsional muhitda, balki iqtisodiyotning butun tashkiliy tuzilmasi doirasida ham o‘zgarishlar yuz beradi. Diskret o‘zgarishlar muammosining murakkabligi, uning ko‘p qirrali tusi ularni amalga oshirishni bashoratlash zaruratini keltirib chiqaradi. Bunda zarur boshlang‘ich institutsional tuzilmaning shakllanishini ta’minlovchi omillar va shart-sharoitlarni to‘liq hisobga olish ham, ushbu

o‘zgarishlarni amalga oshirishning vaqtinchalik doiralari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Xususiy mulkchilik institutining qaror topishi nazorat organlarining tegishli tizimi shakllanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Shubhasiz, yuqorida qayd etilgan shart-sharoitlarni qoniqtiradigan etarlicha to‘liq va samarali institutsional muxitni yaratish uchun ancha vaqt kyerak bo‘ladi. Diskret o‘zgarishlar jarayonida yangi institutlarning paydo bo‘lishi, oxir oqibat, iqti-sodiy o‘sish va jamoat farovonligining o‘sishi uchun sharoit yaratilishiga olib kelishi lozim. Institutsional tuzilmaning shakllanishi muvaffaqiyatsizlikga uchrasa - iqtisodiy o‘sish va jamoat farovonligini ta’minlashga emas, balki oldin yaratilgan va to‘plangan ijtimoiy boylikning qayta taqsimlanishiga yo‘naltirilgan institutlar paydo bo‘ladi.

Institutlar va institutsional o‘zgarishlarning samarasiz tizimi shakllanishining sabablari nafaqat shakllangan tizimning to‘liq emasligida, balki uning elementlari shakllanishi ketma-ketligining vaqt o‘lchamida buzilishida hamdir. Iqtisodiy islohotlar esa ko‘p jihatdan institutsional muxitdagi o‘zgarishlar bilan belgilanadigan yangi imkoniyatlarni ro‘yobga chiqarishga bog‘liq.

Milliy iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o‘tishi sharoitida ishlab chiqarishni tarkibiy qayta qurish va yirik xo‘jalik majmualarini boshqarish muammosi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur muammoning yechimi umumrespublika bozorining muvaffaqiyatli qaror topishi uchun zarur sharoit yaratish bilan birga talay mintaqaviy vazifalarni amalga oshirish uchun ham zarur zamin yaratadi. Bunda mintaqalar ikki tomonlama rol o‘ynaydi: ular bozor munosabatlari shakllanadigan va amal qiladigan bo‘shliq vazifasini o‘taydi va, shu bilan birga nisbatan mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sifatida maydonga chiqadi, ushbu tizimlarning rivojlanishi esa hududlar manfaatiga bo‘ysundiriladi. Shundan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda tarmoqli hududiy majmualarni boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqish zarur va u bozorning shakllanishi va faoliyatini, shuningdek, mintaqaning kompleks rivojlanishini ko‘zda tutishi kyerak.

Umuman olganda, moddiy ishlab chiqarishni ishlab chiqarish bo‘g‘inlari - korxonalar yig‘indisi sifatida qarash mumkin, bu korxonalar yirik xo‘jalik tuzilmalari (birlashmalar, tarmoqlar, hududiy majmualar va hokazolar)ni tashkil qiladi.

Korxonalar iqtisodiy aloqalarning turli-tuman va maqsadlarning bir xil emasligi oqibatida : xo‘jalik tuzilmalari (ham tarmoqli, ham hudu diy)tarkibiga kirishi mumkin. Bu tashkiliy va iqtisodiy alohida ajralgan kichik xo‘jalik tizimlarining yoki turli darajadagi bo‘g‘ inlarning jami Shuningdek, ular o‘rtasidagi murakkab gashkiliy va boshqa aloqalar xo‘jalik sub’ektlarining tashkiliy tarkibini hamda ularning iyerarxiyasi darajasini aks ettiradi va moddiy ishlab chiqarishning tashkiliy tuzilmasini tashkil qiladi. U qator muhim jihat-larni o‘z ichiga olib, bu jihatlar itslab chiqarishni boshqarish jarayonini va umuman mini tahlil qilishda hal qiluvchi

Ishlab chiqarish ixtisoslashuvining chuqurlashishi koopyeratsiya aloqalari rivojlangan llohida korxonalarning ajralib chiqishi xo‘jalik faoliyati diffyerensiatsiyasini keltirib chiqaradi, shu bilan bir vaqtda, barqaror ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish va xo‘jalik aloqalari negizida oxirgi maqsadga yerishishni ta’minlaydigan turli faoliyat turlarining integratsiyasi ham kuzatiladi. Natijada iqtisodiy va boshqaruv funksiyalarining integratsiyasi hisobiga yuqori ishlab chiqarish samaradoradgiga yerishayotgan xo‘jalik majmualari paydo bo‘ladi.

Bunday majmualar turli tashkiliy shakllarda birlamchi bo‘g‘inlarni birlashtiradi va yuqoriroq darajadagi xo‘jalik sub’ektini tashkil qiladi.

Xo‘jalik tizimlari (tarkibiy bug‘inlar)ning xaraktyeri va shakllari, shuningdek, zamonaviy sharoitlardagi ular o‘rtasidagi aloqalar ancha murakkablashdi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishda bir nechta iqtisodiy ukladli ko‘p darajali xo‘jalik tizimlari shakllanadi, qaror topayotgan barqaror ishlab chiqarish, texnikaviy va iqtisodiy aloqalar esa maqsadlar mushtarakligi bilan ham, tashkiliy birlik bilan ham ta’minlanadi. Ushbu munosabatlarga integratsiyalangan birlamchi bo‘g‘inlar yig‘indisining kiritilishi endi mutlaq emas, balki birlamchi bo‘g‘inning xususiy iqtisodiy va, demak, tashkiliy o‘ziga xosligini

belgilaydi. Asosiy bo‘g‘in tashkiliy shakl/\arining rivojlanishi tarmoqli boshqaruv tizimini qayta qurish bilan bevosita bog‘liq. Mazkur muammo ustida ishlayotgan aksariyat mualliflarning fikrini umumlashtirib, quyidagilarni qayd etishni lozim topdik:

1. Yirik ishlab chiqarish-xo‘jalik majmualari, shuningdek, tarmoqlararo majmualar (sanoat korporatsiyalari, konsernlar, xo‘jalik uyushmalari, konsorsiumlar va hokazolar)ning paydo bo‘lishi ishlab chiqarishdagi ob’ektiv integratsiyaviy jarayonlarni aksettiradi, ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish va ishchanlik faolligyni oshirish asnosida ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirishga ko‘maklashadi.

2. Mamlakat uchun yangi bo‘lgan tuzilmalar, asosan, bevosita davlat ta’sirida bo‘lmasdan, tijorat asosida faoliyat yuritadi. Bu amalda o‘zini o‘zi boshqarish uchun sharoit yaratadi.

3. Bozor munosabatlari sharoitida ittifoq yoki uyushmaga birlashgan korxonalarning kelishilgan qaroriga muvofiq, shartnomada ko‘rsatilgan ishlab chiqarish-xo‘jalik vazifalarini markazlashtirilgan bajarilishi, shuningdek, moliyaviy, mehnat, moddiy va boshqa resurslarning ulushli asosda birlashtirilishi ittifoq yoki uyushmalar zimmasiga yuklatilishi mumkin.

Konsernlar, xo‘jalik uyushmalarining yuqori darajadagk funksional xizmatlarining aksariyati "xizmat ko‘rsatuvchi" tashkilotlar sifatida faoliyat yuritadi va bu prinsipial ahamiyatga ega. Ular ishlab chiqaruvchi firmalar bilan shartnoma asosida o‘zini o‘zi moliyalash va o‘zini o‘zi qoplash sharoitida ishlaydi.

Qisqacha xulosalar

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi - bu iqtisodiyotning muxim ko‘rsatkichlari holatini tashqi parametrlarga nisbatan yalpi baholashni o‘zida mujassam etgan qiyosiy tavsif hisoblanadi, shu sababli milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi halqaro raqobatda namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligi namoyon bo‘lishning ko‘p darajali shakllariga ega:

- tovarning raqobatbardoshligi;
- xodimning raqobatbardoshligi;
- tovar ishlab chiqaruvchisining raqobatbardoshligi;
- tarmoqning raqobatbardoshligi;
- mamlakatning raqobatbardoshligi (yoki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi).

Sog‘lom raqobat muhitini shakllantirishning davlat tomonidan tartibga solinishi respublika bozorlarida raqobatni rivojlantirish uchun zarur tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy sharoitlarni yaratish, bozorlarning monopollashtirishga urinishlarga yo‘l qo‘ymaslik, bozor iqtisodiyoti talablariga javob byeruvchi monopoliyaga qarshi tartibga solish mexanizm-larini takomillashtirish, shuningdek, iste’molchilar huquqlarini himoyalash chora-tadbirlarini o‘z ichiga oladi.

Yangi sanoatlashgan mamlakatlar (YaSM)ni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish tajribasi shundan dalolat byermoqdaki, davlatning faol ishtirokisiz iqtisodiy o‘sish hamda ular xo‘jaliklarini modyernizatsiya qilish dasturlarini amalga oshirish bilan bog‘liq vazifalarni hal etishning iloji yo‘q.

Aynan avtoritar rejimlar tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy modyernizatsiya siyosati 80-90-yillarda demokratik o‘zgarishlarning muqarrarligini ta’minlagan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shartsharoitlarni yuzaga keltirdi.

Ushbu mamlakatlarda strategiyaning asosiy maqsadlari va tamoyillari davlat darajasida shakllanadi va, o‘z navbatida, u milliy iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish jarayonida turli shakllarda ishtirok etuvchi davlatning faol roli bilan amalga oshiriladi

Institutsional nazariya asosiy qoidalarining qisqacha tahlili ko‘rilayotgan muammoga nisbatan muhim ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan qator xulosalarni keltirib chiqardi, ya’ni:

- iqtisodiy institutlar, xo‘jalik birliklarining o‘zaro ta’sir shakllari va ularning tuzilmasi o‘rtasida ancha mustahkam o‘zaro aloqa va o‘zaro bog‘liqlik mavjud;
- mazkur nazariya doirasida alohida iqtisodiy tashkilotlarning aktivlari va ular bilan bog‘liq ishlab chiqarish chiqimlari tavsifini

to‘ldirish hisobiga ularning chegaralarini belgilovchi sabab va omillarni tuShuntirib byerish mumkin;

-davlatning iqtisodiy jarayonlardagi roli va o‘rni bozorning echilmagan muammolarini bartaraf qilish-dangina emas, balki jamiyat uchun eng kam transaksiyaviy talafotlar bilan uning me’yor va qoidalarining bajarilishini ta’minlashdan ham iboratdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini baholovchi ko‘rsatkichlarga nimalar kiradi?
3. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
4. Iqtisodiy rivojlanishning raqobatbardosh strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish borasida chet el tajribasi
5. Milliy iqtisodiyotdagi institutsional o‘zgarishlarning konseptual asoslari.

Mavzular bo‘yicha test savollari

1. Jahon iqtisodiy hamjamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichi qanday tavsiflanadi

A) jahon xo‘jaligi aloqalarining globallashuvi va baynalmillashuvi

B) qishloq xo‘jaligi , tarmoqlari

C) jahon iqtisodiyotini globallashuvi

D) barcha javob to‘g‘ri

2. Ichki bozorda nimaning mavjudligi bozor xo‘jaligi muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatishining asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi

A) raqobatning

B) taklifning

C) talabning

D) monopoliyaning

3. Raqobatbardoshlikni barpo etish va rivojlantirish kimning konsepsiyasiga asoslangan

A) M.Portyer

B) A.Jeyson

C) Artur Ouken

D) V.Tayler

4. Raqobatbardoshlikning yanada yuqori bosqichi qaysi

A) investitsiyalar asosidagi raqobatbardoshlik

B) talablar asosidagi raqobatbardoshlik

C) takliflar asosidagi raqobatbardoshlik

D) Monopolistik raqobatbardoshlik

5. O'zbekistonda har yili taxminan necha tonna paxta xom ashyosi tayyorlanadi

A) 4,5 tonna

B) 5,5 tonna

C) 3,8 tonna

D) 2,9 tonna

6. O'zbekiston qudratli resursli qishloq xo'jaligi salohiyatiga va bir yilda necha mln. tonna meva-sabzavot mahsuloti ishlab chiqarish imkoniyatiga ega.

A) 10mln

B) 8mln

C) 9mln

D) 7,8 mln

7. O'zbekiston aholisining soni necha ming kishini tashkil qiladi.

A) 36400.0

B) 33267.8

C) 34568.4

D) 35322.5

8. O'zbekistonda hozirgi vaqtgacha necha mingdan ortiq foydali qazilmalar va minyerallar koni aniqlangan

A) 2,7

B) 3,5

C) 2,8

D) 3,7

9. So‘nggi necha yil ichida O’zbekistonda sabzavotchilik, polizchilik va uzumchilik jadal rivojlanmoqda

A) 25 yil

B) 18 yil

C) 23 yil

D) 24 yil

10. O‘zbekistonda har yili necha mln. tonna turli xildagi sabzavot ekinlari etishtiriladi.

A) 2,7-3

B) 2,8-4

C) 3,2-2

D) 3,1-4

ASOSIY VA QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR HAMDA AXBOROT MANBALARI

Asosiy adabiyotlar

1. Abel A.B., Bernanke B.S, Croushore D. Macroeconomics. 8 th edition. USA: Amazon, 2013.
2. Edward Shapiro. Macroeconomic analysis. Fifth edition. Oxford. Copyright 2015.
3. McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 8
4. Махмудов Н.М., Асқарова М.Т., Умаров И.Ю. Макроиқтисодий таҳлил ва прогнозлаш. Дарслик. Т.: “Фан ва технологиялар”, 2014 – 338 б.
5. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Учебник. 19-изд. - М.: ИНФРА-М, 2013. – 916 стр.
6. Аҳмедов Д.Қ, Ишмухаммедов А.Э., Жумаев Қ.Ж., Жумаев З.А. Макроиқтисодиёт Дарслик. Ўзбекистон ёшлар уюшмаси Адабиёт нашриёти, Тошкент 2004 239б.
7. Ташпулатова. Л.М. Макроэкономический анализ. Учебное пособие. Т.: УМЕД, 2006, 280 б.
8. T.Z.Teshabayev, Z.M.Otaqo‘ziyeva, Makroiqtisodiyot. Ma’ruzalar matni, T.: TATU, 2015, 480 b.
9. T.U.Bobokulov, N.G.Karimov, U.A.Abdullayev. Xalqaro valutakredit munosabatlari. Ma’ruzalar matni. T.: TMI, 2015, 244 b.
10. R.T.Shomurodov. Monetarsiyosat. Ma’ruzalar matni. T.: TMI, 2015, 151 b.
11. Шодмонов Ш.Ш., Мамараҳимов Б.Э.Иқтисодиёт назарияси. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”нашриёти, 2016. – 261 бет.
12. Мухаммедов., Ю.П.Урунбаева ва бошқалар “Иқтисодиёт назарияси” –Ўқув қўлланма Самарқанд – 2016 –270 бет.,
13. Мухаммедов., Ю.П.Урунбаева ва бошқалар Иқтисодиёт назарияси. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2018. – 181 бет.
14. Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2017. – 337 бет.
15. Ўлмасов А. Ваҳабов А. Иқтисодиёт назарияси. – Т.:

“IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 2014. – 264 бет.

16. Мамаюнус Пардаев., Юлдуз Урунбаева “Макроиқтисодий кўрсаткичлар ва уларнинг ўзгаришларини баҳолаш йўллари” Самарқанд: 2020. 52 бет.

17. Мамаюнус Пардаев., Олтаев Ш.С., Х.А.Улашов., Урунбаева Ю.П. Макроиқтисодий таҳлил ва прозгозлаштириш. Маъруза курси. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти С 2019.335 б.

Asosiy adabiyotlar

18. Abel A.B., Bernanke B.S, Croushore D. Macroeconomics. 8 th edition. USA: Amazon, 2013.

19. Edward Shapiro. Macroeconomic analysis. Fifth edition. Oxford. Copyright 2015.

20. Macconnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 8

21. Maxmudov N.M., Asqarova M.T., Umarov I.Yu. Makroiqtisodiy tahlil va prognozlash. Darslik. T.: “Fan va texnolog iyalar”, 2014 – 338 b.

22. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Учебник. 19-изд. - М.: ИНФРА-М, 2013. – 916 стр.

23. AhmedovD.Q, Ishmuxammedov A.E., Jumayev Q.J., Jumayev Z.A. Makroiqtisodiyot Darslik.O‘zbekiston yoshlar uyushmasi Adabiyot nashriyoti, Toshkent 2004 239b.

24. Tashpulatova.L.M. Makroekonomicheskiy analiz. Uchebnoye posobiye. T.: UMED, 2006, 280 b.T.Z.Teshabayev,

25. Z.M.Otaqo‘ziyeva, Makroiqtisodiyot. Ma’ruzalar matni, T.: TATU, 2015, 480 b.

26. T.U.Bobokulov, N.G.Karimov, U.A.Abdullayev. Xalqaro valutakredit munosabatlari. Ma’ruzalar matni. T.: TMI, 2015, 244 b.

27. R.T.Shomurodov. Monetarsiyosat. Ma’ruzalar matni. T.: TMI, 2015, 151 b.

28. Shodmonov Sh.Sh., Mamarahimov B.E.Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: “IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti, 2016. – 261 bet.

12. Muxammedov., Yu.P.Urunbayeva va boshqalar “Iqtisodiyot nazariyasi” –O‘quv qo‘llanma Samarqand – 2016 –270 bet.,

13. Muxammedov., Yu.P.Urunbayeva va boshqalar Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2018. – 181 bet.

14. Jo‘rayev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2017. – 337 bet.

15. O‘lmasov A. Vahabov A. Iqtisodiyot nazariyasi. – T.: “IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti, 2014. – 264 bet.

16. Mamayunus Pardayev., Yulduz Urunbayeva “Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar va ularning o‘zgarishlarini baholash yo‘llari” Samarqand: 2020. 52 bet.

17. Mamayunus Pardayev., Oltayev Sh.S., X.A.Ulashov., Urunbayeva Yu.P. Makroiqtisodiy tahlil va prozgozlashtirish. Ma’ruza kursi. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti S 2019.335 b.

18. Mamayunus Pardayev., Oltayev Sh.S., Urunbayeva Yu.P., Makroiqtisodiy tahlil. O`quv qo`llanma. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti S 2025.396 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Sh.M. Mirziyoyevning Respublika Ma’naviyat va maьrifat kengashining kengaytirilgan majlisidagi nutqi. “Ma’naviyat hayotimizda yangi kuch, yangi harakatga aylanishi kerak” Xalq so‘zi 2023 yil 23 dekabr, №274 (8617) 2 bet.

2. Sh.M. Mirziyoyev. O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida.

3. Sh.M. Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash yurttaraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. - 48 b.

4. Sh.M. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard vaolijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. -488 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliybazasi (www.lex.uz), – 2023 y.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli “2017-2021 yillardaO‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yichaHarakatlar strategiyasi to‘g‘ri sida”gi Farmoni.O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 1999-2022 yy.
7. Urunbaeva, Y. P., & Raximberdiyev, T. (2023). comprehensive analysis of population income levels. journal of economy, tourism and Service, 2(11), 8-14.
8. Urunbayeva, Y. P., Khasanovna, D. D., & Shodmonovna, S. C. (2021). Theoretical approaches to the formation of living standards and services of the population. International journal of trends in commerce and economics, 11(1).
10. Urunbayeva, Y. P. (2019). The role of the service industry in the formation of postindustrial society. in colloquium-journal (no. 26-8, pp. 11-15).
11. Urunbayeva, Yu. P. (2023). Aholi bandligini oshirishdaxizmat ko‘rsatish sohasining o‘rni. Finland" modern scientific research: topical issues, achievements and innovations", 14(1).
13. Urunbayeva, Yu.P., Himmatova, B. B., & Uralov, Sh. A. (2019). Aholi bandligini ta’minlashdaoilaviy tadbirkorlikning o‘rni.
молодой исследователь: вызовы и перспективы (pp. 472-475).
14. Урунбаева, Ю. П., Нуруллаева, Ш. И. К., Давлатова, Н. Б. К., Истамов, Ш. А. У., & Очилова, Ю. Т. К. (2019). Роль услуг в развитии инновационной экономики. Достижения науки и образования, (7 (48)), 15-17.
15. Урунбаева, Ю. (2016). Роль сферы услуг в социальноэкономическом развитии страны. Экономика и инновационные технологии, (4), 38-46.

16. Urunbayeva, Yu. P. (2013). Xizmat ko`rsatish sohasi va aholi turmush darajasi: uzaro bog`likligi va rivojlanish istiqbollari. Monografiya.Toshkent: “FAN”, 156.

17.Урунбаева, Ю. П. (2020). Некоторые пути повышения уровня жизни население. In Российская экономика: взгляд в будущее (pp. 180-185).

18.Урунбаева, Ю. (2016). Возможности увеличения свободного времени населения на основе развития сферы услуг. Экономика и инновационные технологии, (5), 88-93.

19.Уринбаева, Ю. П. (2016). Перспективы повышения уровня жизни населения на основе развития малого и частного бизнеса. Научный альманах, (11-1), 321-326.

20.Урунбаева, Ю. П. (2016). Уровня жизни населения это социально-экономическая природа. In Наука сегодня: факты, тенденции, прогнозы (pp. 58-60).

21.Урунбаева, Ю. П. (2016). Сферы услуг и уровень жизни населения. In Наука сегодня фундаментальные и прикладные исследования (pp. 97-99).

22.Уралов, Ш. А., & Урунбаева, Ю. П. (2020). Теоретикометодологические проблемы развития сферы услуг. In ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ГОДА 2020 (pp. 116-123).

23.Уралов, Ш. А., Нурматова, С. А., & Урунбаева, Ю. П. (2020). Предпринимательская деятельность как главный фактор развития экономики, основанной на рыночных отношениях. In Студент года 2020 (pp. 105-112).

24. Urunbayeva,Yu. P. (2024). Mehnat resurslari–taraqqiyotining bosh omili. Obrazovaniye nauka iinnovasionnыye idei v mire, 43(3), 57-60.

25 .Urunbayeva, Yu. P. (2024). Xizmat ko‘rsatish sohasini–aholi turmushdarajasiga ta’sir etuvchi omili.Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 19(1), 166-171.

26. Urunbayeva, Yu. P. (2024). Xizmat ko‘rsatish sohasiningahamiyati. Ustozlar uchun, 56(1), 186-190.

27. Urunbayeva, Yu. (2024). Mehnat resurslari–milliyiqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy omilidir. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2(2), 644-649.

28.Уруибаева, Ю. П. (2023). Роль малого бизиеса в развитии страны. INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHER'S THEORY, 1(9), 105-108.

29. Urunbayeva Yu.P. Muzey turizmini rivojlantirish – aholi farovonligini oshirishning asosiy omili SERVIS, ilmiy-amaliy j., Samarqand, 2024,2\1 son,107-111 b. (08.00.00; №20)., Urunbayeva Yu.P. The place of services in the formation of the digital economy https://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/510.,

30. Urunbayeva Yu.P. O'zbekistonda yangi-muzey turizmini tashkil qilish va rivojlantirishning maqsadi va vazifalari SERVIS, ilmiy-amaliy j., Samarqand, 2024,2\1 son, 83-87 b. (08.00.00; №20).,

31. Urunbayeva Yu.P. Yangi O'zbekistonda muzey turizimini rivojlantirishning nazariy asoslari BIZNES –EKSPERT №3, 2024 8-13 b.,

32. Urunbayeva Yu.P. Muzey turizmi va aholi turmush darajasi BIZNES –EKSPERT №3, 2024 8-13 b.,

33. Urunbayeva Yu.P. Aholining ma'naviy ma'rifiy qadriyatlari dunyosini boyitish, yosh avlodni vatanga muxabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda muzeylarning ahamiyati "Iqtisodiyot va turizm" xalqaro ilmiy va innovatsion jurnal №2(16)2024 74-84 b.,

34. Urunbayeva Yu.P. Museum tourism services in an innovative economy https://cajitmf.centralasianstudies.org/index.php/CAJITMF/article/view/776.,

35. Urunbayeva Yu.P. Iqtisodiyot tarkibiga turizmning yangi turlarini kiritishning ahamiyati https://cajitmf.centralasianstudies.org/index.php/CAJITMF/article/view/776.,

36. Urunbayeva Yu.P. O'zbekistonning o'lkashunoslik muzeylari "Inson kapitali va ijtimoiy rivojlanish" jurnali. 2024 – 11-jild, 5-son, 49-54 b.,

37. Urunbayeva Yu.P. Muzey turizmi xizmatlarini tashkil qilish va rivojlantirishning ma’naviy, ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati. 2024 – 12-jild, 6-son, 45-50 b.,

38. Urunbayeva Yu.P. O‘zbekistonda muzey turizmin bozorini rivojlantirish yo‘llari SERVIS, ilmiy-amaliy j., Samarqand, 2025, 3 son,107-113 b.,

39. Urunbayeva Yu.P. The current state of development of museum tourism services in samarkand region https://inovatus.es/index.php/ejbsos/article/view/6317.,

29. Xalikov Y.M. Ijtimoiy xizmatlarsohasini rivojlantirish va uning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarinitakomillashtirish . Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa (PhD) dissertatsiya . Samarqand -2025-y. 150-bet .

30.Normurodov U.N. O‘zbekistondasavdo korxonalari raqobatbardoshligi va iqtisodiy samaradorligini oshirish . Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa(PhD) dissertatsiya . Samarqand -2022-y. 146-bet .

31.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. Analysis of The Main Trends In The Development of Tourism Services //American Journal of Economics and Business Management 2025 Vol. 8 Issue 6 | pp. 2924-2929 | ISSN: 2576-5973 Availableonlinehttps://globalresearchnetwork.us/index.php/ajebm/article/view/3723 (08.00.00; № 6)

32.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. Turizmning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va uni o‘rganishga bag‘ishlangan nazariy qarashlar evolyutsiyasi // "IQTISODIYOT VA TURIZM" xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali №3(23) 2025 ISSN 2181-2551 E-ISSN 2181-256X. 33-43-betlar http://interjournal.uz. (Rayosatning 30.04.2022yil 315/5-son qarori)

33.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. Turizm xizmatlari tushunchasining iqtisodiy kategoriya sifatidagi mazmun-mohiyati va konseptual asoslari // “Raqamli iqtisodiyot” ilmiy-elektron jurnali. №11(23) 2025 ISSN 2181-4430 ISSN-I44343. 1735-1740-betlar. https://infocom.uz/magazine-article-detail/732 (08.00.00; №25)

34.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. Содействие занятости в сельских районах в целях сокращения масштабов бедности. // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ommabop jurnal 2024 yil noyabr. № 11 – son 1719-1722 betlar. https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz (08.00.00; №336/3)

35.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. Qishloq joylarda xizmat ko‘rsatishni rivojlantirish va aholi turmush darajasini yuksaltirish. // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ommabop jurnal 2024-yil, dekabr. № 12-son. 1540-1544 betlar. https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz (08.00.00; №336/3)

36. Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. Малый бизнес как фактор повышения уровня занятости и доходов населения региона. //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ommabop jurnal 2024-yil, sentyabr. № 9-son.933-936-betlar. https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz(08.00.00; №336/3)

37.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. India REDUC IN POVERTY IN RURAL AREAS OF UZBEKISTAN. // The Ethiopian International Journal of MultidisciplinaryResearch (EIJMR) Volume:12,Issue01,January2025SJIF2019:4.7022020:4.7372021:5.0712022:4.9192023:6.9802024:7,662 https://www.eijmr.org/index.php/eijmr/article/view/2501 Indeksatsiya qilinadigan baza: «Google Scholar» , «Web of Science».

38.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi, Spain SOCIAL SPHERE OF SOCIETY AND SOCIAL POLICY OF THE STATE. // Web of Technology Multidimensional Research Journal. ISSN (E): 2938-3757. Volume 2, Issue12,December 2024 Linki: https://webofjournals.com/index.php/4/article/view/2376 Indeksatsiya qilinadigan baza: «Google Scholar»

39.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. “Turistik xizmatlar vujudga kelishining xususiyatlari va rivojlanish bosqichlari”. // “Xizmatlar sohasida tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirishning zamonaviy texnologiyalari” xalqaro ilmiy-amaliy anjuman konferensiya materiallari to‘plami. (II-qism). Samarqand. SamISI. (2025-yil 25-mart) 197-200 bet

40.Umirzoqova Muxabbat Ismatjon qizi. “Turistik xizmatlarning shakllanishiga xos jihatlar va ularning rivojlanish jarayonidagi bosqichlari” // PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI mavzusidagi ko‘p tarmoqli, ilmiy, masofaviy,

Respublika onlayn konferensiyasi. https://wosjournals.com/index.php/medical/article/view/8.

Internet saytlari

1. http:// www.gov.uz
2. http:// www.lex.uz
3. http://www.mineconomy.uz
4. http://www.mf:uz
5. http://www.stat.uz
6. http://www. soliq.uz
7. http://www.cbu.uz 8. http://www.wordbank.org
9. http://www.ebrd.org.
10. http://www.imf:org
11. http://www.cemi.rssi.ru
12. http://www.nber.com
13. http://www.webofscience.com
14. http://www.scopus.com
15. http://www.elibraru.ru
16. http://www.emeraldinsight.com

MUNDARIJA

KIRISH.....3
I BOB. MAKROIQTISODIYOT-2 GA KIRISH 12
1.1. Makroiqtisodiy tahlil elementlari. Positiv makroiqtisodiyot va Normativ makroiqtisodiyot 12
1.2. Makroiqtisodiyot-2 fanining tadqiqot usullari 20
1.3. F.Kenening pul oqimlarining doiraviy aylanish modeli. "Resurslar-tovarlar va xizmatlar" hamda "daromadlar –xarajatlar"ning doiraviy oqimi modeli. 26
Qisqacha xulosalar 31
Nazorat va muhokama uchun savollar 32
Mavzular bo'yicha test savollari 32
II BOB. MILLIY IQTISODIYOTNING O'LCHAMLARI VA TARKIBI.....35
2.1. Yalpi ichki mahsulot (YaIM), Sof ichki mahsulot (SIM), Yalpi milly daromad (YaMD), Sof milly daromad (SMD), shaxsiy daromad (ShD), Shaxsiy tasrrufdagi daromad (ShTD), Iste'mol (C), Jamg'arish ko'rsatkichlarining hajmi va o'sish sur'atlari. 35
2.2 Aholining moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'mol hajmi, ularning jamg'armalari , ish haqining quyi miqdori va boshqalar. 45
2.3. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi va uni hisoblashning asosiy shartlari. Yalpi ichki mahsulotni hisoblash usullari. YalIM ishlab chiqarish usulida aniqlash. 53
Qisqacha xulosalar 62
Nazorat va muhokama uchun savollar 63
Mavzular bo'yicha test savollari 63
III BOB. UNUMDORLIK, ISHLAB CHIQARISH VA BANDLIK66
3.1. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o'lchanishi, Ishsizlik darajasining o'lchanishi, ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. A. Ouken qonuni. Potentsial YaIM. 66
3.2. O'zbekiston Respublikasida ishsizlikni kamaytirish va aholining ish bilan bandligini ta'minlash siyosatining xususiyatlari. 71
3.3. O'zbekiston Respublikasida aholining ishsizlik darajasi. O'zbekiston Respublikasida ish bilan band aholi soni dinamikasi. 72

Qisqacha xulosalar 78
Nazarot va muhokama uchun savollar 79
Mavzular bo‘yicha test savollari 79
IV BOB. ISTE’MOL, JAMG’ARISH VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI 82
4.1. Iste’mol va jamg‘arish, ularning grafiklari 82
4.2. Daromad, iste’mol va jamg‘aish ko‘rsatkichlari 85
4.3. Iste’mol va jamg‘arishga o‘rtacha va chegaraviy moyillik 87
4.4. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funktsiyalari 89
4.5. Avtonom investitsiyalar grafigi. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar. Akselerator 93
Qisqacha xulosalar 99
Nazorat va muhokama uchun savollar 100
Mavzular bo‘yicha test savollari 100
V BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA INVESTITSIYA VA JAMG‘ARMA 103
5.1. To‘lov balansi tushunchasi va uning tuzilishi. 103
5.2. Mamlakat to‘lov balansining taxminiy ko‘rinishi. 107
5.3. Joriy operatsiyalarning hisob balansi. 110
5.4. Kapital harakati hisobi balansi. 111
5.5. To‘lov balansining tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘liqliklar 112
5.6. To‘lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish vositalari va usullari. 114
5.7. To‘lov balansi taqchilligi 114
Qisqacha xulosalar 116
Nazorat va muhokama uchun savollar 117
VI BOB. UZOQ MUDDATLI DAVRDA IQTISODIY O‘SISH...120
6.1. Robyert Solou modeli asoslari 120
6.2. Robyert Solou modelida kapitalning chiqib ketishi aholi soni o‘sishining barqaror muvozanat va iqtisodiy o‘sishga ta’siri. 122
6.3. Jamg‘arish normasining iqtisodiy muvozanatga ta’siri. 123
6.4. Texnologik taraqqiyotning iqtisodiy o‘sishga ta’siri. 124
6.5. Felpsning “oltin qoidasi” 125
6.6. Iqtisodiy o‘sishning J.Mid va J.Lyuis modellari. 128

Qisqacha xulosalar 129
Nazorat va muhokama uchun savollar 130
Mavzular bo‘yicha test savollari 130
VII BOB. AKTIVLAR BOZORI, PUL VA BAHO.....134
7.1.Pul tushunchasi va uning funktsiyalari.....134
7.2. Pul agregatlari. 134
7.3.Pulga talabning klassik nazariyasi 136
7.4.Pulga talabning keynischa nazariyasi 137
7.5.O‘zbekistonda pul agregatlari va pul massasi tarkibi 139
7.6. Pul massasi va uning tarkibi.....140
7.7. Reserv pullar va uning tarkibi. 141
7.8. Pul taklifi. 142
7.9. Bank multiplikatori. 144
7.10. Pul taklifining kengaytirilgan modeli , pul multiplikatori.....147
7.11. Pul bozorida muvozanat. 151
Qisqacha xulosalar 153
Nazorat va muhokama uchun savollar 154
Mavzular bo‘yicha test savollari 154
VIII BOB. IQTISODIY DAVRLAR 156
8.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari. 156
8.2. Ishlab chiqarish, bandlik va iflatsiya.....159
8.3. Pasayish bosqichi. Ko‘tarilish bosqichi.....172
Qisqacha xulosalar: 176
Nazorat va muhokama uchun savollar 178
Mavzular bo‘yicha test savollari 178
IX BOB. IS-LM va AD-AS MODELI: MAKROIQTISODIY TAHLIL UCHUN YONDASHUVLAR 181
9.1. Yalpi talab-yalpi taklif modeliga umumiy tavsif. 181
9.2. Yalpi talab tushunchasi va grafigi. Yalpi talab egri chizig‘i 184
9.3. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari 185
9.4. Foiz stavkasi samarasi. 188
9.5. Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi.....189
9.6. Yalpi taklif grafigi va omillari. 190

9.7.AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat. IS-egri chizig‘i va uning tenglamasi 194
9.8. IS-LM modelining mohiyati va AD-AS modeli bilan bog‘liqligi196
9.8 -chizma. LM - egri chizig‘i va uning o‘zgaruvchilari.....199
9.9. IS - LM modeli va undagi makroiqtisodiy muvozanat 202
Qisqacha xulosalar 204
Nazorat va muhokama uchun savollar 205
Mavzular bo‘yicha test savollari 205
X BOB. KEYNSCHILIK: MAKROIQTISODIYOTDA ISH HAQI VA BAHOLARNING O‘ZGARMAS DARAJASI 208
10.1. “ Keyns xochi” . Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi 208
10.2. Keyns xochi (Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli)..211
10.3. Avtonom xarajatlar multiplikatori.....215
10.4 Multiplikator samari.....217
10.5. Retsession va inflatsion uzilish. 218
10.6.Ishlab chiqarishning haqiqiy va potentsial hajmi o‘rtasidagi inflyatsion uzilishi.....219
Qisqacha xulosalar 220
Nazorat va muhokama uchun savollar 220
Mavzular bo‘yicha test savollari 221
XI BOB. ISHSIZLIK VA INFLYATSIYA 223
11.1. Inflyatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari 223
11.2. Inflyatsiyaning turlari. Talab va taklif inflyatsiyasi.....225
11.3.Kutilmagan inflatsiya. Kutilayotgan inflatsiya. 227
11.4. Inflyatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liqlik. Fillips egri chizig‘i228
11.4. Antiinflyatsiya siyosati va O‘zbekiston Respublikasida uni amalga oshirish xususiyatlari.....230
Qisqacha xulosalar 233
Nazarot va muhokama uchun savollar 234
Mavzular bo‘yicha test savollari 234
XVII BOB. OCHIQ IQTISODIYOTDA VALYUTA KURSI, IQTISODIY TEBRANISHLAR VA MAKROIQTISODIY SIYOSAT 237

12.1. Valyuta va jahon valyuta tizimi tushunchasi.....237
12.2. Valyuta konvertirlashuvi . Erkin konvertirlanadigan valyuta. Qisman konvertirlanadigan valyuta. Konvertirlanmaydigan valyuta. 240
12.3. Valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari 243
12.4. Valyuta kursi va uni belgilovchi omillar.Xarid qobiliyati pariteti.247
12.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valyuta kursiga ta'siri. Real almashuv kursidagi muvozanat. 249
Qisqacha xulosalar 251
Nazorat va muhokama uchun savollar 252
Mavzular bo'yicha test savollari 252
XIII BOB. MONETAR SIYOSAT VA MARKAZIY BANK.....255
13.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari.....255
13.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko'rinishlari. Depozitlarni majburiy zahiralash normasi. 257
13.3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zahiralash normasi . Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi.263
Qisqacha xulosalar 265
Nazorat va muhokama uchun savollar 265
Mavzular bo'yicha test savollari 266
XIV BOB. DAVLAT XARAJATLARI VA UNI MOLIYALASHTIRISH 267
14.1. Davlat byudjetining mohiyati va funktsiyalari. Davlat byudjet qarzlari.....267
14.2. Soliqlarning turlari va funktsiyalari. O'zbekiston Respublikasida soliqlar tizimi tarkibi. 271
Qisqacha xulosalar 273
Nazorat va muhokama uchun savollar 274
Mavzular bo'yicha test savollari 274
XV BOB. RAQAMLI IQTISODIYOTNING MAKROIQTISODIY JARAYONDAGI AMALIY MOHIYATI.....277
15.1. Raqamli iqtisodiyotning mazmun mohiyati 277
15.2. Yangi O'zbekiston taraqqiyotida raqamli iqtisodiyotning o'rni 278
15.3. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni shakllantirish holati va istiqbollari 282

Qisqacha xulosalar 284
Nazorat va muhokama uchun savollar 285
Mavzular bo‘yicha test savollari 285
XVI BOB. O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT 288
RIVOJLANISHI KADRLAR SALOHIYATINI OSHIRISHNING288
ASOSIY OMILI 288
16.1. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari va omillari.....288
16.2. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining davlat tomonidan tartibga solinishi.....297
16.3. Iqtisodiy rivojlanishning raqobatbardosh strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish borasida chet el tajribasi 299
16.4. Milliy iqtisodiyotdagi institutsional o‘zgarishlarning konseptual asoslari 302
Qisqacha xulosalar 308
Nazorat va muhokama uchun savollar 310
Mavzular bo‘yicha test savollari 310
ASOSIY VA QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR HAMDA AXBOROT MANBALARI 313

Yu.P. Urunbayeva, U.N. Normurodov, A.A. Ablaizov,
Y.M. Xalikov, M.I. Umirzoqova

MAKROIQTISODIYOT-2

Darslik

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

Darslik institut Kengashining 2025-yil 27-noyabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni, Ro'xatga olish raqami 343-27/11).

"STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand - 2026

ISBN: 978-9910-225-59-8

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 03.04. 2026 y.
© "STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand 2026 y.

2026 yilda chop etildi.
Qog'oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 20.05
Buyurtma № 0035A/26. Adadi 50 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.

4737